

A MIGRÁCIÓ SZOCIOLÓGIÁJA 1.

E-tankönyv

VÁLOGATTA ÉS SZERKESZTETTE: SIK ENDRE

ELTE TáTK

Budapest, 2012

Az első kiadás
(Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001; projektfelelős: dr. Lukács Éva)
2007-es szűkített utánnomásának e-könyv változata

Hungarian translation © Nagy László Ábel, Piroska Dóra, Tóth Máté, Varga-Haszonits István, 2001
Hungarian edition © ELTE TáTK, 2007
Válogatás és szerkesztés © Sik Endre, 2007

TARTALOM

DOUGLAS S. MASSEY–JOAQUIN ARANGO–GRAEME HUGO – ALI KOUAOUCI–ADELA PELLEGRINO–J. EDWARD TAYLOR	
A NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ ELMÉLETEI: ÁTTEKINTÉS ÉS ÉRTÉKEELÉS	7
A nemzetközi migráció megindulása	8
Neoklasszikus közgazdaságtan: makroelmélet	8
Neoklasszikus közgazdaságtan: mikroelmélet	9
A migráció új közgazdaságtana	11
A duális munkaerőpiac elmélete	14
Világrendszer-elmélet	18
A nemzetközi mozgás fennmaradása	22
Hálózatelmélet	22
Intézményelmélet	23
Kumulált okság	24
A migrációs rendszer elmélete	27
Irodalom	28
 JOHN SALT	
A NEMZETKÖZI TENDENCIÁK ÉS TÍPUSOK ÖSSZEHAONLÍTÓ ÁTTEKINTÉSE, 1950–1980	30
Tendenciák a nemzetközi migrációban	31
Az 1960-as évek sémája	32
Az 1970-es évek sémája	32
Az 1980-as évek sémája	33
A migráció rendszere	34
A világ migrációs hálózatai	35
Nyugat-Európa	35
A Közel-Kelet	36
Az Egyesült Államok és Kanada	37
A Karib-térség	38
Dél-Afrika	38
Irodalom	39

CHARLES TILLY

ÁTHELYEZŐDÖTT HÁLÓZATOK	40
Áramlatok és ellenáramlatok	41
Hálózatok és kategóriák a migrációban	43
A migráció eltérő fajtái	47
Hálózatok és szolidaritás	49
Hálózatok és egyenlőtlenség	50
Irodalom	52

ALEJANDRO PORTES–JULIA SENSENBRENNER

BEÁGYAZOTTSÁG ÉS BEVÁNDORLÁS: MEGJEGYZÉSEK A GAZDASÁGI CSELEKVÉS

TÁRSADALMI MEGHATÁROZÓIRÓL	54
A társadalmi tőke és fajtái	55
Korlátozott szolidaritás	57
Kikényszeríthető bizalom	61
Dominikaiak New Yorkban	62
Kubaiak Miamiában	63
Közösségi erőforrások	64
Negatív hatások	65
A közösségi szolidaritás költségei	66
A szabadság korlátai	67
Nivellálódási kényszerek	68
Irodalom	71

JONATHAN H. TURNER–EDNA BONACICH

A KÖZVETÍTŐ KISEBBSÉGEK ÖSSZEFOGLALÓ ELMÉLETE FELÉ	75
A közvetítő kisebbség fogalma	76
A közvetítő kisebbség összefoglaló elmélete felé	77
Az előfeltételek alapja: a származási társadalom	78
1. A csoporton belüli szerveződést erősítő előfeltételek	79
2. A középhelyzetű/közvetítői vállalkozói szerepkörökbe való koncentrálódást erősítő előfeltételek ...	80
3. A befogadó társadalom ellenséges viselkedését erősítő előfeltételek	81
4. Csoporton belüli szerveződés és gazdasági koncentrálódás	82
5. Gazdasági koncentrálódás és csoporton belüli szerveződés	83
6. Ellenséges érzület és csoporton belüli szerveződés	84

7. Csoporton belüli szerveződés és ellenséges magatartás	84
8. Gazdasági koncentrálódás és ellenségesség	85
9. Ellenségesség és gazdasági koncentrálódás	85
Az eredmény	86
Irodalom	87

BRUCE WIEGAND

A FEKETEPIACI BŰNÖZÉS ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA	89
A szakirodalom áttekintése	90
A piac mint társadalmi struktúra	92
A kelet-indiaiak a feketepiacon	93
A kelet-indiaiak és a feketepiaci valutaváltás	93
A mesztic csempészi piac	96
A feketepiacok mint fejlődő társadalmi struktúrák	98
Irodalom	100

JULIAN KONSZTANTINOV

A MŰLT ÚJRAÉRTELMEZÉSE: KERESKEDŐTURIZMUS A BALKÁNON (BULGÁRIÁBAN).....	103
A költői funkció	105
Az utazó – kétértelműség, választás és irányváltás	106
Versengő erkölcsi paradigmák	107
Morális viták	109
Az út – stílusok sokfélesége	109
A csoport	109
Szemben a hatósággal	111
Az idegenvezető	112
A kenőpénz	112
A határzóna	113
Az út hazafelé	115
A vámrendelkezések	116
Az igazság pillanata	117
Következtetések: helyreáll az új egyensúly	119
Irodalom	119

ALBERT O. HIRSCHMAN

KIVONULÁS, TILTAKOZÁS ÉS A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG SORSA:

EGY ELMÉLETTÖRTÉNETI ESSZÉ	122
A kivonulás és a tiltakozás kölcsönhatása	123
A kivonulás mint a tiltakozás ellentéte: 1949–1988	125
A kivonulás és a tiltakozás mint szövetségesek: a kommunista rezsim összeomlása 1989-ben	131
Értelmezés	137
Befejezés	142
Irodalom	143

A NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ ELMÉLETEI: ÁTTEKINTÉS ÉS ÉRTÉKELÉS¹

(Részletek)

Az elmúlt harminc évben világszerte erőteljesebb lett a nemzetközi migráció. A hagyományos emigránsbefogadó országokban, így Ausztráliában, Kanadában és az Egyesült Államokban nőtt a bevándorlás nagyságrendje, és döntő változás következett be az összetételében is: a történelmileg meghatározó forrást jelentő Európából eltolódott Ázsia, Afrika és Latin-Amerika felé. Ezzel egyidejűleg bevándorlókat befogadó társadalmakká váltak azok az európai országok, amelyek évszázadokon keresztül kibocsátó országok voltak. 1945 után Nyugat-Európa jóformán valamennyi általa nagyszámú külföldi munkavállaló számára volt vonzó. Ez a hatás az első időkben főleg a Dél-Európa felől érkező migrációban öltött testet, az 1960-as évek végén már többnyire Afrika, Ázsia, a karibi térség és a Közel-Kelet fejlődő országaiból érkeztek a migránsok.

Az 1998-as évekre még azok a dél-európai országok (Olaszország, Spanyolország, Portugália) is afrikai, ázsiai és közel-keleti munkásokat kezdtek behozni, amelyek még egy évtizeddel korábban migránsokat bocsátottak ki a gazdagabb, északi országok felé. Ugyanebben az időszakban Japán (ahol alacsony és változatlanul csökkenő tendenciájú a születési arányszám) öregedő népességével és magas életszínvonalával egyre több migránst fogadott a szegényebb ázsiai, latin-amerikai országokból, hogy ki tudja elégíteni munkaerő-szükségeit.

Miközben a világ legtöbb fejlett országa sokszínű, többnemzetiségű társadalommá vált, és azok is határozottan elindultak ebbe az irányba, amelyeket korábban nem érintettek a mozgások, még mindig gyengék azok az elméleti alapok, amelyek segítségével megérthetnénk a migrációt mozgató erőket. Az állampolgárok, hivatalnokok és demográfusok meglepődve szemlélnek a napjainkban érzékelhető bevándorlási hullámot, a nemzetközi migráció a közgondolkodásban a tizenkilencedik században kialakult fogalmak, modellek és előfeltevések foglya marad.

A nemzetközi migrációnak ma nincs egységes, átfogó elmélete, csak elmélettöredékek léteznek, amelyek nagyrészt egymástól elszigetelten jöttek létre. A bevándorlásban érvényesülő minták és tendenciák viszont azt jelzik, hogy a jelenlegi migrációs folyamat megértéséhez nem hívhatjuk mindössze egyetlen tudomány eszköztárát segítségül, nem összpontosíthatunk az elemzésnek csak egyetlen szintjére. A téma átfogó, sokoldalú természete olyan árnyalt megközelítést követel meg, amelyben megjelenik a távlatok, szintek és feltételezések sokfélesége.

E tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa és integrálja a nemzetközi migrációról jelenleg létező elméleteket. A nemzetközi mozgások megindulását leíró modellek magyarázatával kezdünk, majd azokkal folytatjuk, amelyek az országok közötti (térbeli és időbeli) folyamatos népességáramlás okairól adnak számot. Nem kívánunk eleve elfo-

¹ Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. Volume 19, Number 3, September, 1993, pp. 431–466.

gadni vagy elvetni egy-egy elméletet, inkább arra törekszünk, hogy valamennyi modellt a saját kifejezései, szempontjai alapján értsük meg, annak érdekében, hogy bemutathassuk legfontosabb feltevéseit és hipotéziseit. Csak azután hasonlítjuk össze és szembesítjük az eltérő elméleti kereteket, bemutatva a logikai ellentmondásokat és a lényegi véleményeltéréseket, miután külön-külön mindegyiket megismertük. E feladat elvégzését segítő törekszünk arra, hogy megbízható alapokra helyezzük a modellek empirikus értékelését és kidolgozzuk azokat az elemeket, amelyekre a huszonegyedik század nemzetközi migrációjának pontos és átfogó elmélete felépíthető.

A nemzetközi migráció megindulása

Elméleti modellek sora foglalkozik azzal, milyen okokra vezethető vissza a nemzetközi migráció, és – bár a magyarázatot végső soron mindegyik hasonló dologban véli megtalálni – alapvetően különböző fogalmakat, feltételezéseket és vonatkoztatási rendszereket használnak. A neoklasszikus közgazdaságtan a bérek és a foglalkoztatás országok közötti eltéréseire, valamint a migráció költségeire összpontosít; a mozgást általában a jövedelem maximalizálására vonatkozó egyéni döntésekre vezeti vissza. Ezzel szemben a migráció „új közgazdaságtana” nemcsak a munkaerőpiac, hanem más piacok hatását is figyelembe veszi. Ez az elmélet olyan háztartási döntésnek tekinti a migrációt, amelynek célja a családi jövedelmi kockázatok minimalizálása, vagy a család termelőtevékenységére nehezedő tőkekerhektől való megszabadulás. A duális munkaerőpiaci elmélet és a világrendszerek elmélete általában mellőzi az ilyen mikroszintű döntési folyamatokat, inkább a magasabb szinten aggregált erők működésére koncentrálnak. Az előző gondolkodásmód a bevándorlást a modern ipari gazdaságok strukturális szükségleteiből vezeti le, az utóbbi pedig a gazdasági globalizáció és a nemzetközi határokon átlépő piac természetes következményének tartja.

Az a tény, hogy az elméletek az ok-okozati folyamatok elemzésére ilyen különböző (egyéni, háztartási, országos és nemzetközi) szinteket választanak, nem jelenti eleve azt, hogy azok nem egyeztethetők össze egymással. Teljes mértékben lehetséges például, hogy az egyének a jövedelem maximalizálására törekszenek, a családok pedig a kockázat minimalizálására, és hogy mindkét döntésre befolyást gyakorolnak az országos és a nemzetközi szinten működő strukturális erők. [...]

Neoklasszikus közgazdaságtan: makroelmélet

A nemzetközi migráció legrégebbi és legismertebb elméletét eredetileg feltételezhetően azért dolgozták ki, hogy magyarázatot adjanak a gazdasági fejlődés folyamatát kísérő munkaerő-vándorlásra (Todaro, 1976). Az elmélet és az arra épülő magyarázatok szerint a nemzetközi migráció (csakúgy, mint országokon belüli megfelelője) a munkaerőkereslet és -kínálat területi különbségeire vezethető vissza. Azokban az országokban, amelyek (a tőkéhez képest) jelentős munkaerőforrással rendelkeznek, alacsonyak az egyensúlyi piaci bérek, ott pedig, ahol (a tőkéhez képest) korlátozottak a munkaerőpiaci tartalékok, magas piaci béreket találunk. [...] A bérkülönbségek hatására a munkások az alacsony bérű országból átmennek oda, ahol magasabbak a fizetések. A mozgás következményeként a tőkészegény országban csökken a munkaerő-kínálat és növekednek a bérek, míg abban, amelyik gazdag tőkében, a munkaerő-

kínálat növekszik és a kereseti színvonal kezd visszaesni. Ez a folyamat olyan egyensúlyi állapot kialakulásához vezet, amelyben a nemzetközi bérkülönbségek csak az országok közötti mozgás anyagi és pszichikai költségeit fejezik ki.

A munkaerőben gazdag országokból a munkaerőben szűkölködők felé irányuló munkaerő-áramlás a tőkeberuházások mozgásának tükörképe, amely a tőkében gazdag országokból a tőkében szegények felé irányul. A szegény országok relatív tőkehiánya a nemzetközi standardok szerint magas megtérülési rátát eredményez, vonzást gyakorolva ezáltal a befektetésekre. A mozgó tőkével együtt humán tőke is érkezik. Magasan képzett munkások, menedzserek, felsőfokú végzettséggel, egyéb szakképzettséggel rendelkező munkavállalók mennek a tőkegazdag országokból a tőkeszegényekbe, és képzettségük révén magas hasznot húznak a humán tőkében szűkös környezetben. A nemzetközi munkaerő-áramlásban tehát el kell határolni a humán tőkének a tőke mozgáshoz kapcsolódó és a munkaerő ezzel ellentétes irányú nemzetközi áramlását (...).

A nemzetközi migrációnak a neoklasszikus makrogazdasági elmélet által felkínált egyszerű és ugyanakkor látványos magyarázata erős befolyást gyakorolt a közgondolkodásra, és számos bevándorlási politika elméleti alapjait teremtette meg. A perspektíva számos, hallgatólagosan elfogadott javaslatra és feltételezésre épül:

1. A munkavállalók nemzetközi migrációját az országok közötti béraránytalanságok okozzák.
2. A kereseti aránytalanságok megszűnése véget vet a munkaerő mozgásának. Ha nincsenek ilyen különbségek, migráció sincs.
3. A magasan képzett munkavállalók nemzetközi áramlása a humán tőke megtérülési rátájában megmutatkozó – az általános kereseti arányoktól eltérő – különbségekre vezethető vissza, és a migráció egy különálló formáját jelenti, amely ellenkező irányú, mint a képzetlen munkásoké.
4. A nemzetközi munkaerő-áramlás elsődlegesen a munkaerőpiacokra gyakorol hatást, más piacokra nézve nem jár jelentős következményekkel.
5. A kormányok a származási, illetve a befogadó országok munkaerőpiacainak szabályozásán vagy befolyásolásán keresztül tudják ellenőrzésük alá vonni a migrációs folyamatokat.

Neoklasszikus közgazdaságtan: mikroelmélet

A makrogazdasági modellhez hasonlóan a mikrogazdasági modell is az egyéni választásra épül (Sjaastad, 1962; Todaro, 1969, 1976; Todaro és Maruszko, 1987). E rendszerben az ésszerűen viselkedő egyén azért dönt a migráció mellett, mert költség-haszon számítások alapján úgy véli, hogy a mozgás számára nettó hasznot hoz. Ez az irányzat a nemzetközi migrációt az emberitőke-beruházás egy formájaként határozza meg. Az emberek annak megfelelően választják meg a mozgásuk irányát, hogy (adott képzettség mellett) hol tudják a legnagyobb jövedelmezőséget elérni. Mielőtt azonban szert tehetnének az eredményesebb munkáért járó magasabb bérekre, vállalniuk kell bizonyos befektetéseket, amelyek kiterjednek az utazással kapcsolatos kiadásaikra, az utazás és a munkakeresés időtartama alatt felmerülő életfenntartási költségekre, az új nyelv és kultúra elsajátításához szükséges erőfeszítésekre, mindazokra a nehézségekre, amelyekkel szembekerülnek az új munkaerőpiachoz való alkalmazkodás során, és idetartoznak a régi kötelékek elszakítását és az új kapcsolatok kiépítését kísérő pszichológiai költségek is.

A potenciális migránsok becsléseket végeznek arra vonatkozóan, hogy az alternatív nemzetközi helyszínre költözkedésükkel mekkora nyereségre tehetnek szert, illetve milyen költségeik lehetnek, és abba az irányba indulnak el,

ahol egy bizonyos időhorizonton belül a legnagyobb a várható korrigált nettó hozam (Borjas, 1987). A minden egyes, jövőbeli időszakban elérhető nettó hozamok becslése során figyelembe veszik a célországban megfigyelt, az egyén képzettsége alapján elérhető kereseteket, majd megszorozzák azt az olyan állások megszerzésének valószínűségével, amelyekben a célul kitűzött keresetet elérhetőnek ítélik (ez az illegális bevándorlók esetében kiegészül a kiutasítás elkerülési lehetőségének a valószínűségével). Ezeket a remélt kereseteket azután összehasonlítják azokkal a keresetekkel, amelyekre a származási országban számíthattak volna (az ott számításba vett kereseteket is megszorozva az álláshoz jutás valószínűségével), majd a különbségeket (...) korrigálják azzal a tényezővel, amely a jelenben megkeresett pénz nagyobb hasznosságát tükrözi a jövőben megszerezhetőhöz képest. Az így becsült keresetkülönbségből le kell vonni a becsült költségeket, hogy megkapjuk a migrációval várhatóan megszerezhető nettó hozamot. [...]

Amennyiben a fenti számítás pozitív eredményre vezet, akkor az ésszerűen gondolkodó szereplő a migrációt választja; ha negatív, akkor helyben marad; a 0 érték pedig közömbös a választása szempontjából. Elméletileg a potenciális migráns oda megy, ahol a legnagyobb nettó hozamot reméli a migrációtól. Ebből további fontos következtetések vonhatóak le, amelyek némileg eltérnek a korábbi makrogazdasági szabályoktól:

1. A nemzetközi munkaerő-áramlást egyaránt befolyásolják a keresetekben és a foglalkoztatási rátákban tapasztalható országok közötti különbségek, amelyek meghatározzák a várható kereseteket (az előző modell ezzel szemben teljes foglalkoztatást feltételezett).
2. Növelik a nemzetközi mozgás valószínűségét azok a humán tőkére jellemző tulajdonságok (például iskolázottság, képzettség, nyelvtudás), amelyeket feltehetően jobban megfizetnek, vagy amelyek nagyobb valószínűséggel vezetnek foglalkoztatáshoz a célterületen, mint a származási országban.
3. Azok az egyéni jellemzők, szociális körülmények vagy technológiák, amelyeknek alacsonyabb a migrációs költsége, növelik a migráció nettó hozamát, fokozva ezzel a nemzetközi mozgás valószínűségét.
4. A 2. és 3. pontban foglaltak miatt az ugyanabban az országban élő személyeknek nagyon különböző lehet a migrációs hajlandósága.
5. Az aggregált, országok közötti migrációs áramlás megegyezik az egyéni költség-haszon számítások alapján a migrációra vállalkozók egyéni mozgásainak összegével.
6. Amennyiben nincs eltérés az egyes országokban elérhető keresetek és/vagy a foglalkoztatási ráták között, nem kerül sor nemzetközi mozgásra. Migráció addig van, amíg a várható kereset (a jövedelemszerzési lehetőség és a foglalkoztatási ráta) nemzetközi szinten kiegyenlítődik.
7. A migránsok országok közötti nemzetközi áramlásának nagyságában meghatározó szerepet játszik a várható jövedelmek eltéréseinek mértéke.
8. A migrációs döntések a munkaerő-piaci egyensúly hiányára vezethetők vissza, más piacok nem gyakorolnak rájuk közvetlen hatást.
9. Ha a fogadó országra jellemző körülmények pszichológiailag vonzó hatást gyakorolnak a leendő bevándorlóra, akkor a migrációs költségek negatívak is lehetnek. Ebben az esetben az országok közötti migráció megállításához feltétlenül szükség lehet negatív kereseti különbségre.
10. A kormányok elsősorban a várható kereseteket befolyásoló politikákon keresztül irányíthatják a bevándorlást a kibocsátó és/vagy a fogadó országban például oly módon, hogy a célországban törekednek a foglalkoztatás

valószínűségének a csökkentésére, illetve az alulfoglalkoztatás kockázatának növelésére (a munkáltatók szankcionálásán keresztül), vagy próbálják megemelni a jövedelmeket a származási országban (hosszú távú fejlesztési programok segítségével), vagy kísérletet tesznek a migráció (pszichológiai és anyagi) költségeinek növelésére.

A migráció új közgazdaságtana

Az utóbbi években megerősödött „új közgazdaságtan” a neoklasszikus elmélet számos előfeltevését és következtetését megkérdőjelezi. Az új megközelítés kulcseleme, hogy a migrációs döntéseket nem elkülönült egyének hozzák, hanem általában családok vagy háztartások, tehát közösen cselekvő emberek, akik nem csupán remélt jövedelmük maximalizálására törekednek, hanem arra is, hogy csökkentsék a kockázatokat, enyhítsék a kudarcok esetleges következményeit (Taylor, 1986; Stark, 1991).

Az egyéneknek és a háztartásoknak eltérő lehetősége van arra, hogy a háztartás forrásainak felhasználásán – például a családi munkavállaláson – keresztül befolyásolják a gazdasági gyarapodásukkal kapcsolatos kockázatokat. Míg egyes családtagokat gazdasági tevékenységük a helyi gazdasághoz köt, mások képesek külföldi munkaerőpiacon értékesíteni munkaerejüket, ahol a bérek és a foglalkoztatási körülmények teljes mértékben vagy nagyrészt eltérnek a hazaiaktól. Abban az esetben, ha helyben romlik a gazdasági helyzet, és csökken a tevékenységek jövedelmezősége, akkor a háztartások számíthatnak a külföldön munkát vállalók anyagi támogatására.

A fejlett országokban a háztartások jövedelmi kockázatát általában magánbiztosítással vagy kormányzati programokon keresztül minimalizálják, a fejlődő országokban azonban tökéletlen a kockázatkezelés intézményi mechanizmusa, vagy elérhetetlen a szegény családok számára, ami arra ösztönzi őket, hogy kockázataik csökkentésére kihasználják a migrációban rejlő lehetőségeket. Emellett a fejlett országokban viszonylag jól fejlett hitelpiac létezik, amely lehetőséget ad a családoknak arra, hogy olyan új befektetéseket finanszírozzanak, mint amilyenre például az új termelési technológiákhoz való alkalmazkodás során lehet szükségük. Ezzel szemben a legtöbb fejlődő területen alig vannak hitelek, vagy azok csak igen magas költséggel szerezhetőek meg. Az elérhető állami, illetve a finanszírozható magánbiztosítás és a megszerezhető hitelek hiánya okozta kudarcok erős nyomást gyakorolnak a nemzetközi mozgásra, mint a következő példák mutatják.

Terménybiztosítási piacok. Amikor a parasztgazdaságok időt és pénzt fektetnek abba, hogy gabonát vessenek, tulajdonképpen fogadást kötnek arra, hogy a beruházás egy jövőbeli időpontban, termés formájában megtérül, amit majd pénzre válthatnak, azon megvásárolhatják a kívánatos árukat és szolgáltatásokat, vagy felhasználhatják közvetlenül, saját fogyasztásukra. A gabona elvetése és learatása közötti időszakban azonban emberi beavatkozások vagy természeti események csökkenthetik, akár meg is semmisíthetik a termést, és a családnak nem marad elegendő, a létfenntartásához szükséges mennyiségű jövedelme vagy élleme. Az új mezőgazdasági technológiák bevezetése (mint amilyen például a magas hozamú vetőmag vagy az új művelési eljárások alkalmazása) ugyancsak módosíthatja azokat az objektív és/vagy szubjektív kockázatokat, amelyekkel a parasztgazdaságok szembekerülnek. Egy új vetőmagfajta használata növelheti a farmer hozamát, ha a fejlesztési szakértő jó tanácsot adott, de ha rosszat, akkor a háztartást élelmiszer- vagy pénzhiány fenyegeti.

A fejlett országokban ezeknek az objektív és szubjektív kockázatoknak a sorát hivatalos biztosítási rendszeren keresztül kezelik. A mezőgazdasági termelők díjat fizetnek egy társaságnak vagy állami ügynökségnek, hogy

a terményt biztosítsák a jövőbeli károkkal szemben. A biztosító intézmény magára vállalja a jövőbeli termést fenyegető kockázatot, és (pusztítsa a termést aszály vagy áradás, süljön el akár visszafelé egy új technológia) kifizeti a termelőnek a termény biztosítási piaci értékét, garantálva ezáltal a család gazdasági jólétét. Ha nincs megfelelő terménybiztosítás, az a családokat arra ösztönzi, hogy egy vagy több munkás külföldre küldésével biztosítsák be magukat. Ők azután hazaküldik a fizetésüket, ezzel garantálva a család jövedelmét még akkor is, ha a betakarítás rossz eredményt hoz.

Határidős piacok. Amikor egy háztartás piaci értékesítésre veti el a gabonát, azt feltételezi, hogy betakarítás után olyan áron tudja azt eladni, amelyből kielégítő módon fenntartja a családját, sőt még javíthatja is életkörülményeit. Egy ilyen feltételezésnél azonban mindig fennáll annak kockázata, hogy a termény ára a remélt szint alá esik, nehéz jövedelmi helyzetbe sodorva a családot. A fejlett országokban az árkockázatot a határidős piacon keresztül mérsékelik, ami arra ad lehetőséget, hogy a gazdálkodó garantált áron adja el a terményét vagy annak egy részét, későbbi szállítással. A befektetők viselik annak kockázatát, hogy veszteségük lesz, ha az árak a garantált árnál kisebbek lesznek, és ők élvezik annak a hasznát is, ha az árak e szint fölé kerülnek. A legtöbb fejlődő országban nincs határidős piac, vagy ha van is, a szegény gazdálkodó háztartások általában nem tudnak oda belépni. A migráció olyan megoldást kínál, amelynek révén a parasztgazdaságok bebiztosíthatják magukat az árak mozgásából adódó jövedelmi kockázatok ellen.

Munkanélküli-biztosítás. A bérből és fizetésből élő családok életkörülményei a munkát vállalók által megkeresett bértől függenek. A háztartást jövedelemcsökkenés fenyegeti, ha a gazdasági feltételek romlanak, ha csökken a foglalkoztatás szintje, vagy akkor, ha a család egyik tagja betegség miatt nem dolgozhat. A gazdag országokban a kormányok biztosítási programokat indítanak, hogy megvédjék a munkavállalókat és családjaikat ezektől a kockázatoktól, de a szegény országokban hiányoznak a hasonló munkanélküliségi vagy rokkantsági programok, illetve nem terjednek ki mindenkire, megint csak indítékot adva a családoknak arra, hogy munkavállalók külföldre telepítésével teremtsék meg saját biztonságukat.

Amennyiben a külföldi és a hazai munkaerőpiacon ellentétes irányú folyamatok játszódnak le, akkor a nemzetközi migráció alkalmat ad a családi kereseteket fenyegető kockázatok mérséklésére, biztos jövedelemforrás megteremtésére azáltal, hogy a külföldön dolgozók pénzt küldenek haza családjuk támogatására. A migránsoknak – csakúgy, mint a hivatalos biztosítási rendszereknek – csak akkor kell fizetniük, ha bekövetkezik a kár. Akár nyíltan megjelenik, akár burkolt a migráció biztosításképe, jelentős hatást gyakorol a háztartások gazdasági viselkedésére, és a nemzetközi áramláshoz való csatlakozás elsődleges indítéka éppen ennek a biztosításnak a megszerzésére irányuló törekvés lehet.

Tőkepiacok. Amennyiben a háztartások növelni szeretnék vagyoniuk jövedelmezőségét, tőkére kell szert tenniük a további befektetésekhez. A gazdálkodó családok például hiába akarják a földjeiket öntözni, trágyázni, vagy nemesített magokat venni és gépeket beszerezni, ha nincs pénzüik arra, hogy ezeket megvásárolják. A nem mezőgazdasági termelést végző családok pedig hiába szeretnének beruházni a háztartás tagjainak oktatásába és képzésébe, vagy tőkejavakra szert tenni, hogy a segítségükkel előállított terméket azután eladják a fogyasztási cikkek piacán, ha nincs pénzüik a beruházásra. A fejlett országokban a befektetéseket magánmegtakarításokon és -kölcönökön keresztül alapozzák meg, amelyben nagy segítséget jelent, ha hozzáférhetnek egy megbízható és jól működő bankrendszer-

hez. Sok fejlődő országban azonban a takarékpénztételek megbízhatatlanok vagy fejletlenek, az emberek pedig vonakodnak attól, hogy rájuk bizzák a pénzüket.

A szegény országokban azért is nehézségekbe ütközhet a szükséges kölcsönök megszerzése, mert a családoknak hiányzik a kölcsönhöz megkívánt biztosítéka, mert szűkében vannak a fedezeti tőkének, vagy mert a bankrendszer szolgáltatásai nem teljes körűek, jobbra csak a folyó szükségletek kielégítésére vállalkoznak. A szegény családok valójában sokszor csak helyi pénzkölcsönzőkkel tudnak kapcsolatba lépni, akik olyan magas kamatlábakkal dolgoznak, hogy a tranzakciós költségek megfizethetetlenek lesznek. Ebben a körforgásban a migráció megint vonzó lehet mint a jövedelmezőség javításához szükséges tőkének és a fogyasztási stabilitás biztosításának alternatív forrása, amely erősen ösztönzi a családokat arra, hogy egy vagy több munkást külföldre telepítsenek, akik azután összekuporgatják a megtakarítható pénzüket, vagy tőkét küldenek haza.

A fenti okfejtés kulcseleme, hogy a jövedelem nem olyan homogén tényező, mint ahogy azt a neoklasszikus közgazdaságtan felfogja. Valójában a jövedelem forrása a fontos tényező, és a háztartások komoly ösztönzést éreznek arra, hogy olyan tevékenységekbe és elképzelésekbe fektessék szűkös családi forrásaikat, amelyek új jövedelemforrások megszerzésére nyújtanak lehetőséget, még akkor is, ha ezek a tevékenységek nem feltétlenül növelik az összes jövedelmet.

A migráció új közgazdaságtana azt a feltételezést is megkérdőjelezi, hogy a jövedelemnek változatlan a hasznossága, akármilyen legyen is az érintett szereplő szociálökonomiai helyzete – vagyis hogy egy személy számára ugyanazt jelenti a 100 dolláros reáljövedelem-növekedés, tekintet nélkül a helyi közösségi viszonyokra és függetlenül a jövedelmi helyzetétől. Az új közgazdasági elméletek ezzel szemben úgy érvelnek, hogy a háztartások nemcsak azért küldik külföldre tagjaikat, hogy abszolút értékben emeljék a jövedelmüket, hanem hogy más háztartásokhoz képest növeljék azt, és ezáltal mérsékeljék relatív deprivációjukat, lecsúszásukat a többi viszonyítási csoporthoz képest (Stark, Taylor és Yitzhaki, 1986, 1988; Stark és Taylor, 1989, 1991a, 1991b; Stark, 1991).

Az, hogy egy háztartás érez-e lecsúszást saját relatív helyzetében, attól függ, milyen jövedelemhez nem jut hozzá a jövedelmi eloszlás szerint képzett referenciacsoporthoz képest (Stark és Taylor, 1989). [...] A relatív jövedelem fogalmának szemléltetésére tegyük fel, hogy nő a háztartások jövedelme. Ha ezen belül változatlan marad a szegény háztartásoké, akkor azok relatív deprivációja nő. Ha egy háztartás relatív elszegényedést érzékel, még akkor is nő az érdekeltsége, hogy részese legyen a nemzetközi migrációnak, ha jövedelmének abszolút értéke vagy a migrációtól remélt nyeresége változatlan, amennyiben a családtag külföldre küldésével remélhető, hogy relatív jövedelemelőnyt ér el a számára referenciaértékű közösségben. A migráció valószínűsége tehát azért fokozódik, mert változás következett be a többi háztartás jövedelmében. A piaci kudarcok, amelyek szűkítik a szegény háztartások rendelkezésére álló jövedelmi lehetőségeket, növelhetik a migráció vonzerejét, ami alkalmat adhat a relatív jövedelmi előny növelésére.

A migrációnak az „új közgazdaságtanból” kinőtt elméleti modellje hipotézisek olyan sorát foglalja magában, amelyek teljes mértékben különböznek a neoklasszikus elmélet következtetéseitől, és számos, igen eltérő politikai következtetésre jut:

1. A migráció tudományos elemzéséhez a családokra, háztartásokra vagy más, kulturálisan meghatározható, termelési és fogyasztási egységekre kell támaszkodni, nem pedig az elszigetelt egyénre.

2. A bérkülönbségek nem szükségképpen adnak elegendő okot a nemzetközi migrációra; másrészt viszont bérkülönbségek hiányában is erős lehet az a hatás, amely a háztartásokat az országok közötti mozgásra készíti, hogy szétterítsék a kockázatokat.
3. A nemzetközi migráció és a helyben történő munkavállalás vagy termelés nem egymást kölcsönösen kizáró lehetőségek. Sőt, a háztartások erősen érdekeltek abban, hogy a migrációs folyamatba és a helyi tevékenységekbe egyaránt bekapcsolódjanak. A helyi gazdasági tevékenységből származó jövedelem növekedése valójában növelheti a migráció vonzerejét, a migráció segítséget nyújthat a helyi tevékenységekbe történő befektetést korlátozó tőkehiány és a kockázatok leküzdéséhez. Tehát a kibocsátó régiókban bekövetkező gazdasági fejlődés nem mérsíkel a nemzetközi migrációra nehezedő nyomást.
4. A nemzetközi mozgás nem szükségképpen torpan meg azért, hogy megszüntetik az országok közötti bérkülönbségeket. Továbbra is fennmarad a migrációs érdekeltség, ha az egyéb piacok a küldő országokban hiányoznak, tökéletlenek vagy kiegyensúlyozatlanok.
5. Hasonló nagyságú jövedelemelőnynek nem ugyanolyan a hatása a jövedelemeloszlási skála különböző pontjain elhelyezkedő háztartások migrációjának valószínűségére, illetve az eltérő jövedelmi helyzetben lévő közösségekben élők körére.
6. A kormányok nem csupán a munkaerőpiacot befolyásoló politikákon keresztül gyakorolhatnak hatást a migrációs ráta alakulására, hanem olyan politikákon keresztül is, amelyek a biztosítási, a tőke- és a határidős piacokat alakítják. A kormányzati biztosítási programok, különösen a munkanélküli-biztosítás, jellegzetes befolyást képesek gyakorolni a nemzetközi mozgásra.
7. A jövedelmek eloszlását alakító kormányzati politikák és gazdasági átalakulások nyomán változás következik be az egyes háztartások relatív deprivációjában, tehát migrációs érdekeltségük is módosul.
8. A jövedelmek eloszlását alakító kormányzati politikák és gazdasági változások – az átlagos jövedelmekre gyakorolt hatásuktól függetlenül – szerepet játszanak a nemzetközi migráció alakulásában. Valójában azok a kormányzati politikák, amelyek megnövelik az átlagos jövedelmeket a migránsokat kibocsátó térségekben, növelhetik a migrációt, ha a relatíve szegény családok nem részesülnek a jövedelemnövekedésből. Ezzel szemben politikai intézkedésekkel mérsékelhető a migráció, ha a relatíve gazdag háztartások nem részesülnek a jövedelmi gyarapodásból.

A duális munkaerőpiac elmélete

Bár a neoklasszikus humántőke-elmélet és a migráció új közgazdaságtana eltérő következtetésekre jutott a nemzetközi mozgás eredetének és természetének kérdésében, lényegét tekintve mindkettő mikroszintű döntési modell.² Ezekről a racionális választásra épülő modellektől határozottan elkülönül a duális munkaerőpiac elmélete, amely túl

² Más a döntéshozó egység (az egyén vagy a háztartás), különbözik az a tényező (jövedelem vagy kockázat), amelynek a maximalizálására vagy minimalizálására törekednek, eltérnek a döntéshozatal gazdasági összefüggéseire vonatkozó előfeltevések (teljes és jól működő piacok, szemben a hiányos és tökéletlen piacokkal), és másként vélekednek azokról a mértékekről, amelyekhez a migrációs döntések társadalmilag kötődnek (vagyis arról, hogy az egyes referenciacsoportok az abszolút vagy a relatív jövedelmeket hasonlítják-e össze).

lép az egyéni döntéshozási folyamat vizsgálatán, és azt bizonyítja, hogy a nemzetközi migráció a modern ipari társadalmak munkaerő-szükségletének a természetéből következik.

Piore (1979) támasztotta alá a legerőteljesebb és legelegánsabb érvekkel ezt az elméleti álláspontot, bemutatva, hogy a nemzetközi migrációt a bevándorlók munkája iránti, állandósult kereslet váltja ki, ami hozzátartozik a fejlett országok gazdasági szerkezetéhez. Piore szerint a bevándorlás nem indokolható a küldő országokban működő tolóerőkkel (az alacsony bérekkel vagy a magas munkanélküliséggel), arra a fogadó országokban kialakult húzóerők adnak magyarázatot (a külföldi munkavállalók iránti krónikus és csillapíthatatlan kereslet). A bevándorlók munkája iránti, a belső működésből fakadó kereslet az ipari társadalmak és gazdaságaik négy alapvető jellegzetességéből következik.

Strukturális infláció. A keresetek nem csupán a keresleti-kínálati viszonyokat tükrözik, hanem az adott munkakörhöz tartozó státust, presztízt és azt a társadalmi minősítést is meghatározzák, amelyhez a kifizetett keresetek kötődnek. Általában az emberek úgy érzik, hogy a kereseteknek tükrözniük kell a társadalmi státust, és szilárd elgondolásaik vannak arról, milyen kapcsolat áll fenn a foglalkoztatási státus és a fizetés között. Ezért a munkáltatók bérkínálata nem alakulhat teljesen szabadon, a munkaerő-kínálat változásának megfelelően. Az informális társadalmi elvárások egész sora és hivatalos intézményi mechanizmusok (mint a szakszervezetekkel kötött megállapodások, közszolgálati szabályok, bürokratikus rendelkezések, vállalati munkaköri leírások) biztosítják, hogy a bérek feleljenek meg annak a presztízs- és státushierarchiának, amelyet az emberek érzékelnek és elvárnak.

Ha a munkáltatók olyan állások betöltésére keresnek munkavállalókat, amelyek elvégzéséhez a foglalkozási hierarchia alsó részén elhelyezkedő, képzetlen munkaerőre van szükségük, nem tudnak egyszerűen a béremelés eszközéhez nyúlni. A hierarchia alsó tartományában végrehajtott béremelés felborítaná a státus és az ellenszolgáltatás között fennálló, társadalmilag meghatározott viszonyt. Amennyiben az alacsony régiókban emelkednek a keresetek, az erős nyomást gyakorol arra, hogy a bérskála más szintjei is kövessék a növekedést. Ha azért lesz magasabb a kisegítő pincérek fizetése, mert hiány van a munkára jelentkezőkben, akkor például elérhetik vagy meghaladhatják a pincérnők keresetét, fenyegetve ezzel státusukat, aláaknázva az elfogadott társadalmi hierarchiát. Erre reagálva a pincérnők követelik bérük hasonló mértékű növelését, ami veszélyezteti a szakácsok pozícióját, akik tehát szintén nyomást fognak gyakorolni a munkaadóra, hogy emelje a fizetésüket. A munkavállalók erőfeszítéseikhez segítséget kaphatnak a szakszervezeti képviselőktől vagy megállapodásoktól.

Így a munkáltatók tipikusan nagyobb ráfordítással tudnak – béremelés útján – vonzerőt gyakorolni az alacsonyabb szintű munkaerőre, mint amennyit pusztán az e munkásoknak folyósított bérekre kifizetnek. A kereseteknek a munkaköri hierarchia teljes skáláján növekedniük kell annak érdekében, hogy továbbra is megfeleljenek a társadalmi elvárásoknak. Ezt a jelenséget strukturális inflációként ismerjük. Drága és bomlasztó hatása van tehát annak, ha a munkaerőhiány időszakában béremeléssel szereznek hazai munkavállalót, és ez könnyebb és olcsóbb megoldások keresésére ösztönzi a munkaadókat. Ilyen megoldás a migráns munkások importálása, akik majd elfogadják az alacsony béreket.

Motivációs problémák. A foglalkozási hierarchia vizsgálható a munkások motivációja szempontjából, hiszen az emberek nemcsak a jövedelemért dolgoznak, hanem azért is, hogy felhalmozzanak és fenntartsák társadalmi státusukat. Jelentős motivációs gondok forrása, hogy a munkaköri hierarchia az alul lévőek számára nem ad olyan státust, amelynek megőrzésére érdemes lenne törekedni, és kevés a kivezető mobilitási csatorna. A probléma kikerülhetet-

len és strukturális, mert a munkaerő-piaci skála alsó fokait nem lehet kitörölni. Ugyanaz a mechanizmus, amellyel megszüntetik a munkakörök legalacsonyabb és legkevésbé kívánatos osztályait, egyszerűen a létra korábbi legalsó foka felett elhelyezkedő foglalkozásokból alakít ki újabb alsó szintet. Mivel pedig bármilyen rangsornak mindig van alja, a motivációs probléma kiküszöbölhetetlen. A munkaadóknak olyan munkásokra van szükségük, akik számára az alacsony szintű munkavégzés egyszerűen csak a pénzkereset eszköze, a foglalkoztatás egyszerű jövedelemszerzés, akiknek nincsenek státus- vagy presztízsszempontjai.

Különböző okokból, legalábbis a migrációban töltött időszak elején, a migránsok nagyon kevéssel is beérik. A legtöbb migráns „cél-pénzkereső”, aki egy olyan speciális cél elérése érdekében szeretne bérhez jutni, amely ott-hon javítja státusát vagy jólétét; ilyen a házépítés, az iskoláztatás költségeinek fedezése, a földvásárlás, a fogyasztási javak beszerzése. Ezen túl a fejlett és a fejlődő társadalmak között meglévő életszínvonalbeli különbség azt jelenti, hogy az otthoni közösség számára még a külföldön alacsonynak számító kereset is nagyvonalúnak tűnik; és bár még a migráns is érezheti, hogy egy külföldi munkájának alacsony a státusa, nem tekinti magát a fogadó társadalomhoz tartozónak. Inkább úgy érzi, hogy az otthoni közösségének marad a tagja, ahol a külföldi munkavégzés és a hazaküldött keményvaluta jelentős megbecsülést és presztízst hoz számára.

Gazdasági dualizmus. A munka és a tőke dualitásából következően a fejlett ipari gazdaságokban elkerülhetetlen a munkaerőpiac kettéválása. A tőke a termelés változatlan tényezője, amelynek működése szüneteltethető, de teljesen meg nem szüntethető; „munkanélküliségének” költségeit a tőketulajdonosoknak kell megfizetniük. A munkaerő a termelés változó tényezője, elbocsátható, ha csökken a kereslet. A saját munkanélküliségük költségeit tehát maguk a munkavállalók kénytelenek viselni. A tőkések ezért – hacsak egy mód van rá – a kereslet stabil, állandó részére tartósan berendezkednek, míg a kereslet változó részét esetenként pótlólagos munkaerővel elégítik ki. Ennek megfelelően az alapkereslet kielégítéséhez tőkeintenzív módszereket alkalmaznak, míg a munkaintenzív módszereket a szezonális, változó kereslet kielégítésére tartják fenn. Ez a dualizmus különbséget tesz a munkások között, és a munkaerő-állomány kettéválásához vezet.

A tőkeintenzív, elsődleges szektorban dolgozó munkások, akik a legjobb berendezéseket és szerszámokat használják, képzettséget igénylő, állandó munkahelyekkel rendelkeznek. A munkaadók számára természetes, hogy – specializált képzéssel és oktatással – beruháznak ezekbe a munkavállalókba. Az általuk végzett munkák bonyolultak, a jó teljesítményhez megfelelő ismeretekre és tapasztalatokra van szükségük, amelyeknek elsajátításával vállalatspecifikus humán tőkét halmoznak fel. Az elsődleges szektor munkásai hajlamosak a szakmai vagy foglalkozási szervezkedésre, amelynek természetes velejárója az olyan szerződés, amelynek alapján a munkaadóknak jelentős költségeket kell viselniük, ha ezeket a munkavállalókat nem látják el munkával (végkielégítés és munkanélküliségi juttatások formájában). Az ebből származó ráfordítások, valamint a folyamatos termeléssel járó kötelezettségek miatt az elsődleges szektorban foglalkoztatott munkavállalók elbocsátása annyira megdrágul, hogy még a tőkénél is nagyobbak lesznek a költségei.

A munkaintenzív, másodlagos szektorban azonban, ahol a munkások nem állandó és képzettséget nem igénylő munkaköröket látnak el, bármikor sor kerülhet elbocsátásukra, mert a munkáltató azt ingyen vagy kis költséggel megteheti. Sőt a munkaadó általában pénzt veszít, ha a pangó időszakokban átképzí a munkásokat. A lefelé menő ciklusokban a munkáltatók első dolga, hogy a másodlagos szektorban dolgozók létszámát csökkentik. A munka-

adók tehát ebben a szektorban a munkavállalókra hárítják munkanélküliségük költségeit. Ők a termelés változó tényezői, lényegében fogyóeszközök maradnak.

A munka és a tőke belső dualizmusa ily módon a munkaerő-állományban is érvényesül, a szegmentált munkaerőpiaci struktúráján keresztül. A másodlagos szektorra jellemző alacsony bérek, bizonytalan körülmények, a méltányos előrejutási lehetőségek hiánya nem vonzó a hazai munkavállalók számára, akik inkább az elsődleges, tőkeintenzív szektorban kívánnak elhelyezkedni, ahol magasabbak a keresetek, biztosabbak az állások, és mód van a szakmai előmenetelre. A másodlagos munkaerőpiacon jelentkező kereslet kielégítése érdekében a munkaadók a bevándorlók felé fordulnak.

A munkaerő-kínálat demográfiai jellemzői. A modern foglalkozási hierarchiára jellemző motivációs problémák és a strukturális infláció, amely a piacgazdaságok belső dualizmusával párosul, folyamatosan fenntartja az igényt az olyan munkavállalók iránt, akik hajlandóak kedvezőtlen, instabil körülmények között, alacsony bérekért, csekély előrejutási lehetőségek mellett dolgozni. A múltban ez a kereslet részben kielégíthető volt két sokaságból, a nők és a tizenévesek csoportjából, amelynek tagjait társadalmi helyzetük és jellemzőik hajlamossá tették az ilyen típusú állások elfogadására.

Korábban a nők általában az első szülésükig vállaltak munkát, és gyermekeik felnevelését követően – kisebb mértékben – ismét visszatértek a munkaerőpiacra. Elsősorban arra törekedtek, hogy kiegészítsék saját vagy családjuk jövedelmét. Nem voltak elsődleges kenyérkeresők, és a társadalmi helyzetüket alapvetően testvér-, feleség- vagy anyai szerepük határozta meg. Hajlandóak voltak elfogadni a szerény keresetet és az instabilitást, hiszen munkájukat átmenetinek tekintették, fizetésüket pedig kiegészítő jellegűnek. Az általuk betöltött pozíciók nem veszélyeztették fő társadalmi státusukat, hiszen azt családjuk nyújtotta számukra.

A tizenévesek korábban ugyancsak gyakran be- és kiléptek a munkaerőpiacra és a munkaerőpiacról, hogy zsebpénzt keressenek, tapasztalatot gyűjtsenek, és kipróbálják magukat a különböző foglalkozási szerepekben. Nem tekintették problémának a továbblépési utakkal nem kecsegtető munkaköröket, mert arra számítottak, hogy majd szereznek jobbat, ha befejezték az iskolát, tapasztalatokat gyűjtöttek, vagy megállapodtak. A tinédzserek szociális identitását egyébként sem a munkahelyük határozta meg, hanem a szüleik, a családjuk. A munkát általában eszköznek tekintették, amelynek segítségével pénzt tudnak keresni. A pénz és azok a javak, amelyeket keresetükből vásároltak, emelték státusukat a társaik között; az állás nem jelentett mást, mint eszközt ennek a célnak az eléréséhez.

A fejlett ipari társadalmakban azonban idővel egyre jobban beszűkült ez a két munkaerő-utánpótlási forrás, ami három alapvető társadalmi-demográfiai tendenciára vezethető vissza: a nők munkaerő-piaci részvételének növekedésére, miáltal a női munka nem csupán jövedelmet, hanem társadalmi státust is biztosító életpályává alakult át; a válási arányszám emelkedésére, amelynek következtében a nők munkahelye elsődleges jövedelemforrássá lett; valamint a születésszám csökkenésére és a hivatalos oktatás kiterjesztésére, melynek hatására a tinédzsereknek csak egy igen kis kohorsza lép be a munkaerőpiacra. A munkaerő-utánpótlás iránti strukturális kereslet és a korlátozott számú hazai munkaerő-kínálat közötti egyensúlytalanság megalapozta a bevándorlók iránti, hosszú távú kereslet növekedését.

A duális munkaerő-piaci elmélet nem támasztja alá, de nem is vonja kétségbe a mikroökonómiai modell azon feltételezését, miszerint a szereplők saját, önérdekű döntéseik alapján cselekszenek. Az a tény például, hogy az ipari

társadalmakban az emberek negatív kvalitásokat kapcsolnak az alacsony bérekhez, megnyithatja az utat a külföldi munkások foglalkoztatása előtt, akiknek ez alkalmat ad arra, hogy növeljék várható keresetük színvonalát, úrrá legyenek a kockázatokon és az anyagi nehézségeken, a háztartások pedig lehetőséget kapjanak arra, hogy a családtagok idegen országba küldésével növeljék relatív jövedelmüket. A munkaadók munkaerő-toborzása hozzájárul a nemzetközi mozgás útjában álló, informális és egyéb korlátok leküzdéséhez, erősítve a migrációnak – mint a családi jövedelem növelését, a kockázatok diverzifikálását szolgáló stratégiának – az értékét.

Bár a duális munkaerőpiac elmélete nincs ellentmondásban a neoklasszikus közgazdaságtannal, egészen más következtetésekre jut, mint a mikroszintű döntési modell:

1. A fejlett társadalmakban a nemzetközi migráció nagyrészt a keresletre épül, a munkaadók részéről jelentkező munkaerőigény indítja meg, vagy az ő viselkedésükre reagáló kormányzati cselekvés.
2. Mivel a bevándorló munkások iránti kereslet a gazdaság strukturális szükségleteiből nő ki, és kielégítését inkább a munkaerő-toborzási gyakorlat, mintsem a béránlatok megváltoztatásától várják, a keresetek nemzetközi eltérései a munkaerő-migrációnak szükséges, bár nem elégséges feltételét jelentik. Sőt a munkáltatóknak úgy kell ösztönözniük a munkaerő-toborzásra, hogy eközben fenntartják a bérarányokat.
3. A bevándorlókat fogadó társadalmakban a migráns munkavállalók kínálatának növekedése nem jár együtt az alacsony bérszínvonal emelkedésével, mert azt alacsonyan tartják a társadalmi és intézményi mechanizmusok, nem követheti szabadon a kínálat és a kereslet változását.
4. Sőt a migráns munkavállalók kínálatának emelkedésével még eshet is az alacsony bérszínvonal, hiszen az annak emelkedését megakadályozó társadalmi és intézményi ellenőrzés nem nyújt védelmet a csökkenése ellen.
5. Nem valószínű, hogy hatást lehet gyakorolni a nemzetközi migrációra olyan kormányzati politikákon keresztül, amelyek a kereseti és a foglalkoztatási rátákat változtatják. A bevándorlók olyan munkaerő-keresletet elégítenek ki, amely strukturálisan beépül a modern, posztindusztriális gazdaságokba, és ennek a keresletnek a befolyásolása nagyobb változtatásokat követel meg a gazdasági szervezetben.

Világrendszer-elmélet

Wallerstein munkája³ alapján a szociológiai elméletek egész sora nem az elkülönült nemzetgazdaságok belső munkaerőpiacának kettéválásához, hanem a világgazdaság, amely a tizenhatodik században alakult ki és kezdett terjeszkedni, egészéhez kapcsolta a nemzetközi migrációt (Portes és Walton, 1981; Castells, 1989; Sassen, 1988). Ebben a rendszerben a tőkés gazdasági viszonyok beszívárognak a periférikus, nem kapitalista társadalmakba, létrehozva ott egy olyan mobil népességet, amely hajlandó külföldre vándorolni.

A magasabb profit és a gazdagodás elérésének vágya arra ösztönzi a kapitalista vállalatok tulajdonosait és menedzsereit, hogy a világgazdaság perifériáján lévő szegény országokban keressenek földet, nyersanyagot, munkaerőt és új fogyasztási piacokat. A múltban ezt a piaci terjeszkedést a gyarmati rezsimek segítették, a gyarmatosító társadalmak gazdasági haszonszerzési érdekeinek megfelelően irányítva a szegény térségeket. Ma ezt a feladatot neokolonialista kormányok és multinacionális vállalatok végzik el, amelyek fenntartják azoknak a nemzeti vezető

³ Magyarul lásd Wallerstein, 1983 (a szerk.).

rétegeknek a hatalmát, amelyek vagy maguk is tőkésék, vagy eladják nemzeti forrásaikat az egész világot behálózó vállalatoknak.

A világrendszer-elmélet szerint a migráció természetes következménye azoknak a töréseknek, amelyekhez a tőkés fejlődés elkerülhetetlenül vezet. Ahogy a kapitalizmus (...) a világ egyre nagyobb részét és a népesség növekvő hányadát olvasztotta be a világgazdaságba, amint a periféria térségeinek földje, nyersanyaga és munkaereje a világpiac hatása alá került, szükségszerűen megindultak a migrációs áramlások, és ezek egy része külföldre vezetett (Massey, 1988).

Föld. Annak érdekében, hogy a létező mezőgazdasági forrásokból a legnagyobb profitot hozzák ki, és hogy versenyképesek legyenek a fogyasztási cikkek világpiacán, a tőkés gazdálkodók arra törekednek a periféria térségeiben, hogy tagosítsák, egyesítsék a földterületeket, gépesítsék a termelést, a piacon értékesíthető termékeket állítsanak elő, és olyan ipari termelési eljárásokat alkalmazzanak, mint amilyen a trágyázás, a növényvédő szerek és a magas hozamú vetőmagok használata. A földek egyesítése szétrombolja a földbirtoklás hagyományos, az öröklésre és a szokásjog által alakított haszonélvezetre épülő formáit. A gépesítés csökkenti a kézi munkavégzés iránti szükségletet, és sok mezőgazdasági munkás feleslegessé válik. A termények piaci értékesítése aláássa a hagyományos társadalmi és gazdasági létfenntartási formákat; és a nem tőkés gazdálkodókat kiszorítják a helyi piacról a modern eljárások, amelyek hatására megnövekednek a terméshozamok és alacsonyak lesznek az egységárak. Mindezek a tényezők hozzájárulnak egy mozgékony munkaerő-állomány megteremtéséhez, amely – földjétől megfosztva – gyengébben kötődik a helyi mezőgazdasági közösségekhez.

Nyersanyagok. A nyersanyagok világpiaci értékesítésre való kitermelése bérmunkára támaszkodó ipari módszereket követel meg. A korábban földműveléssel foglalkozók számára kínálgató kereseti lehetőségek aláaknázzák azokat a társadalmi-gazdasági szervezeti formákat, amelyek a kölcsönösségre és a szereplők közötti kapcsolatok állandóságára támaszkodtak, és egy új, az individualizmusra, a személyes előnyszerzésre és a társadalmi változásra épülő munkaerőpiacot teremtenek. Ezek a tendenciák erősítik a fejlődő régiókban a munkaerő – gyakran nemzetközi méretű – földrajzi mobilitását.

Munkaerő. A kapitalista országok belső körében, a „központi országokban” működő vállalatok a fejlődő országokban alapítottak gyárat, hogy előnyt kovácsoljanak az alacsony keresetekből. Ehhez a helyi kormányok gyakran speciális, exportra termelő övezeteket hoztak létre. A gyári munkások iránti kereslet erősíti a helyi munkaerőpiacot, és gyengíti a tradicionális termelési kapcsolatokat. A munkaerő-kínálat nagy részét a nők adják, jóllehet a munkaerő-állomány elnöiesedése korlátozza a férfiak lehetőségeit. Mivel azonban az új, gyári munkák fizikailag megerőltető és gyengén fizetnek, a nők általában csak néhány évet dolgoznak, azután más lehetőség után néznek.

A külföldi tulajdonban lévő gyárat megjelenése a periférikus térségekben tehát tönkreteszi a parasztgazdaságokat: azoknak az árucikkeknek a gyártásával, amelyek versenytársai a korábban helyben előállított termékeknek; a munkaerő-állomány elnöiesedésével, amelyet nem kísért a férfiak foglalkoztatási lehetőségeinek megteremtése; valamint azzal, hogy bevonta a nőket az ipari munkába, megismertette velük a modern fogyasztást, de nem biztosított megfelelő jövedelmeket ahhoz, hogy életre szólóan ki is elégíthessék ezeket a szükségleteket. Az eredmény: társadalmilag és gazdaságilag gyökerét veszített népesség kialakulása, amely hajlandóan mutatkozik a kivándorlásra.

Ugyanazok a tőkés gazdasági folyamatok, amelyek a periférián fekvő országokban kivándorlásra készítetik az embereket, egyúttal vonzzák is őket a fejlett országokba. Bár a piacok terjeszkedésével érintettek közül sokan a városokba költöznek, és ez a fejlődő társadalmak urbanizálódásához vezet, mások szükségképpen külföldre távoznak, mert a globalizáció anyagi és ideológiai kapcsolatot teremt a tőke származási helyével. A gazdasági globalizációt meghatározó külföldi befektetéseket néhány „globális” városból irányítják, amelyek strukturális jellemzői erős szükségletet támasztanak az emigráns munkaerő iránt.

Anyagi kapcsolatok. A belső körhöz tartozó tőkés országok kiépítik és bővítik közlekedési és kommunikációs kapcsolataikat a beruházásaik által érintett periferiális országokkal, hogy képesek legyenek árucikkeket, gépi berendezéseket szállítani, nyersanyagokat kitermelni és exportálni, lebonyolítani a szerelőüzemek kitelepítését. Ezek a kapcsolatok nem csupán az áruk, termékek, információ és tőke áramlását könnyítik meg, hanem az emberek mozgását is elősegítik azzal, hogy csökkentik az utazás költségeit. Mivel a befektetéseket és a globalizációt szükségképpen a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kiépítése kíséri, a munkaerő nemzetközi mozgását általában az áruk és a tőke – ellenkező irányú – mozgása követi.

Ideológiai kapcsolatok. A nemzetközi globalizáció folyamata kulturális kapcsolatokat hoz létre a központi tőkés országok és a periféria hozzájuk tartozó országai között. Ezek a kulturális kapcsolatok számos esetben hosszú múltra tekintenek vissza, a gyarmati múltat tükrözik, amikor a gyarmatosító országok kiépítették – s egyszersmind a maguk képére formálták – a kormányzati és oktatási rendszert, hogy a periférián fekvő térséget irányítsák és kizsákmányolják. Szenegál állampolgárai például franciául tanulnak, líceumba járnak, olyan valutát használnak, amelyik közvetlenül kötődik a francia frankhoz a nemzetközi pénzügyekben. Az indiaiak és a pakisztániak angolul tanulnak, a britnek megfelelő iskolai fokozatokat szereznek, és sok más módon is kapcsolódnak a Brit Nemzetközösség néven ismert, nemzetek feletti unióhoz. Még akkor is, ha nincs ilyen gyarmati múlt, a gazdasági terjeszkedés messzemenő következményekkel járhat: a mexikóiak közül egyre többen járnak az USA egyetemreire, beszélnek angolul, és követik teljes mértékben az amerikai fogyasztói szokásokat.

Ezeket az ideológiai és kulturális kapcsolatokat erősítik azok a tömeges információk és reklámkampányok, amelyek a központi helyzetű országokból érkeznek. Az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia és Németország televíziós programjain keresztül elérhető, a fejlett világ életstílusát és életszínvonalát idéző információk és a külföldi hirdetési ügynökségek által készített reklámok a modern fogyasztói ízlést sulykolják a periférián élő emberekbe. A belső körhöz tartozó országok nyelvének és kulturális mintáinak a terjedése, a modern fogyasztási szokások terjeszkedése, valamint a – nemzetközi migrációt az egyes „magországok” felé vezető – közlekedési-távközlési infrastruktúra kiépülése kölcsönösen hat egymásra.

„Globális” városok. A világgazdaság irányítása viszonylag kis számú városban összpontosul, ahol a bankok, a pénzügyi, adminisztratív, szakmai szolgáltatások és a csúcstechnológiájú termelés koncentrálódik (Castells, 1989; Sassen, 1991). Az Amerikai Egyesült Államokban ilyen globális város New York, Chicago, Los Angeles és Miami; Európában London, Párizs, Frankfurt és Milánó, a csendes-óceáni térségben pedig Tokió, Oszaka és Sydney. Ezekben a globális városokban nagy gazdagság és magasan képzett munkaerő koncentrálódik, és ez jelentős keresletet teremt a képzetlen munkaerő (kisegítő pincérek, kertészek, pincérek, szállodai munkások, ház körüli kisegítők) iránt. Ugyanakkor a munkaerő-piaci struktúra kettéválásához vezet a nehézipari termelés súlypontjának áttolódása a perifériára;

a csúcstechnológiát előállító elektronikai, számítógép- és távközlési ipar; és az olyan szolgáltatásoknak a bővülése, mint az egészségügy és az oktatás. Ezek a folyamatok fokozzák a munkaerő-keresletet a munkaerőpiac legfelső és legalsó szegmenseiben, míg a középsőben gyenge marad.

A hiányosan képzett hazai munkavállalók vonakodnak elfoglalni a foglalkoztatási hierarchia alsó részén elhelyezkedő, alacsony fizetéssel járó munkaköröket, erős keresletet teremtve ezáltal a bevándorlók iránt. Ugyanakkor a magasan iskolázott hazaiak és a képzett külföldiek uralják a foglalkozási eloszlás felső osztályainak ragyogó állásait, és a náluk koncentrálódó vagyon tovább fűti a keresletet azok iránt a szolgáltatások iránt, amelyeknek a betöltésére leginkább az emigránsok vállalkoznak. A szerényebb iskolai végzettséggel rendelkező hazai munkavállalók megkapaszkodnak az egyre kevesebb, közepes helyzetű munkahelyeken, kiköltöznek a globális városokból, illetve a társadalombiztosítási rendszer gondoskodására támaszkodnak.

A világrendszer-elmélet azt kívánja bizonyítani, hogy a nemzetközi migráció egy terjeszkedő világpiaci politikai és gazdasági szervezetét követi. Az elmélet hat, jól körülhatárolt hipotézist fogalmaz meg:

1. A nemzetközi migráció a tőkés piaci rendszer természetes következménye a fejlődő világban; a perifériális régiók felé irányuló világgazdaság terjeszkedésének katalizátorszerepe van a nemzetközi mozgásban.
2. A munkaerő országok közötti áramlása az áruknak és a tőkének a nemzetközi mozgását követi, de ellentétes irányban. A tőkeberuházás ösztönzi azokat a változásokat, amelyek a periférikus helyzetű országokban létrehozzák a gyökértelen, mobil népességet, ezzel párhuzamosan pedig erős anyagi és kulturális szálakat alakítanak ki a központi helyzetű országokkal, és végső soron nemzetközi migrációhoz vezetnek.
3. Különösen nagy a valószínűsége a nemzetközi migrációnak a korábbi gyarmatosító hatalom és a volt gyarmatai között, mert a kulturális, nyelvi, befektetési, közlekedési és kommunikációs kapcsolatok korán kiépültek, szabadon, külső verseny nélkül fejlődhettek a gyarmatosítás időszakában, és speciális, országok közötti piacok és kulturális rendszerek kialakulásához vezettek.
4. Tekintettel arra, hogy a nemzetközi migráció a piacgazdaság globalizálódásának a terméke, a kormányok a vállalatok tengerentúli beruházási tevékenységének szabályozásán, valamint a tőke és az áruk nemzetközi áramlásának ellenőrzésén keresztül tudnának hatást gyakorolni a bevándorlási rátára. Nem valószínű azonban, hogy ilyen politikákat alkalmaznának, mert betartásuk nehezen kikényszeríthető. Előfordulhat, hogy felszítják a nemzetközi kereskedelmi vitákat, növelik a világgazdasági recesszió kockázatát, és maguk ellen hangolják a multinacionális cégeket, amelyek mozgósíthatják jelentős politikai eszköztárukat, hogy megakadályozzák a kormányzati szándékok érvényesítését.
5. Menekültáradatot indít el az egyes, központi helyzetű országok felé a tőkés országok kormányainak politikai és katonai beavatkozása, amely a külföldi befektetések védelmét szolgálja, vagy a világpiaci terjeszkedést elősegítő, de kudarcot valló helyi kormányoknak nyújt támogatást. Ezzel a nemzetközi migrációnak egy újabb formáját teremtik meg.
6. A nemzetközi migrációnak végül is kevés köze van a bélarányok és a foglalkoztatás országok közötti eltéréseihez: valójában a piacteremtés folyamatának és a világgazdaság struktúrájának a terméke.

A nemzetközi mozgás fennmaradása

Az emigráció megindulásának különféle okai lehetnek: az egyéni jövedelemszerzés vágya; törekvés a háztartási jövedelmi kockázatok szétterítésére; a munkaadók alacsony bérű munkavállalók iránti keresletének kielégítését szolgáló toborzó programok; a paraszti gazdálkodásnak a piac terjeszkedése miatt bekövetkező nemzetközi méretű visszaszorulása a periferiális régiókban, vagy ezeknek a tényezőknek a kombinációja. Egészen más körülmények magyarázhatják azonban a nemzetközi mozgás megindulását és megint mások az időbeni és térbeni fennmaradását. Bár a bérkülönbségek, a relatív kockázatok, a toborzási szándékok és a piaci terjeszkedés továbbra is mozgásra készíti az embereket, az új, a migráció során kialakuló feltételek maguk is önállóan ható tényezőkké válnak. Ilyen tényezők a migráns hálózatok kiépülése, a nemzetek közötti mozgást elősegítő intézmények fejlesztése és a munka átalakulásának társadalmi hatása a fogadó országokban. Ezeknek a változásoknak az együttes hatására nő a migráció fennmaradásának valószínűsége. Ez a folyamat kumulált (halmozott) oksággént vált ismertté.

Hálózatelmélet

A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországban, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül.⁴ Ezek fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, mert csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és növelik a migráció várható nettó hozamát. A hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni. Ha a migránsok száma elér egy kritikus mértéket, akkor a hálózatok terjedése csökkenti a mozgás költségeit és kockázatait. Ez növeli a migráció növekedésének a valószínűségét, tehát újabb mozgáshoz vezet, ami viszont tovább szélesíti a hálózatot, és így tovább. Ez a migrációs viselkedés az idővel terjed, és a küldő társadalomnak egyre szélesebb rétegeit hatja át (Taylor, 1986; Massey és García España, 1987; Massey, 1990).

Költségcsökkenés. Az első bevándorlók még nem rendelkeztek mozgósítható társadalmi kapcsolatokkal, nekik költséges volt a migráció, különösen akkor, ha dokumentumok nélkül léptek be a másik országba. Az első migránsok elindulása után, az őket követő barátok és rokonok számára azonban lényegesen kisebb lett a migráció potenciális költsége. A rokonsági és baráti viszonyok természetéből következik, hogy valamennyi új kivándorló kapcsolatokat teremtetett azokkal, akik már a célországban voltak. A migránsok természetesen összeköttetésben maradtak az otthoniakkal, és ez utóbbiak felhasználták a rokonsági és baráti viszonyban rejlő elkötelezettséget, hogy munkalehetőséget találjanak és segítséget kapjanak abban az országban, amelynek elérésére törekedtek.

Amikor a származási térségben a hálózati kapcsolatok elérnek egy kritikus pontot, a migráció önfenntartóvá válik, mert minden egyes migrációs hullám létrehozza azt a társadalmi struktúrát, amelyik a fennmaradásához szükséges. Minden új migráns csökkenti a következő hullám migrációs költségeit, közülük ezért többen kelnek útra, ami további embereket von be a külföldi kapcsolatrendszer hálójába, másfelől pedig új emberek számára teszi lehetővé a költségek mérséklését, okot adva migrációjukra, és így tovább.

⁴ Lásd Tilly tanulmányát kötetünkben (a szerk.).

Csökkenő kockázatok. A hálózatok léte különösen a kockázatszétterítő stratégiai célokat szolgáló nemzetközi migrációt teszi vonzóvá. A jól kiépült migráns hálózatok megkönnyítik a munkahelyhez jutást a célországban a legtöbb, közösségükhöz tartozó tag számára, és a kivándorlást biztonságos jövedelemforrássá teszik. A hálózatok önfenntartó növekedése tehát, amelyet a költségek folyamatos csökkenése idéz elő, elméletileg a kockázatok folyamatos mérséklődésével is magyarázható. Minden új migráns tovább szövi a hálót, és csökkenti a költözködés költségeit mindazok számára, akikkel kapcsolatban áll. Végső soron tulajdonképpen kockázat- és költségmentessé teszi azt, hogy a háztartásokban rejlő munkaerő-kapacitást a kivándorláson keresztül is hasznosítsák.

Ez a dinamikus elmélet a nemzetközi migrációt egyéni vagy háztartási döntési folyamatnak tekinti, de azt állítja, hogy a migrációs műveletek egy idő után szisztematikusan megváltoztatják azt a környezetet, amelyben a jövőre vonatkozó migrációs döntések megszületnek, jelentősen megnövelve annak valószínűségét, hogy a későbbi döntéshozók a migrációt válasszák. A migráció önfenntartó-terjeszkedő folyamatként való fogalmi meghatározása alapján egészen más következtetésekre lehet jutni, mint az egyensúlyt feltételező elemzésekből:

1. Kezdetben a nemzetközi migráció mindaddig bővül, amíg a hálózati kapcsolatok olyan kiterjedtek nem lesznek a küldő térségben, hogy minden ember, aki ki akar vándorolni, ezt nehézségek nélkül megtehesse. Ezután a migráció csökkenni kezd.
2. Két ország közötti migrációs mozgás nem mutat szoros korrelációt a bérkülönbségekkel vagy a foglalkoztatási rátával, mert bármilyen szerepet is játszanak ezek a változók a migráció elősegítésében vagy korlátozásában, azt rendre háttérbe szorítja a migráns hálózat folyamatos növekedésének – a mozgás költségeit és kockázatait csökkentő – hatása.
3. Mivel a hálózatok kialakulásán és fejlődésén keresztül a migráció intézményes formát ölt, egyre inkább függetlenedik azoktól a tényezőktől, amelyek eredetileg elindították, legyenek azok strukturálisak vagy individuálisak.
4. A hálózatok terjeszkedése, valamint a migrációs költségek és kockázatok mérséklődése nyomán az áramlás társadalmi-gazdasági értelemben kevésbé szelektívvé válik, mind jobban reprezentálja a küldő közösség vagy társadalom egészét.
5. A kormányok számíthatnak arra, hogy csak nagy nehézségek árán tudják ellenőrzésük alatt tartani a korábban általuk elindított folyamatokat, mert a hálózati formák fejlődése nagyrészt a hatókörükön kívül esik, és nem feltétlenül az történik, ami a politikai rendszer eredeti szándéka volt.
6. Egyes bevándorlási politikák, például azok, amelyek a bevándorlók és külföldön maradt családtagjaik újraegyesítését kívánják megvalósítani, a migrációs mozgás ellenőrzésével ellentétes irányban hatnak, mert erősítik a migráns hálózatot azáltal, hogy a rokonsági hálózat tagjainak speciális jogokat biztosítanak a belépésre.

Intézményelmélet

Amikor a migráció megindult, magánintézmények és önkéntes szervezetek alakultak, hogy kielégítsenek egy keresletet, amely abból az egyensúlytalanságból fakad, hogy sok ember szeretne belépni a tőkében gazdag országokba, miközben ezek az országok csak kisszámú beutazóvízumot adnak ki. Ez az egyensúlytalanság és azok a korlátok, amelyeket a központi helyzetű országok állítanak fel, hogy kívül tartsák határaiton az embereket, jövedelmező környezetet teremtenek azoknak a vállalkozóknak és intézményeknek, amelyek nyereségszerzési céllal vállalkoznak

a nemzetközi mozgás elősegítésére, létrehozva a migráció feketepiacát. Az e feketepiacon kialakult feltételek a kiszármányolás és a kiszolgáltatottság melegágyai, ezért a fejlett országokban önkéntes humanitárius szervezetek alakulnak, hogy kikényszerítsék a jogokat és javítsák a törvényes és illegális migránsokkal szembeni bánásmódot.

A nyereségérdekelte szervezetek és magánvállalatok egy sor szolgáltatást nyújtanak a migránsoknak a feketepiacon, díjazás ellenében: tiltott embercsempészetet, titkos beléptetést a célországba, munkaszerződést a munkaadók és a migránsok között; hamis dokumentumokat és belépési engedélyeket; névházasságokat migránsok és a célországban letelepedési engedéllyel vagy állampolgársággal rendelkezők között; szállást, kölcsönt vagy más segítséget a célországban. A humanitárius csoportok tanácsadást, szociális szolgáltatásokat, menedékhelyet nyújtanak, jogsegélyt a törvényes papírok megszerzéséhez és védelmet a bevándorlási törvény végrehajtásáért felelős hatóságokkal szemben. Egy idő múlva ezek, a bevándorlók számára már jól ismert személyek, cégek és szervezetek intézményesen stabilizálódnak, megteremtve egy olyan szociális tőkeformát, amelyet a migránsok igénybe vehetnek, hogy ki tudják használni a külföldi munkaerőpiacon kínákozó lehetőségeket.

Az emigránsok – legális vagy illegális – belépését bonyolító intézmények fokozatos kiépülése, a folyamat megismerése megint csak egészen más feltételezésekhez vezetett, mint a mikroszintű döntési modellek:

1. A nemzetközi mozgás lehetőségét megteremtő, azt fenntartó és elősegítő szervezetek fejlődésével a migránsok nemzetközi áramlása egyre inkább intézményesedik, és függetlenné válik azoktól a tényezőktől, amelyek eredetileg elindították.
2. A kormányok nehezen tudják ellenőrzésük alatt tartani a migrációs áramlást, mert az intézményesedés folyamatát nem könnyű szabályozni. Mivel az emigrálni szándékozók által támasztott keresletből profit származik, a politikai erőfeszítések csupán a nemzetközi migráció feketepiacának kialakulását szolgálják, a szigorúbb bevándorlási politikák pedig a humanitárius csoportok ellenállását váltják ki.

Kumulált okság

A hálózatok bővülése és a migránsokat támogató intézmények fejlődése mellett a nemzetközi migráció más módon is fenntartja magát, mégpedig azáltal, hogy a további mozgások valószínűsége az időben előrehaladva folyamatosan nő. Ezt a folyamatot kumulált okságnak nevezték el (Massey, 1990). Az indítékok összegződnek, amikor minden egyes migrációs művelet módosítja azt a társadalmi összefüggést, amelyben a következő, migrációra vonatkozó döntést meghozzák, méghozzá úgy, hogy nő a további migráció valószínűsége. Mindeddig a társadalomkutatók hat olyan társadalmi-gazdasági tényezőről szóltak, amelyek potenciálisan hatást gyakorolnak a migrációra ilyen kumulált formában: a jövedelemeloszlás, a föld eloszlása, a mezőgazdasági termelés szerkezete, a migráció kultúrája, a humán tőke regionális eloszlása és a munka társadalmi címkézése. Lehetséges, hogy más változókon keresztül is sor kerül visszacsatolásra, de módszeres feldolgozásuk nem történt meg.

A jövedelemeloszlás. Ahogy már jeleztük, nemcsak az motiválhatja az emberek migrációját, hogy növelni szeretnék abszolút jövedelmüket vagy szétteríteni kockázataikat, hanem az is, hogy referenciacsoportjuk többi háztartásához képest javítani kívánják jövedelmüket. Ha a háztartások relatív deprivációjuk fokozódását érzékelik, az migrációra ösztönzi őket. Amíg egy közösségen belül valaki el nem szánja magát arra, hogy kivándorol, nincs nagy jövedelmi egyenlőtlenség a legszegényebb, vidéki rétegeken belül, mert csaknem minden család a megélhetési küszöb köze-

lében él, minimális külső jövedelemmel. Miután azonban egy-két háztartás külföldön bér munkát vállal, jelentősen megnövelik jövedelmüket a hazaküldött összegek. Figyelembe véve a nemzetközi mozgással járó költségeket és kockázatokat is, az első, migrációra vállalkozó háztartások rendszerint a helyi jövedelmi hierarchia középső vagy felső fokozatain helyezkednek el.

A jövedelemeloszlási skála alacsonyabb régióiban elhelyezkedő családok látják, hogy néhány család a migráción keresztül mérhetetlen módon növelte jövedelmét, érzékelik saját relatív lecsúszásukat, ami néhányukat kivándorlásra készíteti. Ez tovább súlyosbítja a jövedelemegyenlőtlenséget, fokozza a relatív depriváció érzését a nem migránsok között, még több családot ösztönözve a kivándorlásra, és így tovább. A jövedelmi egyenlőtlenség és a relatív depriváció alakulásában több szakasz különböztethető meg. Mértéke kezdetben alacsony, majd a kivándorlás felgyorsulásával megemelkedik, azután ismét csökken, hiszen a háztartások többsége már része a migráns munkaerő-állománynak. A mérséklődés addig tart, amíg az egyenlőtlenség szintje el nem ér egy minimumhoz, vagyis ameddig lényegében valamennyi család be nem kapcsolódik a külföldi munkavállalásba (Stark, Taylor és Yitzhaki, 1986; Stark és Taylor, 1989; Stark, 1991; Taylor, 1992).

A föld eloszlása. A falusi közösségeknél a migránsok küldésében jelentős szerepet játszik a földvásárlás. A migráns külföldi földvásárlása azonban nem termelő beruházás, tipikusan presztízsértéket hordoz, vagy nyugdíjas korban jelent jövedelmet. A nemzetközi migránsok a magasabb bérüket gyakran földvásárlásra fordítják, de a nem migránsoknál nagyobb valószínűséggel hagyják földjüket paragon heverni mindaddig, amíg a külföldön vállalt bér munkájuk jövedelmezőbb, mint a helyi mezőgazdasági termelés. A földhasználatnak ez a módja alacsonyan tartja a mezőgazdasági munka iránti keresletet, növelve ezáltal a kivándorlásra nehezedő nyomást. A nagyobb migráció következtében pedig több embernek nyílik lehetősége, hogy összeszedje a földvásárláshoz szükséges pénzt, tehát a migránsok még több földet vásárolnak, és újabb földeket vonnak ki a művelésből, tovább fokozva a kivándorlásra nehezedő nyomást (Reichert, 1981; Mines, 1984; Wiest, 1984).

A mezőgazdasági termelés szerkezete. A saját földjükön gazdálkodást folytató migráns családok a nem migránsoknál nagyobb valószínűséggel alkalmaznak tőkeintenzív módszereket (gépeket, gyomirtó szereket, öntözést, trágyázást és nemesített vetőmagokat), ameddig hozzá tudnak jutni ahhoz a tőkéhez, amely fedezi ráfordításaikat. A migráns háztartásoknak tehát az egységnyi termék előállításához kevesebb munkára van szükségük, mint a nem migránsoknak, megfosztva ezzel a helyi munkásokat a hagyományos feladataiktól, megint csak növelve a kivándorlási tolóerőt (Massey et al., 1987). A több migráció, a mezőgazdaság fokozódó tőkésítése, a mezőgazdasági munkaerő egyre nagyobb méretű kiszorulása még nagyobb migrációhoz vezet.

A migráció kultúrája. Ahogy nő a migráció gyakorisága egy közösségen belül, úgy változik értékrendje és kulturális felfogása, növelve ezáltal is a jövőbeli migráció valószínűségét. A fejlett ipari gazdaságban szerzett tapasztalatok maguknak a migránsoknak az izlését és motivációját alakítják át (Piore, 1979). Hiába kezdenek pusztán pénzkeresési szándékkal a migránsok, és gondolják kezdetben, hogy csak egy szűk cél elérése érdekében tesznek egy kirándulást, hogy csak keresnek egy kis pénzt. A migrációt követően megváltozik képük a társadalmi mobilitásról, a fogyasztói társadalom izlésvilágáról és életstílusáról, amit nehéz elérni az otthoni béreken keresztül. Aki tehát már egyszer elvándorolt, az nagy eséllyel ismét vállalkozik erre, és annál nagyobb egy újabb utazás esélye, minél több útra került korábban sor.

A migráció mély gyökereket ereszt az adott közösségben élő emberek viselkedésében, és a migrációval összefüggő értékek a közösség értékrendjének részévé válnak. A fiatal férfiak számára és a fiatal nők bizonyos csoportjaiban a migráció „felemelkedési szertartássá” válik, és akik nem próbálják státusukat a nemzetközi migráción keresztül javítani, azokat lustának, vállalkozó szellem nélküli, nemkívánatos elemnek tekintik (Reichert, 1982). Végző fok a külföldi letelepedésről és állásokról összegyűjtött tudás széles kör számára válik hozzáférhetővé, és a belső maghoz tartozó társadalmak értékei, nézetei és viselkedési jellemzői nagymértékben áthatják a küldő régiót (Massey et al., 1987; Alarcón, 1992).

A humán tőke regionális eloszlása. A migráció szelektív folyamat, amely – legalábbis kezdetben – elsősorban a relatíve jól iskolázott, képzett, produktív és magasan motivált embereket szívja el a kibocsátó közösségekből. Mint korábban láttuk, egy idő múlva, ahogy a hálózatok kialakulásával csökkennek a migrációs költségek és kockázatok, a migráció már kevésbé lesz szelektív. A hosszan tartó migráció ezért a küldő régiókban a humán tőke kimerüléséhez, a fogadó térségekben pedig felhalmozásához vezet, növelve a termelékenységet az utóbbi és csökkentve az előbbi helyszíneken. Egy idő elteltével tehát a humán tőke felhalmozása a fogadó térségekben erősíti a gazdasági növekedést, ezzel párhuzamosan azonban elmélyíti a küldő régiók – amelyektől ezt a tőkét elszívták – stagnálását, tovább erősítve a migrációra hajlamosító feltételeket. Az iskolarendszer átalakítását és az oktatás kiterjesztését szolgáló programok a kibocsátó régióban fokozzák ezt a kumulált migrációs folyamatot, mert az iskolázottság szintjének növelése a periférikus, falusias területeken emeli a migrációba való újabb visszatérés lehetőségét, és arra készíti az embereket, hogy elhagyják lakóhelyüket az otthoni vagy a határon túli városias településekért.

A munka társadalmi címkézése. Ha egyszer a fogadó társadalmakban egyes foglalkozásokat nagy számban bevándorlókkal töltöttek be, azokat az állásokat ezzel kulturálisan „emigráns munkakör” címkével meg is jelölték. Ezek elvállalásától már vonakodnak a hazai munkások, ismét megerősítve a bevándorlók iránti strukturális keresletet. Az emigráció megváltoztatja a munka társadalmi meghatározását, létrehozza a munkaköröknek egy bizonyos osztályát, amelyet stigmákkal vesznek körül, és amelyre úgy tekintenek, hogy nem megfelelőek a hazai munkavállalók számára. A stigma nem a munka természetéből, hanem a bevándorló jelenlétéből ered. A legtöbb európai országban például az autógyártás munkaköreire úgy tekintenek, hogy azok „emigráns állások”, bár az Egyesült Államokban „hazai munkahelyeknek” tekintik őket.

Ha a nemzetközi migrációt dinamikus fogalmakkal mint kumulált társadalmi folyamatot írjuk le, olyan állításokhoz jutunk, amelyek nagyrészt megegyeznek a hálózatelméletből levont következtetésekkel:

1. Azok a társadalmi, gazdasági és kulturális változások, amelyeket nemzetközi migráció idézett elő a küldő és a fogadó országokban, hatalmas belső lendületet adnak az emberek mozgásának, megnehezítve az ellenőrzést és a szabályozást, mert a kumulált okság visszacsatolási mechanizmusa nagyrészt kívül esik a kormányzatok által befolyásolható körön.
2. A kormányok még a munkanélküliség és állástalanság időszakában is nehézségekkel találják szemben magukat, ha megkísérik csökkenteni a migrációt és elérni, hogy ismét hazai munkavállalók töltsék be azokat a munkaköröket, amelyekben előtte bevándorlók dolgoztak. Megváltozott a hazai munkások értékrendje, elutasítják az „emigráns” munkahelyeket, kiváltva ezzel a bevándorlók megtartását vagy felvételét.

3. Egy munkakört akkor jelölnek meg „emigráns” címkével, ha abban koncentrált a bevándorlók részvétele. Amennyiben egyszer az emigránsok meghatározó számban elfoglaltak egyfajta munkakört, bármilyenek is annak jellemzői, nehéz visszacsábítani oda a hazai munkavállalókat.

A migrációs rendszer elmélete

A vilárendszer-elmélet, a hálózatelmélet, az intézményelmélet és a kumulált okság elméletének különféle állításai mind azt sugallják, hogy a migrációs áramlások meghatározott helyen és időben bizonyos mértékű stabilitásra, struktúrára tesznek szert, amit migrációs rendszereknek nevezünk. Ezekben viszonylag intenzív az árunak, a tőkének és az embereknek a mozgása bizonyos országok között, míg mások között gyengébb a forgalom. Egy nemzetközi migrációs rendszerhez általában egy központi helyzetű fogadó régió, amely lehet egy ország vagy országcsoport, és a speciális küldő országoknak egy, a másikhoz a bevándorlók szokatlanul nagy áramlásával kapcsolódó csoportja tartozik.⁵

Bár ez nem elkülönült elmélet, ugyanúgy alkalmas az általánosításra, mint az előző tudományos magyarázatok. A migrációs rendszerek vizsgálata a következő feltételezések megfogalmazására ad lehetőséget:

1. Egy-egy rendszerhez tartozó országoknak nem szükséges földrajzi kapcsolatban lenniük, mert az áramlások inkább politikai és gazdasági kapcsolatokra épülnek, mint fizikaiakra. Bár a szomszédság nyilvánvalóan megkönnyíti a cserekapcsolat kiépítését, de nem garantálja azt, mint ahogyan a nagyobb távolság sem teszi lehetetlenné.
2. Lehetségesek többpólusú rendszerek is, amelyekben szétszórtan elhelyezkedő központi helyzetű országok fogadják az egymást részben átfedő országok halmazából érkező bevándorlókat.
3. A nemzetek egynél több migrációs rendszerhez is tartozhatnak, de a többszörös tagság inkább a küldő, mint a fogadó országok esetében fordul elő.
4. Mivel a politikai és gazdasági körülmények változnak, a rendszerek fejlődnek, a stabilitás nem a struktúra befagyását jelenti. Országok kerülhetnek be egy rendszerbe, vagy eshetnek ki onnan, a társadalmi változásra, gazdasági hullámmásra vagy politikai megrázkódtatásra reagálva.

[...]

Varga-Haszonits István fordítása

⁵ Szerk.: Lásd a kötetben szereplő Salt-tanulmányt.

- ALARCÓN, RAFAEL (1992): Nortenización: Self-perpetuating migration from a Mexican town. In J. BUSTAMANTE, R. HINOJOSA and C. REYNOLDS (eds.): *U.S.–Mexico Relations: Labor Market Interdependence*. Stanford University Press, Palo Alto, CA, 302–318.
- BORJAS, GEORGE J. (1987): Self-selection and the earnings of immigrants. *American Economic Review*, 77: 532–553.
- CASTELLS, MANUEL (1989): *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*. Basil Blackwell, Oxford.
- MASSEY, DOUGLAS S. (1988): International migration and economic development in comparative perspective. *Population and Development Review*, 14: 383–414.
- MASSEY, DOUGLAS S. (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 56: 3–26.
- MASSEY, DOUGLAS S. and FELIPE GARCÍA ESPAÑA (1987): The Social process of international migration. *Science*, 237: 733–738.
- MASSEY, DOUGLAS S., RAFAEL ALARCÓN, JORGE DURAND and HUMBERTO GONZÁLEZ (1987): *Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- MINES, RICHARD (1984): Network migration and Mexican rural development: A case study. In R. C. JONES (ed.): *Patterns of Undocumented Migration: Mexico and the United States*. Rowman and Allanheld, Totowa, 136–155.
- PIORE, MICHAEL J. (1979): *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge University Press, New York.
- PORTES ALEJANDRO and JOHN WALTON (1981): *Labor, Class, and the International System*. Academic Press, New York.
- REICHERT, JOSHUA S. (1981): The migrant syndrome: Seasonal U.S. wage labor and rural development in central Mexico. *Human Organization*, 40: 56–66.
- REICHERT, JOSHUA S. (1982): Social stratification in a Mexican sending community: The effect of migration to the United States. *Social Problems*, 29: 422–433.
- SASSEN, SASKIA (1988): *The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SASSEN, SASKIA (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton.
- SJAASTAD, LARRY A. (1962): The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy* 70S: 80–93.
- STARK, ODED (1991): *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Cambridge.
- STARK, ODED and J. EDWARD TAYLOR (1989): Relative deprivation and international migration. *Demography*, 26: 1–14.
- STARK, ODED and J. EDWARD TAYLOR (1991a): Migration incentives, migration types: The role of relative deprivation. *The Economic Journal*, 101: 1163–1178.
- STARK, ODED and J. EDWARD TAYLOR (1991b): Relative deprivation and migration: Theory, evidence, and policy implications. In S. DÍAZ-BRIQUETS and S. WEINTRAUB (eds.): *Determinants of Emigration from Mexico, Central America, and the Caribbean*. Westview Press, Boulder, 121–144.
- STARK, ODED, J. EDWARD TAYLOR and SHLOMO YITZHAKI (1986): Remittances and inequality. *The Economic Journal*, 96: 722–740.

- STARK, ODED, J. EDWARD TAYLOR and SHLOMO YITZHAKI (1988): Migration remittances, and inequality: A sensitivity test using the extended Gini Index. *Journal of Development Economics*, 28: 309–322.
- TAYLOR, J. EDWARD (1986): Differential migration, networks, information and risk. In O. STARK (ed.): *Research in Human Capital and Development*. Vol. 4. *Migration, Human Capital, and Development*. JAI Press, Greenwich, 147–171.
- TAYLOR, J. EDWARD (1992): Remittances and inequality reconsidered: Direct, indirect, and intertemporal effects. *Journal of Policy Modeling*, 14: 187–208.
- TODARO, MICHAEL P., (1969): A model of labor migration and urban unemployment in less-developed countries. *The American Economic Review*, 59: 138–148.
- TODARO, MICHAEL P. (1976): *Internal Migration in Developing Countries*. International Labor Office, Geneva.
- TODARO, MICHAEL P. and LYDIA MARUSZKO (1987): Illegal migration and US immigration reform: A conceptual framework. *Population and Development Review*, 13: 101–114.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- WIEST, RAYMOND E. (1984): External dependency and the perpetuation of temporary migration to the United States. In R. C. JONES (ed.): *Patterns of Undocumented Migration: Mexico and the United States*. Rowman and Allanheld, Totowa, 110–135.

A NEMZETKÖZI TENDENCIÁK ÉS TÍPUSOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ÁTTEKINTÉSE, 1950–1980¹

(Részletek)

A migráció világtérképe jelentős mértékben megváltozott. A (kibocsátó és befogadó országok közötti – a szerk.) hagyományos kapcsolatok elhalványultak, és a helyükre újak léptek. A migráció (...) egyre komplexebbé vált. A legnagyobb intellektuális kihívást a migráció kaméleonszerű viselkedése jelenti. Szerte a világon új tendenciák sorát figyelhetjük meg a második világháború óta. A világháborút követő újraletelepítések után előbb (...) az időszakos munkaerő-vándorlás jelent meg, ezt követte a családegyesítés céljából történő vándorlás. Majd az 1980-as években jelentős menekültáramlás indult meg, valamint felerősödött a magasán képzett munkaerő átmeneti migrációja. A migráció súlypontja földrajzi értelemben is áthelyeződött – az európai mézesbödönt a közel-keleti váltotta fel. Az egyes térbeli rendszereken belül is megváltoztak a hangsúlyok: például északnyugat és a mediterrán Európa viszonylatában, továbbá az Egyesült Államokba és Kanadába irányuló közép-amerikai eredetű – a karibi térségből származótól eltérő – migráció fontosságának megnövekedésében, valamint a dél-afrikai migrációs mező szűkülésében és a kelet-európai mező szélesedésében. [...]

E tanulmány célja a háború utáni időszak nemzetközi migrációs tendenciáinak és típusainak általános áttekintése, különös tekintettel az utóbbi negyedszázadra. Alaptételünk az, hogy a nemzetközi migráció térbeli hálózatok összességéből áll, amelyek keletkezésének sok folyamata közös, de olyan tényezők is jellemzők rájuk, amelyek földrajzilag változnak, és ily módon megkülönböztetik őket egymástól. Ennek következtében szerkezetük és működésük bizonyos mértékig független, ugyanakkor hatnak is egymásra, amennyiben migrációs folyamatok a hálózatok között is mennek végbe. [...]

Mindegyik hálózatnak megvan a maga sajátos dinamizmusa, amelyet az őt alkotó elemek változásai hoznak létre. Ezért nem feltételezhetjük azt, hogy mindegyik azonos módon viselkedik. Egy adott hálózatra úgy lehet tekinteni, mint olyan rendszerre, amelynek saját fejlődési útja, sémája és jellemzői vannak. Mindegyik hálózat időben meghatározott, és saját pályáján mozog (Salt, 1986). [...]

A tanulmányban előbb felvázolom a második világháborút követő időszak nemzetközi migrációs tendenciáinak főbb földrajzi jellemzőit. A továbbiakban azzal érvelek, hogy ezek mélyrehatóbb elemzéséhez olyan rendszerszerű megközelítésre van szükség, amely keretet teremt az áramlási sémákat létrehozó folyamatok átfogó elemzéséhez. E megközelítés segítségével egy sor migrációs rendszernek tekinthető hálózatot lehet azonosítani. Ezután e háló-

¹ A Comparative Overview of International Trends and Types. *International Migration Review*. Volume XXIII, Number 3, Fall 1989, pp. 431–456.

zatok néhány fő jellemzőjét vizsgálom annak érdekében, hogy megmutassam, mennyire változatosak a rendszer jellemzői: amikor a folyamatok változása módosul, új áramlási sémák és típusok jönnek létre. Végül kísérletet teszek arra, hogy feltárjam a vizsgált időszakban lezajlott nemzetközi migráció fő tendenciáit.

Tendenciák a nemzetközi migrációban

Felszínesen nem nehéz a második világháborút követő időszak migrációs tendenciáit összegezni. Az 1940-es évek olyan időszak volt, amikor a népmozgalmat alapvetően a háború és annak közvetlen utóhatása határozta meg. Az 1950-es évekre ennek a kavardásnak már csak néhány elvarratlan szála maradt, azonban ebben az időszakban erősödött fel az az újraletepedési tendencia, amely különösképpen az európaiak Észak-Amerikába és Ausztráliába, valamint a zsidók Izraelbe áramlását jelentette. Ebben az időszakban Nyugat-Európában felpezsdült a munkavállalási célú migráció, miközben a keleti blokk országaiban – éppen ellenkezőleg – ennek korlátait építették ki. Az 1960-as években virágzott a munkaerő-vándorlás, amikor is az érintett országok népességük állandó gyarapodása (vagy fogyása) miatt ezt tekintették a megoldásnak a túlkereslet (vagy túlkínálat) leküzdésére. Az 1970-es éveket a család-egyesítési hullám jellemezte, legalábbis Európában. Más országok, amelyek beengedték a vándormunkásokat, az európai példára tekintve kijelentették: „itt ez nem lesz”. Az 1980-as évek nemzetközi migrációjáról folytatott viták a menekültek ügyére összpontosítottak, és a gazdasági és politikai okokból menekültek közötti különbségek gyakori elmosódása jellemezte őket.

Az 1–3. ábrák elkészítését az a szándék vezérelte, hogy megmutassuk a munkaerő migrációjának földrajzi szerkezetét. [...] Úgy tűnik, a világot makroregionális hálózatok sorozatai alkotják. Ez nem meglepő, de jelentős hatással van arra, hogy miként értelmezzük, magyarázzuk és végső soron jelezzük előre a migrációs áramlásokat.

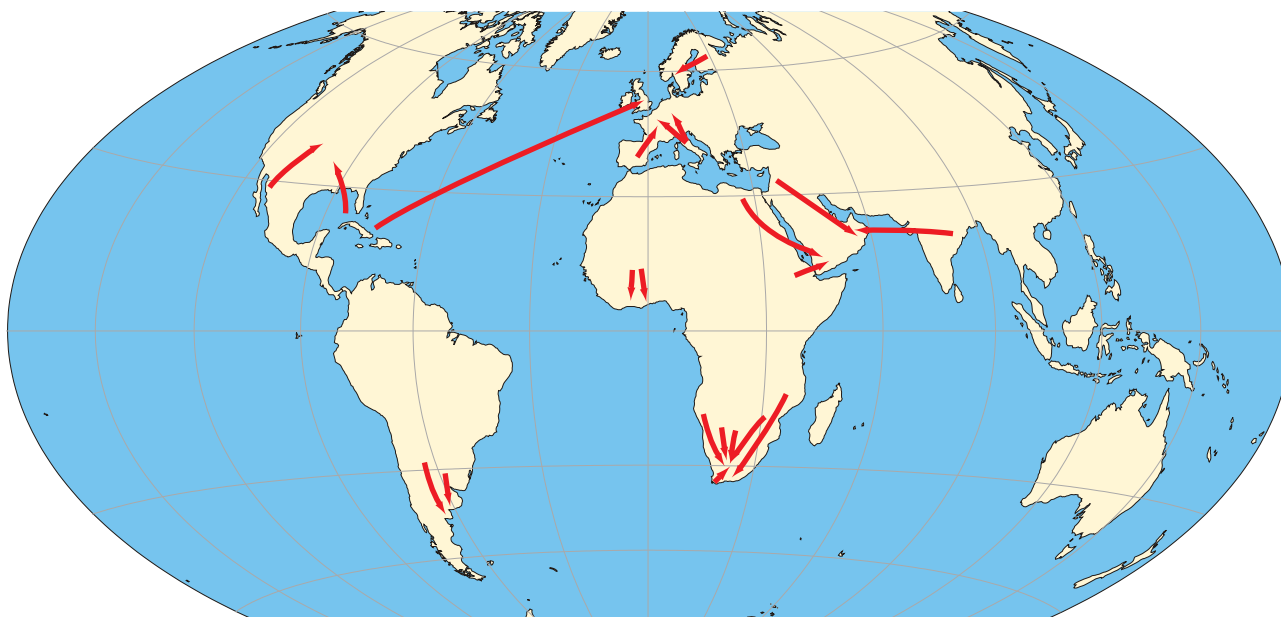
Ideális esetben a térképeknek az állandó letelepedési irányokat is meg kellene mutatniuk. Mivel azonban ezek csak egyes országok viszonylatában követhetőek (legfőképpen az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Izrael, valamint az egyes korábbi birodalmi központok esetében), ezért elhagytuk őket. [...] A térképek csak a főbb folyamatokat ábrázolják nagyjából összehasonlítható méret alapján, amihez a küszöbértéket éves szinten kb. húszezer ember áramlásában állapítottuk meg. Az olyan kisebb hálózatokat, mint például a kelet-európai vagy a kelet-afrikai, nem jelezzük az ábrákon.

Elhagytuk a szomszédos országok között lezajló kisebb áramlások miriádjait is: ebben az értelemben a világ szinte minden országa részt vesz valamilyen mértékig a migrációs folyamatokban. Ezek a helyi áramlások esetenként nagyobb rendszerekké nőhetnek ki magukat. Még a nagyobb hálózatokon belül is vannak olyan áramlások, amelyeket nem ábrázoltunk – például az Egyesült Államok és Kanada között, továbbá az Európai Unión belül.

A három dátum kiválasztása is okot adhat kritikára. Egyesek azzal érvelhetnek, hogy három ilyen kereszteződési pont különállónak tüntet fel egy amúgy folyamatos jelenséget, és ezáltal hibás képet alakíthat ki a változásokról. [...] Mindazonáltal ez az ábrázolási mód alkalmas arra, hogy megmutassa a világ migrációs rendszereinek generációkon átívelő árapály tendenciáit.

Az 1960-as évek sémája

Az 1. ábra kisebb regionális hálózatok sokaságát mutatja. A nyugati féltekén az áramlás főleg az Egyesült Államokba (Mexikóból és a karibi országokból), valamint Argentínába (Bolíviából és Paraguayból) irányult. A nyugat-európai hálózat továbbra is az 1950-es években kialakult séma szerint működött, vagyis a fő vonzaspontot Svédország, Franciaország, az Egyesült Királyság és Svájc jelentette. Ugyanakkor kialakulóban volt egy olyan rendkívül komplex nemzetközi kapcsolatrendszer, amely minden másnál jobban meghatározta a gondolkodásunkat az „új” nemzetközi migrációról. Az afrikai régióban a dél-afrikai hálózat dominált, amely magában foglalta a már akkor vagy a későbbiekben Angolának, Mozambiknak, Malawinak, Zimbabwének, Botswanának, Lesothónak és Szváziföldnek nevezett országokat. [...] Nyugat-Afrikában a parti területek vonzása érvényesült. Végezetül a Közel-Keleten az Öböl menti országok gazdasága továbbra is vonzerőt jelentett a Vörös-tengeren túli országok lakói számára Palesztinától az indiai szubkontinensig, noha ezek az áramlatok általában nem voltak számottevőek.

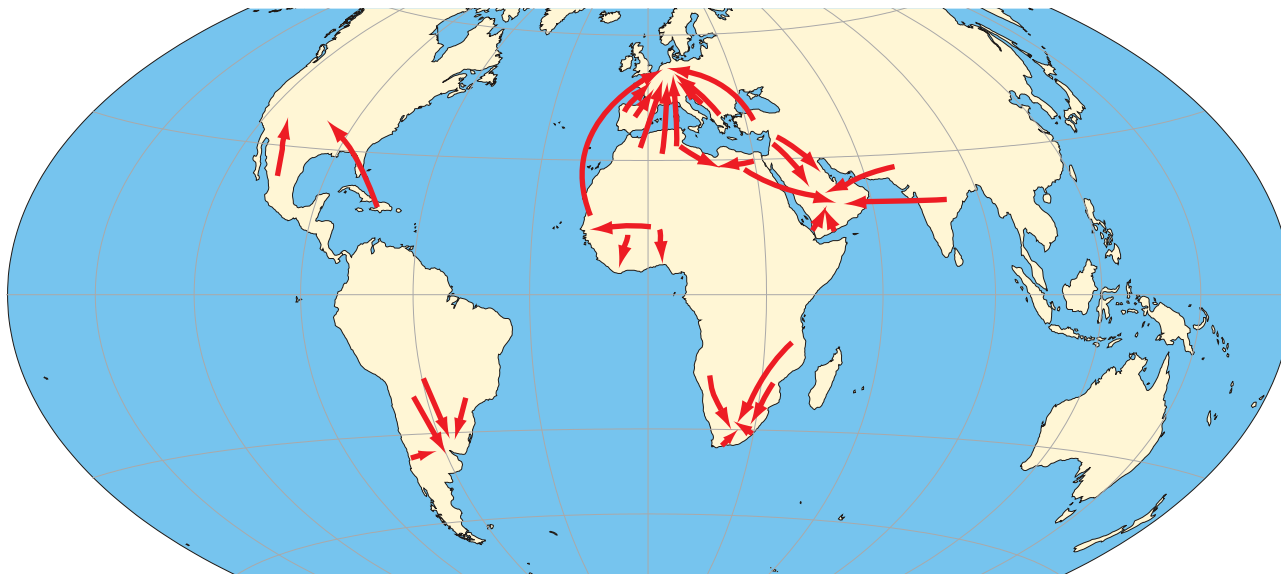

1. ábra: Főbb munkaerő-áramlási irányok az 1960-as években

Az 1970-es évek sémája

Az 1970-es évek elejére a nemzetközi migráció kiterjedésében, a meglévő hálózatok kibővültek, és új kapcsolatok keletkeztek. Az amerikai hálózat még mindig túlnyomórészt déli orientáltságú volt; Latin-Amerikában Chile és Uruguay csatlakozott az argentin rendszerhez. A lényegi változások Nyugat-Európában zajlottak, ahol már teljes gőzzel zajlott az áramlás, amelyen keresztül ez a magas fokon interaktív gazdasági rendszer kiterjesztette hatókörét az

egész mediterrán régióra és Nyugat-Afrikára. Dél-Afrikában a hálózat még meglehetősen erős volt, de már kezdett zsugorodni annak következtében, hogy az újonnan függetlenné vált országok egyre inkább vonakodtak megengedni állampolgáraiknak, hogy a Dél-afrikai Köztársaságban vállaljanak munkát. Egyes nyugat-afrikai part menti államok gazdasági növekedése továbbra is vonzott munkaerőt a szárazföld belsejéből, és a part mentén is volt mozgás, különösen Nigéria irányába. Északon a kicsiny líbiai munkavállalói réteget tunéziai és egyiptomi munkások egészítették ki. A Közel-Keleten szélesedett a hálózat, mivel eddigre már számos arab forrást is bevontak, mindazonáltal kelet felé nem nagyon terjeszkedtek. Dél-Ázsiában a növekvő szingapúri gazdaság kezdte magához vonzani a malajziai munkavállalókat. Az 1970-es évek migrációs hálózatait a 2. ábra mutatja.

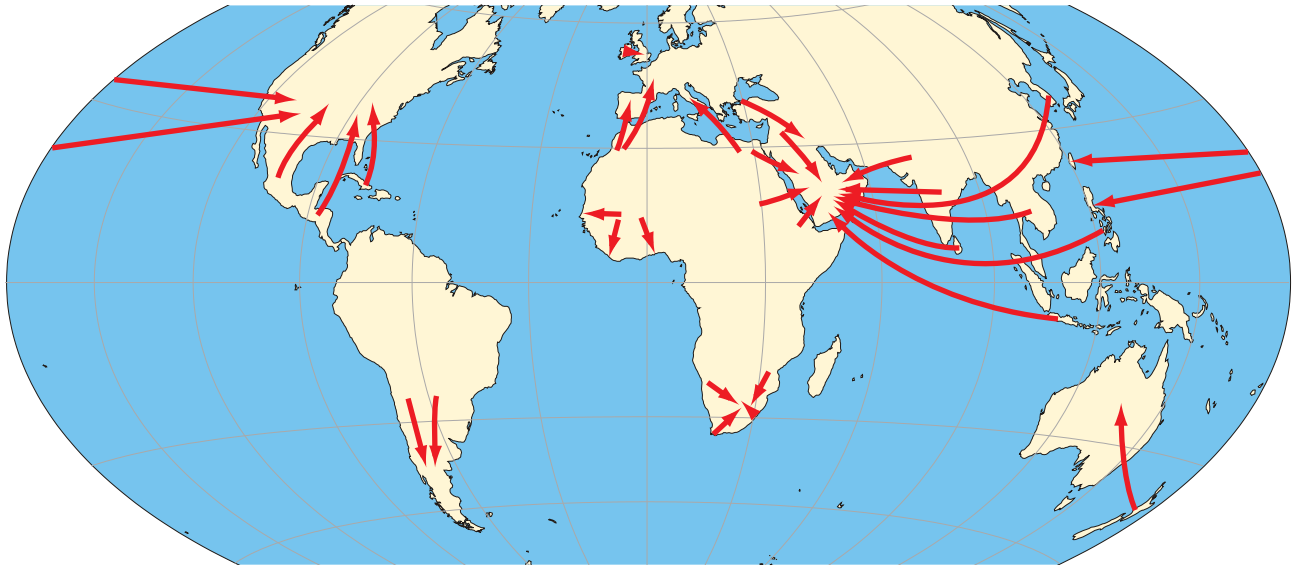

2. ábra: Főbb munkaerő-áramlási irányok az 1970-es években

Az 1980-as évek sémája

Ez az évtized több szempontból különbözött az előző évtizedektől (3. ábra). A nyugat-európai hálózat többé-kevésbé eltűnt, noha volt még némi áramlás a mediterrán térségből a korábban kibocsátó országnak számító Spanyolországba és Olaszországba. Bizonyos mértékig a hálózat zsugorodásának tendenciái nagyobbban látszanak, mint amilyenek valójában. Ez a Római Szerződés szabad mozgásról szóló rendelkezései által az Európai Unión belül elindított helyváltoztatásokra vonatkozó adatok hiányának tudható be. Észak-Amerikában a mexikói és karibi származású emigránsokhoz más – feltehetőleg illegális – közép-amerikai, valamint Csendes-óceánon túli emigránsok csatlakoztak. A nyugat-afrikai hálózat továbbra is működött. Dél-Afrikában, ebben a földrajzilag összezsugorodott rendszerben a munkaerő mozgása nemzetközivé vált. A legfontosabb változást az ASEAN régió – mint a közel-keleti hálózat fő eleme – megjelenése hordozza, amely immár magában foglalja az Észak-Afrikától a Csendes-óceánig terjedő terüle-

tet, s ha a régióban dolgozó kisszámú, de magasan képzett vendég-munkavállalókat is beleszámítanánk, akkor még messzebbre terjedne. [...]

3. ábra: Főbb munkaerő-áramlási irányok az 1980-as években

A migráció rendszere

A nemzetközi migrációval kapcsolatos általánosítások semmiképpen nem alkalmazhatók egyetemlegesen minden téren. [...] A migrációs folyamatot legpontosabban rendszerszerű folyamatként lehet szemlélni. [...] Az egyik első kísérlet a nemzetközi migráció rendszerszerű vizsgálatára McDonald (1969) nevéhez fűződik. Rá nagy hatást tettek azok az azonosságok, amelyeket Nyugat-Európa-szerte megfigyelt, és úgy vélte, lehetséges olyan elemzési keretet kialakítani, amely segíthetne a nemzetközi munkaerő-áramlás jobb megértésében, és amelynek alapján az egyes országok közötti munkaerő-áramlás mértékét nagyságrendileg előre lehetne jelezni. Az általa javasolt keret a befogadó és a kibocsátó országok között működő tényezőkön, a közöttük lévő kölcsönhatásokon alapult. Az egyik országban jelentkező munkaerőhiányt a másik ország potenciális emigránsai elégítették ki, feltéve, hogy a befogadó ország bevándorlási politikája és munkaerőpiaca igényelte, valamint a kibocsátó ország kormánya is érdekelt volt benne. [...]

A közelmúlt és a jövő nemzetközi migrációs tendenciáinak elemzése során az áramlások hálózatát a rendszerszerű működés alapszerkezetének tekinthetjük. A hálózatoknak vannak általánosan érvényes jellemzői, azonban az egyes rendszerek egy adott pillanatban különböznek minden más rendszertől, és ez egyediséget kölcsönöz a hálózatnak. Ebből következik, hogy az egyes nemzetközi migrációs hálózatokra úgy kell tekintenünk, mint egy egységes egész egymással kölcsönhatásban lévő részeire, amelyeket erős – sok esetben globális – gazdasági és társadalmi erők mozgatnak. Ezek alkotják azt a kontextust, amelyben az egyes hálózatok kialakulnak. [...]

A migrációra mindig meghatározott történelmi kontextusban kerül sor, de maga a migráció is megváltoztathatja a kontextust, azon országok kapcsolatát, amelyek között a migráció zajlik. Mindemellett a történelmi kontextus folytonos, mivel az áramlási hálózatok gyökerei a korábbi rezsimek idejére nyúlnak vissza, valamint megvan az a képességük is, hogy mindaddig szunnyadjanak, amíg a megváltozott körülmények életre nem keltik őket. [...]

A világ migrációs hálózatai

Ha egyenként vizsgáljuk a főbb nemzetközi hálózatokat, hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy azok igen sokfélék. A következőkben megkíséreljük e hálózatok leglényegesebb tulajdonságainak bemutatását annak illusztrálására, hogy az eltérő feltételek olyan hálózati formákat hoznak létre, amelyek máshol nem alakulhatnak ki.

Nyugat-Európa

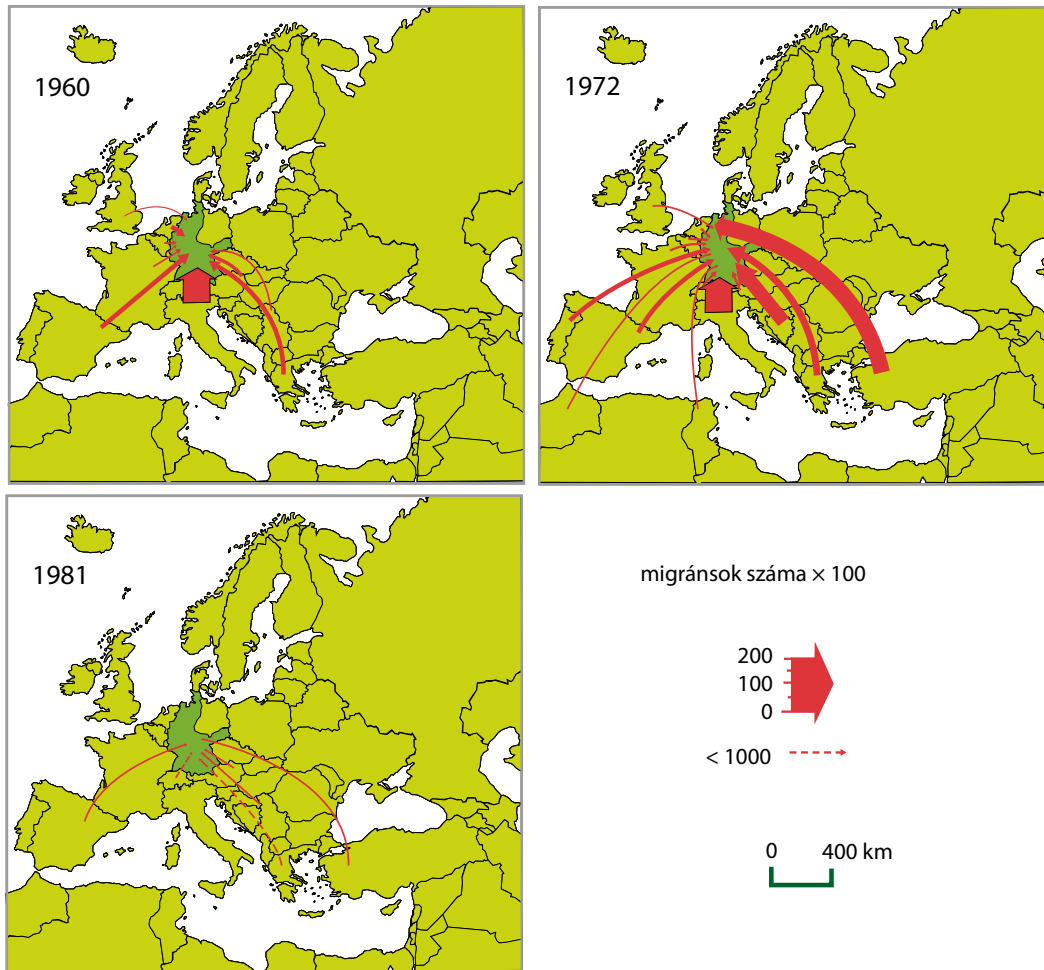
Az 1970-es évek eleji csúcsidőszakban hatmillióra becsülték a régióban mozgó munkaerőt. [...] 1984–85-re, annak ellenére, hogy már több mint egy évtizede voltak érvényben a munkaerő-vándorlást féken tartó rendelkezések, még mindig ötmillió külföldi munkavállalót regisztráltak nyolc fogadó országban (Ausztria, Franciaország, Nyugat-Németország, a Benelux államok, Svédország és Svájc). Az 1970-es és 1980-as években bekövetkezett családgyesítési hullámok a külföldi népesség feltartóztathatatlan növekedésével jártak. [...]

A fenti mozgás egy olyan régióban következett be, amelyben számos iparilag fejlett ország található. Ezek egymással szoros gazdasági kölcsönhatásban állnak, és igen erős közöttük a határ menti kooperáció. Itt körülbelül egytucatnyi ország szerepelt célországnaként, nem pedig egy vagy kettő, mint más rendszerekben. A korábban kibocsátó országnaként számon tartott Olaszország, Spanyolország és Görögország mára maguk is célországokká váltak. [...]

A nemzeti migrációs politikák (...) általában hasonló irányban mozogtak, bár különböző sebességgel és eltérő prioritásokkal (OECD, 1987). A régi gyarmati hatalmaknak más döntéseket kellett hozniuk, mint a többi országnak, noha még az előbbieket által alkalmazott megoldások között is vannak különbségek. Például Franciaország vagy teljes mértékben megszakította az állampolgársági kapcsolatait tengerentúli tartományaival, vagy integrálta azokat a francia közigazgatásba. Az Egyesült Királyság által választott megoldás az állampolgári kapcsolatok zűrzavaros formáit hozta: az anyaországban való letelepedésre jogosultságnak különféle fokozatai léteznek. Valójában a korábbi gyarmatokkal való kapcsolatok megléte jelentős mértékben megkülönbözteti az európai rendszert más rendszerektől, konkrétan a közel-keletitől. Az egyéb rendszerekkel ellentétben a skandináv országok és az Európai Közösség államai között létrejöttek a munkaerő szabad áramlását lehetővé tevő megállapodások. [...]

A hálózatnak megvan a saját életpályája (4. ábra). Az 1960-as években az olaszok Franciaországról Nyugat-Németországra váltottak át, mert az utóbbiban megnőtt a munkaerő kereslete és magasabb voltak a fizetések, valamint azért, mert a nagyszámú „feketelábú” (korábban Algériában élő franciák – *a szerk.*) beáramlása növelte a munkaerő kínálatát. Az 1970-es években a brit bevándorlási hivatal pultjainál a nyugat-indiaiak sorait indiaiak, pakisztániak és bangladesiek váltották fel. Az utóbbi években a bevándorlási és kivándorlási ráták jelentős mértékben változtak nem-

zeti csoportok szerint: például Nyugat-Németországban 1975 után egyéb népcsoportokkal összehasonlítva jelentősen megemelkedett a törökök és olaszok beáramlása (Salt, 1985). [...]

4. ábra: A Nyugat-Németországba irányuló munkaerő-áramlás változásai

A Közel-Kelet

Az Öböl-régióra összpontosuló hálózat alapjaiban különbözik a nyugat-európaiktól. A tőkében gazdag, munkaerőben szegény régió gazdasága alapvetően egyetlen árucikken (az olajon) alapul. A bevándorló munkaerőt viszonylag kevés gazdasági ágazatban alkalmazták, leginkább az infrastruktúra építésében és a szolgáltatásokban (Birks, Sinclair és Secombe, 1988).

A befogadó országok mindenekfelett saját, kicsiny népességük érdekeinek megőrzésére vigyáztak a hatalmas bevándorló tömeggel szemben. A bevándorláshoz való hozzáállást kulturális, különösképpen vallási befolyások színezték, valamint hatással voltak rá a politikai rendszerek is, amelyek – noha általánosságban véve nyugatbarátok – maguk nem követik a nyugati demokratikus modellt. Figyelembe véve a családdegyesítéssel kapcsolatos európai tapasztalatokat, szigorú intézkedésekre került sor, hogy már a kezdet kezdetén megakadályozzák az ilyen jellegű mozgást.

A modern kori munkaerő-vándorlás a Közel-Keletre az 1930-as években kezdődött. Az olajipar fejlődése számos műszaki és egyéb szakembert vonzott a térségbe az Egyesült Királyságból és az Egyesült Államokból, valamint túlnyomórészt kétkezi és irodai dolgozókat az indiai szubkontinensről (Seccombe, 1988). Ez a séma a második világháború után folytatódott, de az arab országokból, különösen Egyiptomból, Omanból és a levantei országokból is megnőtt a bevándorlás (Birks és Sinclair, 1980). Az olajgazdaságok fejlődése az 1950-es és 1960-as évektől kezdve főként a környékről vonzott munkaerőt, úgyhogy 1970-re már mintegy 85 százalékuk arab országokból érkezett.

Az olaj iránt 1973 után megnövekvő kereslet új munkaerőforrások felkutatását igényelte, főként keleten. Ennek legfontosabb jellemzője a migráció ellenőrzésének erőssége volt. A bevándorlást szigorúan szabályozták, a családdegyesítést megtiltották. A Közel-Keletre történő munkaerő-vándorlás egyre inkább a szerződésközvetítők kezébe került, akik többnyire Dél-Koreában, Japánban, Kínában, Szingapúrban és a Fülöp-szigeteken működtek. Törökország szintén besorolt a fontos munkaerőforrások közé, 1983-ban már mintegy 250 török cég rendelkezett szerződéssel az Öböl menti országokban (Seccombe és Lawless, 1985). A koreai modellt különösen jól kifejlesztették: 1980-ban a Közel-Keleten dolgozó koreaiak több mint 98 százaléka koreai építőipari cégek alkalmazásában állt, általában egyéves szerződéssel (Kim, 1982). A koreai munkaerő növekvő költsége azonban már akkor arra készítette a koreai cégeket, hogy olcsóbb ázsiai munkaerőt használjanak a Fülöp-szigetektől, Thaiföldről és Indonéziából. A közel-keleti kulcsrakész projektek a vendégmunkaerő árát is belevették a szerződési csomagba, így a beszállító ország nemcsak a munkások átutalásai-ból tett szert profitra, hanem a programszerződés egészéből is. Ugyanakkor a bonyolító cég a külföldi munkavállalók egész életét megszervezte.

Mindez változatos politikai kontextusban történt. Például Seccombe és Lawless (1987) rámutat a kivándorlással kapcsolatos politikai hozzáállás világosan látható különbségeire, amelyek skálája a teljes tiltástól (Jemeni NDK) a szelektív ellenőrzésen (Egyiptom, Szíria) és engedékenységen (Libanon, Jemeni Arab Köztársaság) keresztül egészen a kifejezett bátorításig (Jordánia) terjedt. Arra a következtetésre jutnak, hogy a régió kibocsátó országainak többsége migrációs történelme során sokféle kivándorlási politikát folytatott már, és az is megtörtént, hogy a munkaerőpiac egyes ágazataiban más politikát érvényesítettek, mint a többiben.

Az Egyesült Államok és Kanada

Ez a hálózat különbözik mindkét előbb leírt hálózattól. Az életszínvonal a földrész déli részén igen alacsony, északon igen magas. A politikai viszonyok különösen érzékenyek a bevándorlásra és az ezzel összefüggő etnikai hatásokra. A célországok egyikének sincs szüksége alacsonyan képzett munkaerőre, kivéve a mezőgazdasági ágazatban, és ott is csak idényjelleggel. Az Egyesült Államok a világon minden bizonnyal a legnagyobb illegális bevándorlási problémával küzd, és ez a körülmény dominál a törvényhozási vitákban is. 1986-ban, többéves heves politikai vita után,

meghozták a bevándorlás reformjára és ellenőrzésére vonatkozó törvényt, az illegális bevándorlás féken tartása érdekében. A Kongresszus törvényhozói figyelme azóta a legális bevándorlás felülvizsgálata felé tolódott el (OECD, 1988). Míg a demográfiai szempontok csak kicsiny szerepet játszanak az amerikai bevándorlási politikában, addig ennek jelentősége Kanada számára annál nagyobb, ahol a természetes szaporodás csökkenő üteme a viták középpontjába helyezte a bevándorlási politikát. Javaslatok születettek arra nézve, hogy a letelepedési kvóta emelését részletes munkaerő-tervezési kísérletekkel kapcsolják össze.

Az elmúlt évtized során az amerikai rendszer drámai módon megváltozott. Az 1970-es évek elejéig a karibi régió volt az első számú munkaerőforrás: az évtized közepétől a figyelem a csendes-óceáni térség felé fordult (Fawcett és Arnold, 1987). Ennek okai igen összetettek, és magukban foglalják az amerikai katonai jelenlétet csakúgy, mint az újonnan iparosodott ASEAN-országok gazdasági erejét. Az 1980-as években az egyensúly ismét eltolódott, és legnagyobb nyomás mostanában a közép-amerikai kibocsátó országokból származik. A hálózat nyilvánvalóan rendkívül rugalmas morfológiát mutat.

A Karib-térség

E hálózat számos szállal kapcsolódik az előzőhöz, de érdekes módon megmutatja azt is, hogyan jöhet létre kölcsönhatás egy csoport általában alacsonyán fejlett ország között. A migráció ebben a régióban lépcsőzetes formába rendeződik, melynek végpontjai az Egyesült Államokban, Kanadában, Venezuelában, Argentínában és Brazíliában találhatók. Az 1960-as évek óta a hálózat kibővült, és ennek következtében számos ország vált újra kibocsátó forrássá (Bach, 1983; Kritz, 1981). A kivándorlók túlnyomó része alacsonyán képzett férfi, akik átmeneti jelleggel dolgoznak, egymás után több országban is. Egyre többen kerülnek azonban az „agyelszívás” eredményeként is az Egyesült Államokba. [...]

Dél-Afrika

Sok szempontból ez a hálózat volt a modern munkaerő-vándorlás prototípusa. Noha ma már léteznek hasonlóak (szigorú rotáció, munkatáborok, szegregáció) a Közel-Keleten is, ez az a rendszer, amelyet sehol sem utánoznak. A rendszert eredetileg valamikor a század elején a bányák kiszolgálására hozták létre, ám igen gyorsan alaposan megszervezett rendszerre alakult, és az is maradt (Stahl, 1981; Taylor, 1982). Kifejezetten inkább a rotációra, mint a letelepedésre találták ki, és a hálózat viselkedését irányító sajátos politikai filozófia tartja fenn. Az utóbbi évek áramlási sémáit a környező országokkal fenntartott politikai kapcsolatok határozták meg, és a kibocsátó források nagyfokú „nemzetközivé válását” eredményezték.

[...]

Varga-Haszonits István fordítása

- BACH, R. L. (1983): Emigration from the Spanish-speaking Caribbean. In M. M. KRITZ (ed.): *US Immigration and Refugee Policy*. 133–153
- BIRKS, J. S. and C. A. SINCLAIR (1980): *International Migration and Development in the Arab Region*. ILO, Genf.
- BIRKS, J. S., C. A. SINCLAIR and I. J. SECCOMBE (1988): Labour Migration in the Arab Gulf States: Patterns, Trends and Prospects. *International Migration*, 26(3): 267–286.
- FAWCETT, J. T. and F. ARNOLD (1987): Explaining Diversity: Asian and Pacific Immigration Systems. In J. T. FAWCETT and B. V. CARINO (eds.): *Pacific Bridges*. Center for Migration Studies, Staten Islands, 453–474.
- KIM, S. (1982): *Contract Migration in the Republic of Korea*. Working paper, no. 4. International Migration for Employment Project, ILO, Genf.
- KRITZ, M. M. (1981): International Migration Patterns in the Caribbean Basin: An Overview. In M. M. KRITZ and S. TOMASI (eds.): *Global Trends in Migration*. Center for Migration Studies, Staten Islands, 208–233.
- MCDONALD J. R. (1969): Towards a Typology of European Labour Migration. *International Migration*, 6: 5–12.
- OECD (1987): *The Future of Migration*. OECD, Paris.
- OECD (1988): *The United States*. Document presented at the conference on Demographic Aspects of International Migration. OECD, Paris.
- SALT, J. (1985): West German Dilemma: Little Turks or Young Germans? *Geography*, 70: 162–168.
- SALT, J. (1986): International Migration: A Spatial Theoretical Approach. In M. PACIONE (ed.): *Population Geography: Progress and Prospect*. 166–193.
- SECCOMBE, I. J. (1988): International Migration in the Middle East: Historical Trends, Contemporary Patterns and Consequences. In R. T. APPLEYARD (ed.): *International Migration Today: Trends and Prospects*. UNESCO, Paris.
- TAYLOR, J. (1982): Changing Patterns of Labour Supply to the South African Gold Mines. *Tidschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 73: 213–220.

ÁTHELYEZŐDÖTT HÁLÓZATOK¹

(Részletek)

Alexis de Toqueville 1831-es egyesült államokbeli útja során a mainál egységesebb, a bevándorlás hatásait kevésbé tükröző lakosságot talált. [...] Könyvében (Toqueville, 1993) már írt az indiánok és a feketék jelenlétéről egy fehérek által működtetett demokráciában. Az indiánokat széttagolt, vad népességként, a feketéket pedig eredeti gyökereiktől elszakított, ugyanakkor még ideig-óráig kezes fajtaként mutatja be. Toqueville szerint az európaiak behatolása a kontinensre lényegében kihalásra ítélte az indiánokat. A feketék és a fehérek között kemény küzdelmeket jósolt. [...]

Az 1830-as években, amikor Toqueville e művét írta, Észak-Amerika európai eredetű lakossága meglehetősen homogén tömeget alkotott, s többségükben olyan angol anyanyelvű bevándorlóból állt, akik az angol kultúra egy helyi változatát hozták létre, illetve ahhoz asszimilálódtak. [...] A következő évszázad nagy változásokat hozott. A bevándorlás miatt a küllemre – látszólag – egyforma amerikai városok sok etnikai (Toqueville szavaival élve „faji”) különbözőséget takartak. Minnesota svéd településein, a detroiti lengyel enklávéban és másutt nagy, egymástól elkülönülő bevándorló csoportok éltek.

1944-re Amerika nagyon messze került Toqueville álmától, a homogenitástól és egyenlőségtől. A legtöbb amerikai gondolkodó számára a bevándorlás akut problémát jelentett, az amerikanizálódás problémáját. Ráadásul a bevándorlás faji megosztottsággal párosult, ami mögött a faji és etnikai csoportok közötti súlyos egyenlőtlenségek problémája húzódott meg.

Néhányan azt gondolták, e két probléma tulajdonképpen egy és ugyanaz: az amerikanizálódás elégtelensége egyenlőtlenséget okoz, míg az asszimiláció eltörölné az egyenlőtlenséget. Csupán abban nem értettek egyet, hogy a kérdéses amerikanizálódás a megkülönböztető faji és etnikai jegyek megszüntetését jelenti-e, vagy az alapvető jogok és lehetőségek biztosítását. Az első érvelés szerint a jogok és lehetőségek hatékonyan működnének, ha az újonnan érkezett bevándorlók elsajátították volna a szükséges szakértelmet, viselkedésmódot és kulturális vonásokat. A második szerint ezzel szemben az amerikai rendszer tág teret biztosítana a legkülönbébb ismereteknek, viselkedésmódoknak és kulturális vonásoknak, ha a kérdéses csoportok megtalálták volna életterüket, jelezték volna jelenlétüket, és megszerezték volna törvényes jogaikat.

Brogan (1944) szemében az ország régi jellegzetességei megsemmisültek (vagy legalábbis erőteljesen elmosódtak), s ezt lezárt ténynek tekintette. Kortársa, Myrdal (1944) viszont nem volt ebben ilyen biztos. Bizonyosra vette a kulturális asszimiláció létezését, ugyanakkor hangsúlyozta a jogokat és lehetőségeket: a feketék jogai a fehér amerikaiakat dilemma elé állították. A fekete–fehér viszony tipikusan amerikai dilemma volt, mivel az amerikaiak általános-

¹ Transplanted Networks. In Virginia Yans-McLaughlin (ed.): *Immigration Reconsidered*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1990, pp. 79–95.

ságban szilárdan elkötelezettek az egyenlő jogok és lehetőségek mellett, ugyanakkor a fehérek a feketéket versenyen kívülieknek tekintették. Myrdal érvelése szerint az egymást követő bevándorló csoportok számára nyíló lehetőségek igazolták, hogy az Egyesült Államoknak megvan a képessége arra, hogy a lehetőségeket a feketékre is kiterjessze.

Brogan vagy Myrdal? A választásban bizonyos kritikai, történelmi kérdések is rejlenek, amelyek erősen hatnak a politikára. Milyen hatása van az amerikai bevándorlásnak – ideértve a feketék kényszerbevándorlását is – az Egyesült Államokban kialakult egyenlőtlenségekre? Milyen mértékben maradtak fenn a bevándorlás következményei, például az elkülönült etnikai közösségek, illetve az amerikai társadalom egyenlőtlenségeinek jellegzetes vonásai mennyiben vezethetők vissza a bevándorlás társadalmi szerveződésére? Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a bevándorlás hatásaira vonatkozó, s valaha oly népszerű koncepciók közül sok aligha alkalmazható az amerikai gyakorlatra: például az „érkezési sorrend” az asszimilálódásra és lehetőségekre váró nemzetiségek között; a kulturális elemek tömegméretű importjára vonatkozó elképzelés, amelyeknek a domináns amerikai mintához való illeszkedése meghatározza az asszimiláció ütemét és fokát; valamint az az elképzelés, hogy a gyorsan fejlődő munkaerőpiacon elsősorban az egyéni verseny határozza meg a bevándorló csoport relatív sikerét vagy kudarcát.

Ezek a régi koncepciók mind az egyének közötti versenyzésre teszik a hangsúlyt. [...] E tanulmány ezzel szemben a bevándorlás folyamatának kollektív vonásait emeli ki.

Áramlatok és ellenáramlatok

[...] Az Észak-Amerikába irányuló bevándorlás csak egyik áramlata volt az eurázsiai és afrikai népek nagyarányú áthelyeződésének, amely az 1500-as évek után felgyorsulni látszott (McNeill, 1984; McNeill és Adams, 1987) (...), s e gyorsulás az egész világot érintő folyamat volt. A nyugati félteke egészét tekintve „az 1820-as években négyszer annyi afrikai érkezett Amerikába, mint európai, az 1830-as években – az európai hazatelepülőket is figyelembe véve – a két áramlat erőssége közel azonos volt. Az 1840-es évekig az Európából érkezettek száma nem haladta meg tartósan az Afrikából bevándorlókat” (Eltis, 1983). Összességében ugyanakkor a tizenhatodik és tizenkilencedik század közötti időszakban a világ migrációjának igen jelentős részét az Európa és Amerika közötti mozgások tették ki.

Toqueville látogatásának idején már mintegy kétszáz éve érkeztek bevándorlók Észak-Amerikába – kényszerbe-
vándorlók és önkéntes bevándorlók egyaránt. A tizenhetedik században bevándorló európai telepések olyan beteg-
ségekkel hurcolták be, melyek szinte teljesen elpusztították a helyi lakosságot: ezzel a bevándorlók indirekt módon
szinte teljesen szabad területeket hoztak létre terjeszkedésükhöz (McNeill, 1984). A tizenhetedik és tizennyolcadik
században a fehér bevándorlók elsősorban három gyarmatosító nagyhatalomból: Franciaországból, Spanyolország-
ból és Nagy-Britanniából érkeztek. A három nagyhatalom rabszolga-kereskedői jobbra a háborús időszakokban
sem szüneteltették az afrikaiak rabszolgasorba döntését és behurcolását. A rabszolgaimport adatai alapján úgy néz
ki: hogyha az újonnan összefogdosott rabszolgák halálozási aránya nem lett volna lényegesen magasabb, mint az
európaiaké, akkor az 1820-as évekre az Egyesült Államokban a fekete lakosság aránya megközelítette volna a fehér
lakosságét (Eltis, 1983). [...] Ugyanakkor az amerikai rabszolgatartók szétzilálták a homogén rabszolgacsoportokat, és
arra kényszerítették a fogoly afrikaiakat, hogy vegyék fel az amerikai beszéd- és viselkedésmódot. Később az Egye-

sült Államok fejlődése során a spanyolul és franciául beszélők nagy része elkülönült kolóniákat alkotott, így az ország döntően angol ajkúvá vált.

Az Egyesült Államokban a lakosság többsége a brit népcsoportból származott. 1790-ben az Egyesült Államok fehér lakosságának mintegy 61 százaléka angol eredetű volt, 10 százaléka ír, 8 százaléka pedig skót, összességében mintegy 80 százaléka származott a brit szigetekről. A maradékot nagyrészt németek, hollandok, franciák, svédok tették ki (Thernstrom, Orlov és Handlin, 1980). [...] Ugyanakkor még mindig nagy számban érkeztek a rabszolgasorba kényszerített feketék. Hamis tehát azt hinni, hogy a bevándorlás és annak következményei csak a tizenkilencedik és huszadik század sajátosságai. A háborúk befejezését követően példátlan erővel éledt újra az európai bevándorlás. A brit bevándorlók száma egyenlőtlen ütemben emelkedett, és az idők múltával a hangsúly fokozatosan eltolódott a skandináv országok, Németország, Ausztria–Magyarország, Oroszország, Olaszország irányában, majd a huszadik században megnőtt a szerepe Kanadának, Latin-Amerikának, a Karib-szigeteknek és Ázsiának is.

A rabszolga-kereskedelem végétől egészen napjainkig az amerikai bevándorlás nagyrészt Európa és Észak-Amerika közötti oda- és visszaáramlásból állt. A tizenkilencedik század Európájának társadalmi szervezetében végbement változások felgyorsították a már régen kialakult migrációs áramlatokat. A kapitalista tulajdonviszonyok elterjedésével jelentősen megnőtt a lakosságnak az a köre, amely képes lett távolabbra is elmozdulni lakóhelyétől. A háztartások elkülönülése a termelőeszközöktől, a bér munka terjedése, a mezőgazdasági munkaerő termelékenységének növekedése, valamint a nagyvárosokban felhalmozódó tőke együttes hatásaként terjedt ki a nagy távolságra irányuló migráció. [...]

A tizenkilencedik században Európa legnagyobb részén felgyorsult a természetes szaporodás, és ennek nyomán felborult az egyensúlya parasztgazdaságokban és műhelyekben betölthető helyek és az e helyek betöltésére pályázó lakosság között (Levine, 1984). Az európai lehetőségek beszűkülése és a viszonylag magas észak-amerikai bérek következtében azok, akik Európa fejlődő ipari városaiban kerestek volna munkát, most kiterjesztették a keresést az Atlanti-óceánon túlra. [...]

Nem állítjuk, hogy az Amerikába irányuló bevándorlás alakulásáért pusztán a bérkülönbségek, a szabad és kompetitív nemzetközi munkaerőpiac tisztán racionális működése lenne a felelős. Két tényre azonban mindenképpen rá kell mutatnunk a bevándorlással kapcsolatban. Először: a bevándorlás a bevándorlók eredetét tekintve rendkívül szelektív volt, és az is maradt. Másodszor: általában nem egyének, hanem egymást ismerő és sorsközösségben élő emberek összessége döntött a bevándorlásról. Tény, hogy nem közösségek, hanem egyének vándoroltak be az Egyesült Államokba, de ezt egy társadalmi folyamat részeseként tették, ami messze túlmutatott rajtuk mint egyéneken. Természetesen az európai populáció különböző kategóriái látványosan eltérő mértékben vándoroltak be az Egyesült Államokba (és tértek vissza Európába). [...]

A New Deal-től a háború utánig tartó időszakban az amerikai történészek jelentősen módosították a bevándorlásról alkotott elképzelésüket. Míg a korábbi krónikások a bevándorlókat úgy tekintették, mint az amerikai életbe beinjektált idegen elemeket, melyeket az amerikai lét teljes egészében magába olvasztott, addig a későbbiek sajátságosan amerikai társadalmi folyamatnak tekintették a bevándorlást. [...] Az elmúlt negyedszázad történeti munkái nem annyira meghaladták, mint inkább kiterjesztették és finomították az utóbbi érvrendszer (Bodnar, 1985). Ugyanakkor azt, amit Handlin (1963) és mások sokszerű változásnak és a rákövetkező asszimilációnak tartottak, azt újabban

a történészek általában a kollektív átalakulás folyamatának tekintik, amely a régi társadalmi hálózatokat és kategóriákat használja fel az újak létrehozására. A bevándorlást nem egyéni törekvéseknek, szervezetlenségnek, alkalmazkodásnak tekintik, hanem inkább a társadalmi hálózatokban és a munkaerőpiacon megvalósuló kollektív jelenségnek. Nem kulturális sajátosságok tömegméretű importjának (majd lerombolásának) tartják, hanem régi alapanyagokból új kultúrák közös létrehozásának.

Hálózatok és kategóriák a migrációban²

A migráció folyamatának lényege – egyszerűen fogalmazva –, hogy a hálózatok áthelyeződnek; a kategóriák rögzítettek; és a hálózatok új kategóriákat hoznak létre. Mindent egybevetve, a migráció tényleges alapegysége nem az egyén és nem a háztartás volt (és ma sem az), hanem az ismeretségek, a rokonság, a munkában szerzett tapasztalatok által összekapcsolt emberek csoportja, amelynek tagjai valamiért Amerikát is felvették célországként a mobilitás alternatívái közé, amikor egyéni vagy kollektív életükben elérkezett e kritikus döntés meghozatalának pillanata. A nagy távolságra vándorlás azonban számos kockázatot rejt magában: a személyes biztonság, a kényelem, a jövedelem, a kielégítő társadalmi kapcsolatok elvesztésének kockázatát. Ha a rokonok, barátok, szomszédok és munkatársak már rendelkeznek kapcsolatokkal a lehetséges célterületen, akkor az a kockázatot minimálisra csökkentheti és megoszthatja, hiszen az odavándorolni szándékozók információért a kialakított interperszonális hálózatokra támaszkodhatnak (Taylor, 1986). A távoli célpontot kitűzők legnagyobb része, felismerve ezeket az előnyöket, világszerre interperszonális hálózatuk tagjaitól szerzik be azt az információt, amelynek alapján meghozzák az áttelepüléssel kapcsolatos döntéseiket (beleértve akár azt a döntést is, hogy helyben maradnak), s ugyanehhez a hálózathoz fordulnak segítségért az áttelepüléskor, illetve a célállomáson való letelepedéskor. Tevékenységük így újratermeli és bővíti a hálózatokat, elsősorban abban a tekintetben, hogy a kivándorlók tájékozódási lehetőséghez és támaszhoz jutnak, és egyben kötelességükké válik, hogy információt és segítséget nyújtsanak a jövőbeni kivándorlók számára. A személyes hálózatok korlátjai miatt a potenciális kivándorlók nem vesznek figyelembe bizonyos, elméletileg egyébként lehetséges célállomásokat, és csak arra a kisszámú célra összpontosítják figyelmüket, amelyekhez származási helyük révén szoros kapcsolat fűzi őket. Minél nagyobb a kockázat, és minél nagyobb költséget jelent a visszatérés, annál erősebben támaszkodnak a korábban kialakított kapcsolatokra.

[...] Még ha az áttelepülés egyszerre csak egy személyt érintett is, a bevándorlók közösen gyűjtötték az információkat a hálózat már korábban Amerikába távozott tagjaitól. Virginia Yans-McLaughin Buffalóban élő olaszok körében készített riportból idéz:

„Egy helyi bevándorló, aki a nagyapjához és rokonaihoz jött ki 1906-ban, így emlékszik vissza: »A bevándorlók szinte mindig olyanokhoz csatlakoznak, akik már korábban idejöttek: férjhez, apához, nagybácsihoz vagy baráthoz. A Szicíliából New York nyugati részébe érkezett első bevándorlók nagy része Buffalóba ment, így 1900

² Mint az a szöveg későbbi részéből kitetszik, a kategória fogalmán a szerző az etnikai, a lakóhelyi identitást érti (a szerk.).

után az a sok ezer bevándorló, aki őket követve szintén ide érkezett, végül ugyancsak Buffalóban kötött ki. Itt barátokhoz és rokonokhoz csatlakoztak, akik gyakran az Amerikába szülő hajójegyeket is megvették nekik.« (Yans-McLaughlin, 1977)

Az emigránsok hazaküldött bankátutalásai és a már Amerikában lévők által előre kifizetett hajójegyek jelzik ennek a kölcsönös segítségnyújtásnak a mértékét. Amint Morawska (1985) emlékeztet bennünket: az USA Bevándorlási Bizottságának 1908–1909-es felmérése szerint a Dél- és Kelet-Európából érkezett új bevándorlók 60 százaléka számára előre kifizették az útiköltséget.

A hálózatok másfajta segítséget is jelenthettek. Norvégia nyugati partjáról érkezett bevándorlókról készült tanulmányban olvashatók az alábbiak:

„Ha egy településre bevándorlók érkeztek, a helybeliek gyakran adtak átmeneti szállást a rászorulóknak. Azokon a településeken, ahol a bevándorlók rokonai laktak, gyakran munkalehetőséget is biztosítottak az újonnan érkezettek számára, akiknek így módjuk nyílt arra, hogy részben tőkefelhalmozásra fordítsák a bérüket, ami általában magasabb volt, mint Európában. [...] A nem házas, munkát kereső emberek gyakran a korábbi közösségük tagjaiból álló településekre költöztek. [...] Egy bevándorló így emlékezett vissza 1892-es megérkezésére: »Mindent megkaptunk, amit csak kívántunk csak azért, mert Hjordundfjordból valók vagyunk.« (Gjerde, 1986)

Ezek a lépésről lépésre történő mozgások a meglévő hálózat legnagyobb részét áthelyezték az óhazából az újba, és e folyamat során megváltoztatták a hálózat struktúráját. ...az európai területre való visszatelepülések magas aránya is hasonló hatással járt, mivel a visszatelepülők megerősítették a kötelékeket a származási ország és a célország között, s ezzel elősegítették a további migrációt az adott hálózat mentén. A hálózat, mint a futószőlő, maga is mozgott, változtatta az alakját, új gyökereket eresztett, mégpedig anélkül, hogy a régieket teljesen elszakította volna. Ebben az értelemben a hálózat is vándorolt.

A kategóriák ugyanakkor állandók maradtak. Bár a kelet-európaiak bizonyos fokig megőrizték lengyel, szlovák, cseh, ruszin, ukrán, örmény, litván, lett, magyar, horvát, szerb, szlovén és zsidó mivoltukat, ezt a kollektív identitástudatot nem egyszerűen úgy hozták magukkal az óceánon túlról, mint sok-sok csomagjuk egy darabját. Ezek a címkék ugyanis nem egyszerűen az önmagukat egyébként rendszerint egészen más módon azonosító emberek összességének külső leágazását jelentették, hanem a kiinduló helyzetre vonatkoztak – és nem szükségszerűen az érkezési ponton található helyzetre. Hogy e kategóriák és azok alkategóriái közül melyik élte túl az utazást, az a célállomáson élő lakosság összetételétől függött, és azoktól a már korábban kialakított kategóriáktól, amelyek köré a célterületen élő emberek az életüket szervezték.

A hálózatok új kategóriákat hoznak létre. Az amerikai bevándorlás tapasztalatai azt mutatják, hogy az egymással kapcsolatban álló bevándorlók, akiknek a származási helyükön nem volt közös identitásuk, a célállomáson létrejött kölcsönös kapcsolatok révén gyakran új identitásra tettek szert. Az Egyesült Államokban a piemontiak, a nápolyiak, a szicíliaiak, a rómaiak egyaránt olaszok lettek. De nem minden esetben. Ez a hálózat nagyságától, sűrűségétől és a más csoportokkal fennálló kapcsolatoktól függött.

A hálózatok a létező kategóriákat is megváltoztatják. ...bevándorló csoportok – görögök, cionista zsidók, örmények – is megemlíthetők, akik amerikaiakként jobban kötődtek a nacionalista politikához, mint elődeik az óhazában. Ezeknek az eseteknek egyikében sem tekinthetjük úgy az amerikanizálódást, mint a domináns amerikai kultúrába való egyszerű beolvadást, asszimilációt. A folyamatosan változó belső struktúrájú hálózatok változó identitású tagjai minden esetben új kapcsolatokat alakítottak más hálózatokkal, beleértve a származási ország hálózatait is.

A politikai identitás semmiképpen sem az egyetlen olyan terület volt, amelyen a hálózatok, az identitások és a más csoportokhoz való viszonyok egyidejű átalakulása lezajlott. A foglalkoztatás világában a gyáripar és az építőipar területén az alvállalkozók alkalmazása a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején leképezte az eredetileg a bevándorlás során kialakult hálózatokat. Alvállalkozók megbízásával a cégtulajdonos átruházta a munkások felvételének, a termelés felügyeletének felelősségét egy másik félre (legtöbbször egy művezetőre, pallérra vagy egy kisebb vállalkozóra), és a megbízott (másik) fél készterméket szállított a tulajdonosnak. A migráns hálózatok jól illeszkedtek az alvállalkozói rendszerbe, mivel az alvállalkozók számára biztosították a rugalmas munkaerő-kínálatot, amelyről az alvállalkozó könnyen tájékozódhat, s amely fölött a munkahelyen kívül is könnyen ellenőrzést gyakorolhat.

A szelektív munkaerő-toborzás eredményeként egyes foglalkozásokban, munkahelyeken, nagyobb cégek egyes részlegeinél jelentős mértékben egy-egy faji vagy etnikai csoport koncentrált. Ennek egyik extrém példája a pittsburghi acélmű volt a huszadik század elején.

„Egy lengyel bevándorló, Joe R. szerint a legtöbb részlegben egy-egy népcsoport volt túlsúlyban. »Az ember belépett a szereldébe – ez volt a legnehezebb, a legzajosabb meg minden –, szinte csak szlávokat látott. Nem szlovákokat, hanem lengyeleket. [...] Itt nem voltak litvánok, sem oroszok.« Joe R. elmagyarázta, hogyan működött ez a folyamat. »Ha egy orosz a lemezvágóba kerül, keres magának egy havert. Egy orosz havert. Horvát haver nem kell neki. És ha azt látja, hogy a főnök embert keres, azt mondja: – Nézzé, tudok egy jó embert. – És így összeszedi a haverjait. Így alakult ki az ukrán részleg, az orosz részleg, a lengyel részleg. És ez tulajdonképpen jó dolog volt.«” (Bodnar, Simon és Weber, 1982)

Ezt a „jó dolgot” a bevándorlók hálózatának kontinuitása hozta létre.

Meg kell különböztetnünk egymástól a küldő és a fogadó hálózatokat. Az emberek között az adott származási ponton kialakult kapcsolatok alkotják a küldő hálózatokat, az emberek között a célállomásokon kialakuló kapcsolatok pedig a fogadó hálózatokat. A kettő egybekapcsolódásával jönnek létre az új hálózatok, amelyek összekötik a származási és a célterületet. A hálózat e két része között nehéz meghúzni a határt. Egyrészt mert sok ember sokfelé mozog, másrészt mert amint a migrációs rendszer megkezdte működését, az „eredet” és a „cél” közötti választóvonal fokozatosan elhalványul. Ugyanakkor a különbségtétel mégis indokolt, mert az új hálózatok jellemzői az eredet és cél találkozási pontjában kialakuló párosításoktól függően alakulnak. Mivel ezek a párosítások az idők folyamán jelentős mértékben változnak, „ugyanazok a bevándorlófajták” nagyon eltérő kapcsolatokat alakítanak ki a célterület népségével. Mint Morawska (1985) rámutat, a zsidó bevándorlókból sokkal inkább lettek kétkezi munkások, ha New Yorkban, Bostonban, Philadelphiában, Baltimore-ban vagy Chicagóban települtek le, mint ha a nagy zsidó

népességű központoktól távol eső kisebb városokba mentek, ahol a zsidók sokkal gyakrabban váltak önfoglalkoztatókká.

Hasonló kontraszt figyelhető meg nemzetközi méretekben is. Vagyon helyzete, műveltsége, korábbi munkatapasztalatai és származási helye tekintetében az 1860 és 1914 között Argentínába vándorolt 2,3 millió olasz hasonlított arra a 4,1 millióra, akik az Egyesült Államokba vándoroltak (Baily, 1983). Mi több, úgy tűnik, hogy mind a két csoport legnagyobb része az úgynevezett láncmigráción keresztül érkezett, azzal az elgondolással, hogy ha elég pénzt keresett, hazatér. Amint az új hazába megérkezett, mindkét csoport főleg szakképzettséget nem igénylő munkát vállalt. Argentínában (főként Buenos Airesben) azonban az olaszok végül sokkal jobb pozíciókba kerültek, mint az Egyesült Államokban (különösen New Yorkban). E jelentős különbség két tényezőn múlott: egyrészt azok számára, akiknek sikerült pénzt összegyűjteniük, Argentína jobb befektetési lehetőségeket kínált, mint az Egyesült Államok, másrészt Argentínában könnyebb volt képzetlen munkásból szakképzett munkássá válni. E két tényező miatt Argentína több okot adott a keményen dolgozó és takarékosan élő olasz bevándorlóknak arra, hogy választott hazájukban maradjanak.

A migráció hálózati jellege hiteltelenné teszi a bevándorlás elemzésének azt a szokásos módját, amely az egyének beolvadását vizsgálja a domináns kultúrába, amely az egyéni státus megszerzéséért vívott harcként vagy a migrációt megelőzően is létező csoportok tömeges áttelepüléseként mutatja be a migrációt. Az egyének asszimilációjának elemzése azért válik hiteltelenné, mert a különböző bevándorlási hullámok esetén a változások útjai nagyon eltérőek lehetnek, lévén a folyamat kollektív és nem egyéni, és mivel a megsokszorozódott hálózati struktúra ellentmond annak az elgondolásnak, miszerint egyetlen domináns minta létezik, amelybe minden bevándorló beilleszkedik. Az egyéni státus megszerzéséért vívott harc – habár kétségtelenül előfordul – kevéssé magyarázza a bevándorlást követő csoportos változásokat, mivel elleplezi az interperszonális kapcsolatok központi szerepét az adott csoport sorsának alakulásában. A tömeges áttelepülés nem alkalmas egy olyan folyamat leírására, amelyben az emberek nagymértékben átalakítják társadalmi kapcsolataikat, és gyakorta új csoportidentitást hoznak létre. A migráció az egyéneknek a domináns amerikai kultúra irányába mutató átalakulása helyett a hálózatokon belüli és kívüli új kapcsolatok létrehozásával jár együtt. Tehát egyéni státusteremtő törekvések helyett kollektív erőfeszítésekkel. A tömeges áttelepülés helyett a társadalmi kötelek szelektív újjáteremtésével.

Ha egyszer felismertük a migráció hálózati szerkezetét, jó néhány bevett kérdés értelmét veszti. Értelmetlenné válik például az a kérdés, hogy vajon általánosságban a bevándorlók talpraesettebbek, bátrabbak vagy elszántabbak-e, mint a nem bevándorlók. A különféle társadalmi kapcsolatrendszerekben a kiválasztódás is különféleképpen működik. Nem hasznavehető a bevándorlók olyan osztályozása sem, amely aszerint tesz különbséget közöttük, hogy maradni akarnak-e, vagy hazatérni. A szándékok és a lehetőségek ugyanis ennél sokkalta bonyolultabbak, és sokszor maguk a bevándorlók sem látják tisztán azokat a lehetőségeket, amelyeket hálózataik kínálnak nekik. Továbbá, az olyan általánosítások, miszerint a szakképzett munkások nagyobb távolságokra vándorolnak, mint a szakképzetlenek, vagy hogy a fiatalabbak gyakrabban változtatják helyüket, mint az idősek, az átlagot tekintve bizonyára helytállóak; a munkaerőpiac társadalmi szervezete azonban óriási eltéréseket produkál. Röviden, a migrációra úgy kell tekintenünk, mint a közösség szerkezetére: vagyis nem redukálhatjuk le egyedi jellemzőkre és szándékokra. [...]

A migráció eltérő fajtái

A társadalmi hálózatok fontossága világosabbá válik, ha a migrációra többé nem mint egy homogén fogalomra gondolunk, hanem felismerjük annak sokféle formáját. Egy elnagyolt, de talán hasznos tipológia különbséget tesz telepes, kényszer-, körkörös, lánc- és karriermigráció között. A megkülönböztetés alapja a küldő és a fogadó hálózatok közötti kapcsolat. E kapcsolatoknak általában két aspektusát különböztethetjük meg: (1) a kivándorlók milyen mértékben őrzik meg a küldő hálózatban elfoglalt pozíciójukat; és (2) milyen mértékben végleges az áttelepülés. A teljesen átmeneti áttelepülés – amikor az áttelepülő fenntartja a küldő hálózatban elfoglalt helyét – összességében nem minősül migrációnak; ezt a mozgást mobilitásnak nevezzük. A másik véglet, a teljesen végleges áttelepülés, amikor az áttelepülő minden kapcsolatát elveszíti a küldő hálózattal, meglehetősen ritkán fordul elő. [...]

A telepes migráció tiszta formájában egyszerűen kitágítja az adott népesség földrajzi elterjedését azáltal, hogy a lakosság egyes csoportjai olyan területekre települnek, ahol korábban nem voltak jelen. Például gyakran tették ezt az európai farmerek, akik egy blokkban az amerikai határvidékre költöztek. A kényszmigráció kötelező eltávozás, ami a származási helyhez fűződő legtöbb, gyakran az összes kötelék erőszakos megszakításával jár, s ebben az esetben a kivándorlók és a célterület népessége között is alig van, vagy egyáltalán nincs személyes kapcsolat. A rabszolgák foglyul ejtése és behajózása, vagy az elítéltek Karib-szigetekre deportálása a kényszmigráció jó példája. A körkörös migráció rendszeres mozgás egy körpálya mentén, a benne részt vevő migránsok megőrzik otthoni jogosultságaikat és kapcsolataikat, és miután a körpálya valamely pontján egy bizonyos időszakot ledolgoztak, időről időre visszatérnek erre az otthoni bázisra. Az Egyesült Államokba érkező számos mexikói bevándorló tartozik ebbe a kategóriába. A láncmigráció egymással rokoni kapcsolatban álló egyének vagy háztartások láncolatai mentén történik, a helyváltogatást alapos társadalmi előkészítés előzi meg, amelynek eredményeként az érkezési helyen élő lakosság segítséget, információt, bátorítást nyújt az újonnan érkezetteknek. Morawska (1985) Dél- és Kelet-Európából származó bevándorlói nagyrészt ilyen láncba szerveződve érkeztek az Egyesült Államokba. Végezetül a karriermigráció olyan egyének – és háztartásaik – jellemzője, akik azért változtatják helyüket, hogy megragadják a nagy struktúrákon – nagyvállalatokon, államokon és szakmai munkaerőpiacokon – belül, illetve azok között kínálkozó lehetőségeket helyzetük megváltoztatására.

Ez az öt típus nyilvánvalóan átfedi egymást. Az amerikai bevándorlásban megfigyelhető a migrációnak mind az öt típusa, mind tiszta, mind vegyes formában. Észak-Amerika benépesítésének korai évtizedeit a telepes migráció jellemezte, amely bizonyos vidékeken egészen a huszadik századig folytatódott. A kényszmigráció – amely kétségtelenül mindenekelőtt a rabszolgasorba döntött afrikaiak érkezésére vonatkozatható – sok esetben ráillik a délkelet-ázsiai, karibi és közép-amerikai menekültekre is. Az amerikai bevándorlás zöme a körkörös és a láncmigráció kategóriájába tartozott. Ahogy John Bodnar írja: az európai csoportok 25–60 százalékos hazatérési aránya azt jelzi, hogy a bevándorlók legtöbbjében élt a szándék, hogy visszatérjen szülőhazájába, ha és amikor össze tudja gyűjteni az újrakezdéshez szükséges tőkét (Bodnar, 1985). A tizenkilencedik század vége felé még az elszegényedett Írországra is mintegy tízszázalékos volt a hazatérők aránya. A fiatal nők, akik átmenetileg emigráltak, hogy megkeressék a hozományukra, illetve a család adósságainak rendezésére valót, Longford megyében annyian voltak, hogy a „megváltók” elnevezéssel illették őket (Hart, 1985). Sok hálózat számára Észak-Amerika csak egy újabb, ugyan-

olyan kört jelentett, mint amilyenek Európában már régóta ugyanezt a célt szolgálták. Ilyen szempontból az amerikai bevándorlás a körkörös migráció modelljét követte.

A körkörös migrációnak vannak családi vonatkozásai is. Mivel ebben az esetben a vándorlás célja általában az otthon maradt háztartás fenntartása volt, ritkán indultak útnak egész családok, inkább többnyire – aránytalanul nagy mértékben – csak az egyik nem képviselői, például a közmunkákat végző férfiak vagy a háztartási szolgáltatásokat ellátó nők. Az Egyesült Államokba bevándorló kínaiak hosszú ideig szinte kizárólag férfiak voltak, a közöttük érkező kevés kínai nő jobbára prostituált volt. Az 1870-es San Franciscó-i népszámlálás során számba vett 2018 kínai nő csaknem háromnegyede volt nyilvántartott prostituált (Cheng, 1984). A körkörös migráció gyakran jár együtt a bevándorlók együttélésével egy-egy zárt közösségben, valamiféle olcsó szálláshelyen; ezek a bevándorlók keményen dolgoznak, szigorúan összegyűjtik a bérüket, jelentős összegeket utalnak haza, és viszonylag kevés kapcsolatot tartanak fenn a fogadó ország lakosságával.

Európában, Ázsiában és a tengeren túl a körkörös migrációs hálózatok gyakran láncná alakulnak át, amelyekben a migráció erőteljesen az egyik irányba tolódik el. Mivel a bevándorlók által otthoni befektetés – földvásárlás, házasságkötés, vállalkozásalapítás – céljára felhalmozott tőkét a befogadó országban is fel lehet ugyanerre a célra használni, a származási és célterület egymáshoz viszonyított befektetési lehetőségei határozzák meg, hogy egy adott kör láncná alakul-e. A körök láncokká alakulnak át akkor is, ha a bevándorlók a befogadó országban a megérkezésük után elfoglalt pozícióikat könnyen más, jövedelmezőbb pozíciókra cserélhetik.

A kemény munka, a jelentős mértékű megtakarítások, a széles körben vállalt kötelezettségek együttesen lehetővé tették, hogy a bevándorlók gyermekeik jövőjébe fektessenek be az új hazában. A San Franciscó-i öbölben a japán nők gyakran kertészfeleségek voltak, és háztartási alkalmazottként dolgoztak. Egy idős nő, Ms. Nishimura, (...) elmondta, hogy bár élete legkönnyebb időszakát most éli, a legboldogabbnak akkor érezte magát, amikor gyermekei kicsik voltak. „Szegény voltam és sokat dolgoztam, mégis az volt talán a legszebb időszak. Jólesett arra gondolni, hogy a gyerekeim majd középiskolába, egyetemre mennek, és így tovább” (Glenn, 1984).

A körkörös migráció láncmigrációvá alakulása során nem csak az egyes háztartások szerveződtek át. A körkörös migrációt szervező ügynökök és vállalkozók a célterületen hosszú távú kapcsolatokat teremtettek és befektettek; elősegítették az álláskeresést, a lakásszerzést, a társadalmi beilleszkedést kölcsönösen segítő helyi hálózatok létrejöttét; patrónus–kliens hálózatokat hoztak létre, miáltal tovább növelték saját hatalmukat, és pénzt kölcsönöztek honfitársaiknak. A kölcsönös segítségnyújtás e formái bekapcsolták a bevándorlókat az amerikai társadalmi szerkezetbe. A bevándorlók nem feltétlenül „asszimilálódtak”, de olyan társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki, amelyek biztosították túlélésüket az idegen földön. E folyamatban migrációs mechanizmusokat hoztak létre: a küldő hálózatokat összekapcsolták a különféle fogadó hálózatokkal, amelyek segítségével a bevándorlók munkát és lakást találtak, és beilleszkedtek a társadalomba. E mechanizmusok hatékonyan működtek: új munkaerőt hoztak be a tengeren túlról, ha új lehetőségek nyíltak azokban az ágazatokban, amelyekkel kapcsolatban álltak, majd visszaküldték az embereket, ha a lehetőségek beszűkültek, vagy ha az érintettek összegyűjtöttek annyi tőkét, amennyivel otthon új életet kezdhettek.

Természetesen az Egyesült Államokon belül is működtek hasonló migrációs mechanizmusok. A migrációs láncok fehér és fekete munkaerőt áramoltattak a detroiti iparvidékre Kentuckyból, Tennessee-ből és más déli államokból

a világháborúk idején; a zsidók pedig a rokonok és a Landsmannerek által kiépített hálózatok révén Nyugat-Pennsylvania kisvárosainak kiskereskedelmében helyezkedtek el. Az álláskeresés és otthonteremtés során az emberek nagymértékben támaszkodtak a migrációs láncokra, ez hozta létre a tizenkilencedik századi amerikai városokban a származási hely szerinti erőteljes kiscsoportos elkülönülést (Conzen, 1976; Zunz, 1982).

A körkörös és a láncmigrációban érintettek számára viszonyítva a karriermigráció viszonylag kis szerepet játszott az amerikai bevándorlásban. Bár az is igaz, hogy napjainkban az amerikai egészségügyi szolgáltatások szakmai hálózataikon keresztül sok tengeren túli orvost és nővért vonzanak az Egyesült Államokba, és a multinacionális cégek is kiépítették saját interkontinentális migrációs vonalaikat. Mégis, az amerikai bevándorlók körében sokkal kisebb a karriermigráció szerepe, mint az Egyesült Államokon belüli mozgásokban. A tengeren túlra irányuló migrációban leginkább a körök, és különösen a láncok a legjellemzőbbek.

Hálózatok és szolidaritás

A migráció által használt és alakított társadalmi hálózatok messze túlnyúlnak a helyváltoztatás időszakán. E hálózatok biztosítják az élet kialakításának feltételeit az új helyen, ezek adják a szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás alapját, ugyanakkor a megosztottsághoz és a konfliktusokhoz is ezek vezetnek. Az utóbbi években az amerikai közösségekkel foglalkozó történészek és szociológusok több ízben kimutatták, hogy a bevándorló csoportokat a kizárólag a helyi hálózatokon keresztül megtalált lakás hozza össze; hogy a munkahelyi specializáció nagymértékben a bevándorolt lakosságnak a helyi munkaerőpiaccal való első kontaktusától függ; hogy egész foglalkozásokat és ágazatokat azonos eredetű embercsoportok uralnak; hogy a társadalmi és a gazdasági tőke a bevándorlás által meghúzott határokon belül halmozódik fel; és hogy az új, meghatározó identitás mindig a migrációs folyamatok által felhalmozott anyagokból formálódik. Ugyanakkor nem állítható, hogy minden csoport azonos intenzitással állna össze, vagy ugyanolyan szilárdan tartaná össze hálózatát; az e tekintetben megjelenő eltérések okozzák a legnagyobb gondot az amerikai társadalmi tapasztalatok értelmezésében.

Barton (1975) tanulmánya, amely a Clevelandben élő olaszokkal, románokkal és szlovákokkal foglalkozik, egyértelművé teszi az eltéréseket. Szerinte a migráció típusa

„...igen jelentős hatást gyakorolt az etnikai települések kialakulására. Az olasz bevándorlás megkülönböztető jegye a nagy faluláncok dominanciája volt. Az e migrációs minta szerint létrejött település tíz abruzzói és szicíliai falu stabil lakosságának magvából alakult ki. E két régió bevándorlói hegemóniát gyakoroltak a településeken, és a domináns regionális csoportok tovább erősödtek az újonnan érkezettek beházasodásai révén. A közösség sajátos demográfiai szerkezete tükrözte azt az egyházközségi kultúrához kötődő lojalitást, amely oly jellemző az olasz szervezetekre.

A románok és a szlovákok kisebb körzetekből származó csoportokban vándoroltak be, és az egyes falvakból való származásnak sokkal kisebb jelentősége volt, mint az olasz bevándorlás esetében. Mind a román, mind a szlovák települések a helyi kötelékekkel szemben a nemzeti kötelékek lehető legszorosabbra fűzésére tettek

erőfeszítéseket, s a vegyes települési forma és a helyi csoportok határait átlépő házasságok ezeket a törekvéseket erősítették. Az így kialakult kulturális lojalitás élesen különbözik az olaszok számára elsődleges fontosságú falusi és regionális szerveződéstől, mivel mind a román, mind a szlovák közösség erőteljesen a vallási és nemzeti célkitűzések felé orientálódott.” (Barton, 1975)

E ponton vizsgáljuk meg a migráció kezdeti feltételeit, amelyek megteremtették az új társadalmi struktúra kialakulásának kereteit. Miközben ezek ki- és átalakulása elsősorban a migrációs folyamat szabta keretek között zajlott, a társadalmi hálózatok az etnikai identitás alapját is megteremtették. Így például az írek etnikai öntudata az Egyesült Államokban szerzett élettapasztalatokból alakul ki, és egyáltalán nem azonos az Írországból hozott és az új környezetben fokozatosan elhalványuló öntudattal. Susan Olzak (1985) hasonló érvek általánosításával felállította az etnikai konfliktusok általános modelljét:

„A központi érv az, hogy a két vagy több etnikai csoport között egyre fokozódó verseny a kollektív etnikai fellépést erősíti. Ez két folyamat egybeesése miatt történik így. Egyrészt a szorosan összetartozó etnikai enklávék az etnikai azonosulást, a kulturális értékek, a nyelv és más jellemzők megerősítését szorgalmazzák, amelyek tagjaikat a többiektől megkülönböztetik. Másrészt a növekedés eredményeként az enklávék terjeszkednek, és megjelennek a többség által monopolizált munkaerő-, lakás- és más piacokon, ahol etnikai versenyt támasztanak. Vagyis az erőteljes etnikai szolidaritás és verseny fokozza a mobilitást. Az etnikai versennyel együtt jelentkező etnikai szolidaritás változó dinamikája tehát magában hordozza az etnikai konfliktusok lehetőségét.” (Olzak, 1985: 3)

Az 1877 és 1914 közötti amerikai városok bizonyítékot adnak Olzak általános érvelésének helyességére (Olzak, 1987). A bevándorló csoportok önmagukról és másokról kialakított képe nagymértékben függ a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyüktől. Ez a kép és a vele járó társadalmi gyakorlat a más csoportokkal, elsősorban a vetélytársakkal és az ellenségekkel fennálló kölcsönhatásból ered. Ugyanakkor tovább alakítja a képet a csoporton belüli küzdelem is, melynek során a különböző vezetői és értelmezői csoportok a közösség eredetére, jellemzőire, érdekeire és sorsára vonatkozó saját definícióikat igyekeznek érvényesíteni. A külső diszkrimináció és konfliktus mindkét folyamatot erősíti. Az etnikai hovatartozás tehát Janus-arcú: egyszerre néz befelé és kifelé.

Hálózatok és egyenlőtlenség

A bevándorlás kapcsán kialakult hálózatok megteremtik és állandósítják az egyenlőtlenséget. Még mielőtt bárki azt gondolná, hogy a kölcsönös segítségnyújtás és a szolidaritás kizárólag nagyszerű eredményeket hoz, rá kell mutatnunk két dologra: (1) a bevándorló csoportok tagjai gyakran egymást zsákmányolják ki, mert a helyieket nem merik kizsákmányolni; és (2) minden befogadás egyben kirekesztés is. Az amerikai bevándorlás figyelemre méltó, származás

szerinti szakosodást hozott létre a munkában, a szakosodás konkrét tartalma azonban helyszínenként és bevándorlási hullámonként változott. Bodnar (1985) reprezentatív listát készített:

„Indiana olajfinomítóiban a horvátokat csak három munkakörbe vették fel: lepárlósegédnek, fűtőnek vagy lepárlótakarítónak. A minimális gépesítettségű és munkamegosztású konfekcióipari kisüzemekben a zsidók voltak többségben, míg a kevesebb egyéni szaktudást igénylő nagy ruhagyárakban az olaszok. A szerbek és horvátok New York Cityben főként a fuvarozásba kapcsolódtak be. Buffalóban, Philadephiában és Pittsburghben az olaszok az építőiparban és a fodrászüzletekben tevékenykedtek. 1918-ig a férfi és fiú konfekcióiparban dolgozó nők 75 százaléka, New York Cityben a kézimunkahímzők 93 százaléka volt olasz. 1900-ban a Detroiti Peninsular Car Company közel 3000 alkalmazottja szinte kivétel nélkül lengyel volt. 1909-ben Chicagóban a lengyel nők adták az éttermi és konyhai alkalmazottak többségét, mivel jobban szerettek így dolgozni, mint háztartási alkalmazottként. 1920-ban egy tanulmány szerint a szlovák férfiak elképesztően magas aránya, 69 százaléka a szénbányászatban dolgozott, míg az összes mexikói mintegy fele kohász volt.” (Bodnar, 1985: 65)

Ha az elemzést tovább finomítjuk, azt látjuk, hogy a szakosodás túlmutat a foglalkozáson, és olyan kérdésekre is kiterjed, hogy mely cégnek ki a tulajdonosa, és mely nép dolgozik a másikkal. Model (1985), aki közelebbről vizsgálta az 1910 utáni New York-i zsidókat, olaszokat és feketéket, nemcsak azt mutatta ki, hogy a zsidóknak gyakrabban volt saját vállalkozásuk, hanem azt is, hogy a zsidók gyakrabban álltak velük azonos származásúak alkalmazásában. Az etnikailag vegyes foglalkoztatás – ahogy a szerző nevezi – ritkábban fordult elő az olaszok, mint a zsidók között, és legkevésbé a feketék között volt tapasztalható. Model azt is bizonyítja, hogy az etnikailag vegyes foglalkoztatás összességében hozzájárult a magasabb jövedelmekhez és a jobb munkához.

Noha a hosszabb távú hatások nehezebben tárhatók fel, valószínűleg ilyenek is közrejátszottak. Az etnikailag vegyes foglalkoztatás feltehetőleg elősegítette a tőkefelhalmozást az egyes etnikai csoportokon belül, s így megkönnyítette a következő generáció foglalkoztatási és tanulási lehetőségeibe való befektetést. A szemét gyermekei jövőjére függesztő, önkizsákmányoló mama és papa még jobban kizsákmányolhatta magát, ha saját vállalkozásban dolgozott. Ugyancsak kihasználhatták a háztartási és rokoni körükhöz tartozó alulfizetett női és gyermekmunkaerőt. Erre különösen akkor került sor, amikor sok azonos származású bevándorló ugyanabba a tevékenységbe kapcsolódott be.

Az efféle szakosodás azonban azt is jelentette, hogy ugyanakkor másokat kizártak egy-egy adott foglalkozásból, szakmából vagy vállalkozásból. New Yorkban és másutt a feketék életének tragikus alakulását részben az okozta, hogy a fekete csoportok elvesztették ellenőrzésüket azon kevés foglalkozás – például a borbélyszakma – felett, amelyben a tizenkilencedik század során erős pozíciókat foglaltak el. [...] Amint Model (1985) bemutatja, hosszú távon leginkább a fekete családok szenvedtek amiatt, hogy a kenyérkeresők egyre kevésbé voltak képesek gyermekeiket és rokonikat biztos, viszonylag jó megélhetést nyújtó munkalehetőségekhez juttatni. Ez a tehetetlenség rombolta a szülői tekintélyt és erősítette az individualista önbizalmat, amely az amerikai ideálnak megfelelt ugyan, de rosszul szolgálta a feketék érdekeit a munka világában.

Egyes olyan kivételes esetektől eltekintve, mint amilyen a Pullman-kocsiknál dolgozó hordároké, a feketék abban különböztek a szegény bevándorlók többségétől, hogy nagyon sokféle foglalkozásba és ágazatba oszlottak szét, és

szinte mindig alárendelt, bizonytalan és rosszul fizetett munkakörökben dolgoztak. Ennek következtében a feketék gyakran még a legszegényebb, legkésőbb érkezett bevándorlókkal sem tudtak versenyre kelni. Talán ez a helyzet magyarázza meg a fekete vezetők bevándorlási politikával kapcsolatos ambivalens álláspontját.

A befogadás és a kirekesztés dialektikája nemcsak a feketéket állította szembe a fehérekkel, hanem megkülönböztette az egyik etnikai csoportot is a másiktól, és létrehozta az előnyök és lehetőségek hierarchiáját. Többek között Lieberon (1980) volt az, aki nagy vonalakban felvázolta ezt a hierarchiát. A hierarchiában elfoglalt helyet egyértelműen az határozta meg, hogy az egyes bevándorló csoportok milyen tudást és anyagiakat hoztak magukkal az óhazából, valamint az, hogy az amerikai életben a bőrszín, a nyelv és a vallás szerinti megkülönböztetés milyen általánosabb formái érvényesültek.

Ám a kezdeti előny és a diszkrimináció csupán egy része a történetnek. A bevándorlásról és az etnikai tapasztalatokról készült legújabb munkák azt vizsgálják, hogy magának a migrációnak a társadalmi szerveződése, a küldő és a fogadó hálózatok összekapcsolódásának változatos formái hogyan alakították az amerikaiak többségének törekvéseit, lehetőségeit, stratégiáit, szerencséjét és teljesítményét.

Varga-Haszonits István fordítása

Irodalom

- BAILY, SAMUEL L. (1983): The Adjustment of Italian Immigrants in Buenos Aires and New York, 1870–1914. *American Historical Review*, 88: 303.
- BARTON, JOSEF J. (1975): *Peasants and Strangers: Italians, Rumanians, and Slovaks in an American City, 1890–1950*. Harvard University Press, Cambridge.
- BODNAR, JOHN (1985): *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America*. Indiana University Press, Bloomington.
- BODNAR, JOHN, ROGER SIMON and Michael P. Weber (1982): *Lives of Their Own: Blacks, Italians, and Poles in Pittsburgh, 1900–1960*. University of Illinois Press, Urbana.
- BROGAN, D. W. (1944): *The American Character*. Knopf, New York.
- CHENG, LUCIE (1984): Free, Indentured, Enslaved: Chinese Prostitutes in Nineteenth-Century America. In L. CHENG and E. BONACICH (eds.): *Labor immigration under Capitalism: Asian Workers in the United States before World War II*. University of California Press, Berkeley.
- CONZEN, KATHLEEN (1976): *Immigrant Milwaukee, 1836–1860*. Harvard University Press, Cambridge.
- ELTIS, DAVID (1983): Free and Coerced Migrations: Some Comparisons. *American Historical Review*. 88: 255.
- GJERDE, JON (1986): *The Chain Migrations from the West Coast of Norway: A Comparative Study*. Workpaper. Department of History, University of California, Berkeley.
- GLENN, EVELYN N. (1984): The Dialectics of Wage Work: Japanese American Women and Domestic Service, 1905–1940. In L. CHENG and E. BONACICH (eds.): *Labor Immigration under Capitalism: Asian Workers in the United States before World War II*. University of California Press, Berkeley.

- HANDLIN, OSCAR (1963): *The Americans: A New History of the People of the United States*. Little Brown, Boston.
- HART, MARJORLEIN, 1985: Irish Return Migration in the Nineteenth Century. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 76: 233.
- LEVINE, DAVID (ed.) (1984): *Proletarianization and Family History*. Academic Press, Orlando, FL.
- LIEBERSON, STANLEY (1980): *A Piece of the Pie: Blacks and White Immigrants since 1880*. University of California Press., Berkeley.
- MCNEILL, WILLIAM H. (1984): Human Migration in Historical Perspective. *Population and Development Review*, 10: 1–18.
- MCNEILL, WILLIAM H. and RUTH S. ADAMS (eds.) (1987): *Human Migration: Patterns and Policies*. Indiana University Press, Bloomington.
- MODEL, SUZANNE (1985): *Ethnic Bonds in the Work Place: Blacks, Italians, and Jews in Now York City*. Ph. D. dissertation. University of Michigan, Detroit.
- MORAWSKA, EWA (1985): *For Bread with Butter: Life-Worlds of East Central Europeans in Johnstown, Pennsylvania, 1890–1940*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MYRDAL, GUNNAR (1944): *An American Dilemma: The Negro Problem and American Democracy*. Harper, New York.
- OLZAK, SUSAN (1985): *Ethnic Collective Action and the Dynamics of Ethnic Enclaves*. Workpaper. Department of Sociology, Cornell University, Ithaca, NY.
- OLZAK, SUSAN (1987): *Have the Causes of Ethnic Collective Action Changed over a Hundred Years? Evidence from the 1870s and 1880s and the 1970s*. Technical Report no. 6. Department of Sociology, Cornell University, Ithaca, NY.
- TAYLOR, EDWARD J. (1986): Differential Migration, Networks, Information and Risk. *Research in Human Capital and Development*, 4: 147–171.
- THERNSTROM, STEPAN, ANN ORLOV and OSCAR HANDLIN (eds.) (1980): *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Harvard University Press, Cambridge.
- TOQUEVILLE, ALEXIS de (1993): *Az amerikai demokrácia*. Európa, Budapest.
- YANS-MCLAUGHIN, Virginia (1977): *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- ZUNZ, OLIVER (1982): *The Changing Face of Inequality: Urbanization, Industrial Development, and Immigrants in Detroit, 1880–1920*. University of Chicago Press, Chicago.

BEÁGYAZOTTSÁG ÉS BEVÁNDORLÁS: MEGJEGYZÉSEK A GAZDASÁGI CSELEKVÉS TÁRSADALMI MEGHATÁROZÓIRÓL¹

(Részletek)

[...] A gazdasági cselekvés tisztán „piaci” szemléletű megközelítésének Mark Granovetter (1985) által megfogalmazott kritikája mellett több olyan tudományos eredmény született, amely hozzájárult a szociológiai szemléletmód megerősödéséhez: a „társadalmi tőke” fogalmának bevezetése és későbbi használata (Bourdieu, 1979; Bourdieu, Newman és Wacquant, 1991; Coleman, 1988), a kontextuális változók predikciós erejének hangsúlyozása az individuális jellemzők mellett (Wellman és Wortley, 1990), a társadalmi kapcsolatháló szerkezetének és dinamikájának kiterjedt vizsgálata (Laumann és Knoke, 1986; Mintz és Schwartz, 1985; White, 1970).

A „beágyazottság” fogalmának granovetteri tárgyalása valóságos kiáltvány volt azok számára, akik szociológiai szemléletmódjuk következtében nem tartották elfogadhatónak az olyan jelenségek individualisztikus elemzését, mint például a szocioökómia státus elérése, és megkérdőjelezték azokat a kulturális érveket, amelyeket a neoklaszikus közgazdászok segítségül hívnak, amikor saját megközelítésük már nem vezet eredményre. A beágyazottság fogalmát eredetileg Polányi Károly és munkatársai dolgozták ki (Polanyi, Arensberg és Pearson, 1957) a kereskedelem és a piacok elemzésére; jelenlegi formájában viszont újjáélesztette az érdeklődést minden olyan terület iránt, ahol a szociológiának mondanivalója lehet a gazdasági életről. [...]

Tanulmányunkban először megpróbáljuk áttekinteni a társadalmi tőke különböző forrásait. [...] Másodszor, a bevándorlással kapcsolatos legújabb kutatások eredményeit felhasználva dokumentáljuk e források némelyikének működését, valamint pozitív és negatív hatásait. [...]

A következő elemzésben a társadalmi tőke fogalmára koncentrálunk, amelyet Pierre Bourdieu vezetett be napjaink szociológiai irodalmába, és amelyet James Coleman dolgozott ki az angol nyelvű szakirodalomban; úgy véljük ugyanis, hogy ez a fogalom a beágyazottság általánosabb fogalmánál jobban megfelel az elmélet gazdagítására irányuló vállalkozásunk céljainak. [...]

De mielőtt nekilátnánk az elemzésnek, néhány szót kell szólnunk azokról az empirikus kutatási anyagokról, amelyeket a tanulmányban felhasználunk. [...] Coleman (1988) ázsiai bevándorló családok példáján mutatja be azt, amit ő a társadalmi kapcsolatok „zártágának” nevez, és mind ő, mind pedig Granovetter (1985) kiemeli a bevándorlók

¹ Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *American Journal of Sociology*. Volume 99, 1993, pp. 1320–1350. Fordította: Piroška Dóra és Nagy László Ábel. A magyar fordítás először a Lengyel György és Szántó Zoltán által szerkesztett *Tőkefajták* című válogatásban jelent meg (Budapest, Aula Kiadó, 1998). A tanulmány újraközlésének engedélyezéséért köszönet a kiadónak.

rotációs hiteltársulatainak² jelentőségét a beágyazottság és a társadalmi tőke példájaként. A bevándorlással kapcsolatos kutatások gyakori felhasználása nem meglepő, mivel a külföldi születésű emberek csoportjait vizsgálva lehet a legvilágosabban megmutatni, hogy a kontextuális tényezők milyen hatást gyakorolhatnak az egyén gazdasági cselekvésére. Mivel az odahaza szerzett képzettségük elértéktelenedik a befogadó ország munkaerőpiacán, és általában gyengén beszélnek a befogadó ország nyelvét, a bevándorlók gazdasági sikeressége nagyrészt azoktól a struktúráktól függ, amelyeknek a befogadó országban részévé válnak, és különösen saját közösségeik jellemzőitől. A gazdasági cselekvésnek nagyon kevés olyan példáját találjuk, amelyet ennél erősebben jellemezne a beágyazottság. Az a feladatunk tehát, hogy áttekintsük az empirikus kutatások irodalmát, szem előtt tartva célunkat, hogy általánosan alkalmazható állításokat tegyünk.

A társadalmi tőke és fajtái

[...] Kiindulásul a társadalmi tőkét a következőképpen definiáljuk: cselekvésre irányuló elvárások egy közösségen belül, amelyek befolyásolják a csoport tagjainak gazdasági céljait és célkövető viselkedését. [...] A társadalmi tőke általunk választott definíciója elég általánosnak tűnik ahhoz, hogy lefedje mindazt, amire a mai szociológiai irodalomban e fogalommal utalnak; Bourdieu eredeti meghatározásai éppúgy beleférnek, mint a különböző társadalmi csoportok piaci viselkedését vizsgáló speciális elemzések (Light és Bonacich, 1988; White, 1970; Eccles és White, 1988; Bailey és Waldinger, 1991). Általánossága miatt azonban a szituációk olyan sokaságát foglalja magában, hogy empirikusan nehezen alkalmazható. Tehát tovább kell specifikálnunk, hogy melyek a kollektív elvárások, mi a forrásuk, és hogyan befolyásolják a gazdasági viselkedést.

A társadalmi tőke négy forrását különböztethetjük meg. Az első az értékintrojekció³, melyhez a kulcsot Durkheim elmélete, valamint Weber sajátos értelmezése nyújtja. Ezek az elképzelések azoknak a gazdasági tranzakcióknak a morális jellegét hangsúlyozzák, amelyeket a szocializáció során elsajátított értékek irányítanak (Parsons, 1937; Parsons és Smelser, 1956). [...] Az értékintrojekció a társadalmi tőke egyik elsődleges forrása, mivel arra ösztönzi az egyéneket, hogy viselkedésüket ne pusztán a kapzsiság irányítsa; az ilyen viselkedés ezután erőforrássá válik a többiek vagy a közösség számára. Annak ellenére, hogy később az emberi cselekvés „túlszocializált” felfogásaként bírálták (Wrong, 1961), ez az erőforrás még ma is központi eleme a szociológiai megközelítésnek, és gyakran előfordul a társadalmi struktúrák gazdasági cselekvésre gyakorolt hatásainak példájaként (Swedberg, 1991). [...]

A társadalmi tőke második forrásához a kulcsot Georg Simmel (1955 [1908]) klasszikus munkája nyújtja, amelyben a csoporthoz való tartozás dinamikáját állítja elemzése középpontjába. A csereelmélet hívei szerint a társadalmi élet nem más, mint tranzakciók sokasága, melyek során szívességek, információk, megbecsülések és más értékesnek tekintett javak cserélnek gazdát. A kölcsönös tranzakciókból létrejövő társadalmi tőke nem más, mint a másoknak tett

² Olyan kölcsönös hitelezést folytató közösség, amelynek tagjai rendszeresen kis összegeket tesznek be a közös alapba, ahonnan vagy az, akinek éppen legjobban kell, vagy az, aki éppen sorra jön, kap kölcsönt (*a szerk.*).

³ Az egyén elképzelése arról, hogy a közösség mit vár el tőle és hogy értékeli (*a szerk.*).

szívességeken és a kölcsönösség elvén alapuló „váltók” felhalmozódása. A társadalmi tőke forrásának első típusával ellentétben, ebben az esetben az egyéntől nem azt várják el, hogy egy magasabb rendű csoportmoralitásnak megfelelően viselkedjen, hanem azt, hogy önös céljait kövesse. A szokásos piaci viselkedéstől abban különbözik, hogy a tranzakciók során nem pénz vagy anyagi javak cserélnek gazdát, hanem megfoghatatlan társadalmi javak (Gouldner, 1960; Blau, 1964; Hechter, 1987). Ennek ellenére a társadalmi tőke és a pénztőke sehol sem áll olyan közel egymáshoz, mint a csoportéletnek a társadalmi csere elméletén nyugvó efféle elemzésében.

A társadalmi tőke harmadik forrása a korlátozott szolidaritás, mely azokhoz a szituációs körülményekhez kapcsolódik, amelyek a gyerekkori értékintrojekcióktól teljesen függetlenül elvi alapokon álló csoportorientált viselkedéshez vezetnek. Legjobb klasszikus példája a proletárontudat keletkezésének és a munkások osztályba szerveződésének marxi elemzése. Semmilyen parafrázis nem adja vissza a Kommunista Kiáltvány azon ismerős passzusát, amelyben a társadalmi tőke e típusa felbukkan: „Az ipar fejlődésével nemcsak szaporodik a proletariátus, hanem nagyobb tömegekbe is zsúfolódik, ereje gyarapszik, s ezt mind jobban érzi is. Az érdekek, az élet színvonala a proletariátuson belül mindinkább kiegyenlítődik (...) az egyes munkás és az egyes gyáros összeütközése mindinkább két osztály összeütközésének jellegét ölti magára” (Marx és Engels, 1948 [1848]: 39).

A munkásosztály fegyvere ebben a küzdelemben éppen az a belső szolidaritás, amely abból származik, hogy tisztában vannak a tőkés kizsákmányolással. A létrejövő kollektív érzés alakítja át a munkavállaló és munkaadó közti egyéni piaci ellentétet a csoport ügyévé, amelyben az alárendeltek számbeli fölényben vannak. A tiszta piaci verseny elemzéséből kiindulva Marx így eljut a társadalmisáig. Ez azonban nem az a társadalmiság, ami a durkheimi „szereződés nem szerződéses elemeinek” alapját alkotja, vagy ami a puritán értékekből keletkezik, hanem a piaci harc veszteseinek önvédelmi csoportosulása. Egyéni érdekeik összekovácsolódnak a tudatosság magasabb rendű formájává, ami – Marx írásainak egyes passzusaiiban – a társadalmi ellenőrzés olyan erejére tesz szert, amelyet Weber a puritán értékeknek tulajdonított.

A korlátozott szolidaritás, mint a társadalmi tőke egyik forrása, nem az elfogadott értékek introjekciójából vagy az egyének kölcsönös cseréiből keletkezik, hanem a közös nehézséggel szembesülő emberek helyzetükre adott válaszából. Ha a kialakuló érzés elég erős, akkor a kölcsönös segítség normájának betartásához vezet, amelyre mint erőforrásra a saját céljait követő egyének támaszkodhatnak. A későbbiekben részletesen illusztráljuk ennek a társadalmi mechanizmusnak a működését.

Az utolsó forrást, a kikényszeríthető bizalmat a piaci tranzakciók formális és materiális racionalitása közötti klasszikus weberi megkülönböztetés (1947 [1922]) ragadja meg a legjobban. A formális racionalitás az általános normákra és a nyitott cserére épülő tranzakciókhoz kapcsolódik; a materiális racionalitás viszont magában foglal konkrét kötelezettségeket olyan monopóliumokkal és félmonopóliumokkal szemben, amelyek hasznosak valamilyen meghatározott csoport számára. A materiális racionalitással természetesen már a beágyazottság birodalmában vagyunk, mivel a gazdasági viselkedést csoportcélok irányítják. A lényeges pont azonban az, hogy az egyes csoporttagok jelenbeli vágyaikat alárendelik a kollektív elvárásoknak, számítva arra, amit Weber „hasznos szolgálatoknak” nevezett, vagyis azokra a hosszú távú piaci előnyökre, amelyeket a csoportban való tagság biztosít. A folyamat és az alapjául szolgáló intézményi struktúrák a következőképpen összegezhethők: „De társadalmi kapcsolatokra is irányul a gazdálkodó gondoskodása, olyanokra, amelyekről azt tartják, hogy a jelenben vagy a jövőben hasznos szolgálatok fölötti ren-

delkezés származhat belőlük. Azokat az előnyös lehetőségeket, amelyeket a szokáserkölc, az érdekvizonyok vagy a (konvencionálisan vagy jogilag) biztosított rend helyez kilátásba valamilyen gazdaság számára, kedvező ökonómiai lehetőségeknek nevezzük” (Weber, 1947: 165).

A társadalmi tőkét az hozza létre, hogy az egyes tagok megfelelnek a csoportvárákozásoknak. A motiváló erő ebben az esetben azonban nem az értékek elismerése, hanem azoknak a hasznos szolgálatoknak a reménye, amelyek egy konkrét csoportban a „jó hírnévhez” kapcsolódnak. Akárcsak a kölcsönös csere esetében, az uralkodó motiváció itt is a hasznosság, azzal a különbséggel, hogy a cselekvő viselkedése nem egy másik egyénre, hanem az egész közösség társadalmi kapcsolathálója iránt.

Az áttekinthetőség érdekében táblázatban összefoglaljuk a társadalmi tőke eddig kidolgozott tipológiáját.

1. táblázat: Társadalmi tőke: típusok és jellemzők*

Források	Működési elv	Az alkalmazkodás egyéni motivációja
Értékintrojekció	Konszenzuálisan elfogadott hitekre való szocializálás	Elveken alapuló
Kölcsönös csere	A kölcsönösség normája a szemtől szembeni interakcióban	Instrumentális
Korlátozott szolidaritás	Szituációs reaktív érzések	Elveken alapuló
Kikényszeríthető bizalom	Csoporttagsághoz kötött egyedi jutalmak és büntetések	Instrumentális

* A társadalmi tőkét olyan „kollektív elvárásokként” definiáljuk, amelyek „befolyásolják az egyének gazdasági viselkedését”.

A táblázat azokat a folyamatokat összegzi, amelyek oly módon korlátozzák az egyén haszonmaximalizáló viselkedését, hogy a többiek megbízható várakozásokat alakíthatnak ki az egyén viselkedésével kapcsolatban; és megfelelő körülmények között ezek a várakozások erőforrásként hasznosíthatók. [...] A korlátozott szolidaritás és a kikényszeríthető bizalom egyaránt erős közösségi érzésen alapul, és ebből adódóan leginkább a bevándorló csoportok tapasztalataihoz kapcsolható. Mint a későbbi példák illusztrálják, gyakran az „idegenség” érzésének sajátos esete magyarázza a legjobban azt, hogy miért alakulnak ki a társadalmi tőke e típusai a bevándorlók körében.

[...]

Korlátozott szolidaritás

Az 1989-es lázongásokat Miami-ban az robbantotta ki, hogy egy kolumbiai származású rendőr lelőtt két fekete kéreplőst. A rendőrt felfüggesztették állásából, és ellene fordult az egész fekete közösség. Hogy meg tudja védeni magát, a rendőr Miami egyik legjobb védőügyvédjét fogadta fel. Az egyre növekvő perköltségek fedezésére a munka nélküli Lozanónak egyetlen lehetősége maradt: a helyi spanyol nyelvű rádióállomásokhoz fordult, hogy kolumbiai honfitársainak és más latin-amerikaiaknak a segítségét kérje. Lozano semmilyen bizonyítékot nem tudott felhozni

ártatlansága mellett, és potenciális elítéltként a legtöbb polgártól nem sok együttérzést várhatott. Mégis arra számított, hogy a kolumbiai származású polgároknak felébredhet a gyanút, hogy bűnbakot csináltak belőle, és így talán a latin-amerikai közösség más tagjai is több együttérzéssel tekintenek majd rá. Az első rádióadás után Lozano 150 ezer dollárt gyűjtött jogi költségeire, de a későbbi felhívások is jelentős összeget hoztak számára.⁴

Az ebben az esetben működő mechanizmust korlátozott szolidaritásnak nevezhetjük, mivel meghatározott csoport tagjaira korlátozódik, akik úgy találják, hogy mélyen érintik őket bizonyos események. Mint az osztálytudat kialakulásának elemzésében Marx (1967 [1894]) leírta: ez a mechanizmus attól függ, hogy felébred-e a „mi”-tudat azokban az emberekben, akik ugyanazzal a nehéz helyzettel kerülnek szembe. A gazdasági viselkedés haszonmaximalizálásra építő modellje természetesen nem magyarázza meg megfelelően az így kialakuló viselkedést. Inkább az altruista viselkedésmód egy formájáról van szó. [...] A társadalmi tőke e forrásának alapvető jellemzője, hogy nem kikényszeríthetőségén alapul, hanem valamilyen – egyének által elfogadott – erkölcsi parancson, mely szerint bizonyos meghatározott módon kell cselekedni. Ebben az értelemben hasonlít az értékintrojekcióhoz. [...]

A befogadó társadalommal való összeütközés napjainkban ugyanúgy szolidaritást teremt a bevándorlók között, mint a századfordulón. Nee és Nee (1973), Boswell (1986) és Zhou (1992) leírják azoknak a New Yorkban és San Franciscóban letelepedett korai kínai bevándorlóknak a helyzetét, akiknek szembe kellett nézniük a diszkrimináció valamennyi formájával (...). Mivel az előítéletek miatt nem kaptak a gyárakban munkát, a kínaiakat kizáró törvény (Chinese Exclusion Act) pedig megakadályozta feleségük és más családtagjaik bevándorlását, az „aranyhegy” e reménytelen keresőinek nem maradt más lehetőségük, mint az, hogy erősen összetartó közösségekbe tömörüljenek. Ezek a közösségek tekinthetők a későbbi kínai negyedek elődeinek (Zhou, 1992). A közös balsorsból születő szolidaritás nyilvánult meg abban is, amit a kívülállók a közösség „klánosodásának” és „titkolózásának” láttak. Továbbá, az ilyen közösségek biztosították a bevándorlók által létrehozott vállalkozások gyors növekedésének alapját. Napjainkban valamennyi etnikai csoport közül a kínai bevándorlók és leszármazottaik körében a legmagasabb az önfoglalkoztatók aránya, és átlagosan az ő vállalkozásaik a legnagyobbak mind az amerikai, mind pedig a külföldi születésű kisebbségek körében (U.S. Bureau of the Census, 1991; *Wall Street Journal*, 1991).

A befogadó társadalommal való összeütközés nem csupán a szunnyadó nemzeti érzést ébresztheti fel, de korábban nem létezett nemzeti érzést is teremthet.⁵ Egyik jól ismert passzusában Glazer azoknak a szicíliai parasztnak az esetére utal, akik az 1900-as évek elején érkeztek New Yorkba, és akiknek eredeti lojalitása alig terjedt túl falujuk határán. De mivel a helyi lakosság ugyanúgy kezelte őket, mint az olaszokat, és ugyanazokat a lealacsonyító címkéket ragasztotta rájuk, egy idő után olasznak kezdték tekinteni magukat, és megtanulták, hogy össze kell tartaniuk. Ez a helyzet meglepő eredményt idézett elő: „Míg a délolaszoknak az etióp háború csupán egy újabb szenvedést jelentett, melyet az idegen észak kormány kényszerített rájuk, addig kivándorolt rokonaik az Egyesült Államokban olasz

⁴ Lozanót első fokon bűnösnek találta a miami bíróság, a fellebbviteli bíróság azonban megsemmisítette az ítéletet, mert a városban nem biztosítottak Lozano számára pártatlan bírósági eljárást. A tanulmány írása idején az ügy még nem zárult le. [...] A jogi eljárás folyamán Lozano többször kért pénzügyi támogatást a spanyol nyelvű rádióadásokon keresztül.

⁵ Lásd Tilly gondolatait a migránsok identitáspolitikájáról kötetünkben (*a szerk.*).

hazafiakká váltak, és támogatták azt a háborút, ami szülőházjukban egyáltalán nem érdekelte volna őket” (Glazer, 1954: 167).

De nem mindegyik bevándorló csoport kerül egyformán konfliktusba a befogadó társadalommal. Részben ez az oka annak, hogy a reaktív szolidaritás eltérő erősségű a különféle csoportok esetében. A konfliktus erősségét azonban nagyrészt az határozza meg, hogy mekkora a bevándorlók szülőházaja és a befogadó társadalom közti nyelvi és kulturális távolság, és hogy a bevándorlók külsőleg mennyire különböznek a hazai lakosságtól. A szolidaritás kialakulása szempontjából az is fontos tényező, hogy a bevándorlóknak lehetőségük van-e arra, hogy „kilépjenek” a vendéglátó társadalomból, és hazatérjenek. Azoknak a bevándorlóknak a körében, akik egy olcsó utazással el tudnak menekülni az előítélet és a diszkrimináció elől, kisebb valószínűséggel alakul ki olyan fokú szolidaritás, mint amilyen kialakul azok között, akik nem tudnak visszatérni szülőházjukba. Jó példát nyújtanak erre a századforduló kínai bevándorló és az otthoni üldöztetések elől menekülő orosz zsidók (Rischin, 1962; Dinnerstein, 1977). A mai politikai menekültek nagy részére is igaz, hogy nem térhetnek vissza hazájukba, és csoportjaikban valóban nagyfokú szolidaritást figyeltek meg (Gold, 1988; Forment, 1989; Perez, 1986). Az itt működő mechanizmus a következő állításban foglalható össze: minél jobban különbözik a csoport megjelenésében, kulturális jellemzőiben a lakosság többi részétől, annál nagyobb fokú előítélet kapcsolódik a jellemzőkhöz, és minél alacsonyabb a befogadó társadalomból való kilépés lehetősége, annál erősebb a tagokban a csoportszolidaritás érzése, és annál nagyobb a szolidaritáson alapuló társadalmi tőke.

Az olyan jótékonyági hozzájárulások mellett, mint amelyeket Lozano rendőr gyűjtött, a társadalmi tőke fent tárgyalt forrásának felhasználása is nagy szerepet játszik a kis etnikai vállalkozások beindításában és konszolidálásában. Egy összetartó etnikai közösség egyrészt a kulturálisan meghatározott termékek felvevőpiaca, másrészt a megbízható, alacsony bérű munkaerő tárháza és a kezdőtőke potenciális forrása. Az egyének emberi tőkájára és az atomizált piaci versenyre összpontosító gazdasági modellek alapján természetesen nehezen magyarázható a bevándorló vállalkozók hozzáférése ezekhez az erőforrásokhoz (Baker és Faulkner, 1991). Aldrich és Zimmer (1986: 14) tulajdonképpen ugyanezt az álláspontot képviselik, amikor megjegyzik, hogy „azok a feltételek, amelyek felerősítik a csoporthatárokat és a csoportidentitást, új társadalmi kötelékek és cselekvésformák kialakítására ösztönzik az embereket, és növelik annak valószínűségét, hogy a csoport tagjai vállalkozásba kezdenek, és vállalkozásuk sikeres lesz”.

A kulturális különbségekre és a külső diszkriminációra adott válasz azonban önmagában nem magyarázhatja kiemertően azokat a különbségeket, amelyeket a korlátozott szolidaritás erejét tekintve az egyes bevándorló csoportok között megfigyeltek. Ugyanilyen különbségeket találunk azon csoportok körében is, amelyek hasonló szintű diszkriminációval szembesülnek, sőt azok körében is, amelyek egyformán meg vannak fosztva a kilépés lehetőségétől. A magyarázatból – úgy tűnik – az hiányzik, hogy bizonyos kisebbségek fel tudják eleveníteni szülőházájukból hozott kulturális repertoárjukat, ami lehetővé teszi számukra, hogy helyzetükről autonóm, a pusztá ellenreakción túlmutató képet alkossanak.

A tizenkilencedik században és a huszadik század elején bevándorolt német és orosz zsidók paradigmátikus példait nyújtják az olyan csoportoknak, amelyek széles körű előítélettel szembesültek, de gazdag kulturális örökségüket kihasználva olyan szituációs szolidaritást alakítottak ki, amely messze meghaladta a pusztá szembenállást. Az amerikai zsidó közösség kialakította a maga autonóm logikáját: a közösséget a saját vallási és kulturális hagyományából eredő megfontolások és érdekek irányították, nem pedig az, amit a „helybeliek gondoltak” róluk (Howe, 1976;

Rischin, 1962). Ugyanígy tettek az amerikai kínaiak is. Nee és Nee (1973) szerint a San Franciscó-i kínai negyed „férfi társadalmának” felépítése szinte a legapróbb részletekig magán viselte Kwantung tartomány hatását, ahonnan a legtöbb bevándorló származott. Akárcsak Kwantung társadalmának, a kínai negyed társadalomszerveződésének alapja is a rokonsági csoport vagy klán volt, amelybe azok a férfiak tartoztak, akik közös őstől származtatták magukat: „A kínai negyedben a Wong, a Lee és a Chin családok alkották a legnagyobb és leghatalmasabb klánokat. A mindennapi szükségleteket a klánok teremtette kereten belül elégítették ki, melyben a kollektív felelősséget és a kölcsönös hűséget alapvető értékek tekintették” (Nee és Nee, 1973: 64).

A kínai bevándorlók még ma is a kínai szokások és értékek felelevenítésével birkóznak meg az ellenséges környezettel (Zhou, 1992). Önéletrajzi regényének első fejezetében Amy Tan elmeséli, hogyan szervezték újjá San Franciscóban azt a hétvégi klubot, amelynek eredete egészen Kína Japán megszállásának idejéig nyúlik vissza. A bevándorló kínai nők azért szervezték meg az Öröm és Szerencse Klubot, hogy bajtársias légkör teremtésével, finom ételekkel és jó játékokkal megkönnyítsék a szegénység és a kulturális alkalmazkodás terheinek elviselését. Egy generációval később a klub még mindig működött, csak éppen a tagok már közös tőkepiaci befektetéseiket vitatták meg a madzsongasztal körül (Tan, 1998).

A kulturális gyakorlatok kivándorlást követő újjászületése nem magától megy végbe, hanem rendszerint a befogadó társadalommal való konfliktusból ered, és így bizonyos értelemben önálló teljesítmény. A szolidaritás alapvető forrása ekkor is szituatív, mivel a diszkrimináció és a kisebbségi státus ébreszti fel a szunnyadó hazai szokásokat (Yancey, Ericsen és Juliani, 1976).

A Miami-ban élő nicaraguai bevándorló közösség kitűnő mai példáját nyújtja a korlátozott szolidaritás kialakulásának és az otthonról hozott kulturális repertoár felelevenítésének. A közösség egyik vezetőjének szavait idézve: a nicaraguai menekültek rossz néven veszik, hogy „az amerikaiak mindannyiunkat tanulatlan, iratok nélkül érkezett csóróknak néznek” (Branch, 1989: 20). A nicaraguaiak számos módszert alakítottak ki azonosságtudatuk és különbözőségük megerősítésére, beleértve néhány szinte feledésbe merült népművészeti hagyomány felelevenítését is. A népművészeti boltoknak például tisztos bevételük származik abból, hogy a tehetősebb menekülteknek nicaraguai árukat adnak el, például cottonát (olyan pamutinget, amelyet Nicaraguában csak az indiánok viselnek). Az egyik üzlettulajdonost idézve: „Akik Nicaraguában a partikon amerikai és európai ruhát viseltek, most hozzám jönnek, hogy cottonát vegyenek” (Veciana-Suarez, 1983: 10).

Nem minden bevándorlónak van lehetősége arra, hogy a kulturális folytonosság és az autonóm jelenlét érzésének táplálásával erősítse meg a szolidaritást, ami az idegen társadalommal való összeütközés eredményeként alakult ki. Azoknál a csoportoknál, akiknek nemzetisége „amerikai gyártmány”, mint például a Glazer által leírt csoportok esetében, a kollektív identitás kialakításához szükséges elemek hiányoznak vagy feledésbe merülnek, arra kényszerülnek, hogy identitásuk elemeit abból a kulturális főáramból merítsék, amelyre valójában reagálnak. A délolasz parasztnak és az Osztrák–Magyar Monarchia keleti tartományaiából érkezett bevándorlóknak, akik az amerikai gyárakban és bányákban kezdtek dolgozni, csak halvány elképzelésük volt a nemzetről, amelyet maguk mögött hagytak. Amikor Amerikában etnikai közösségekbe tömörültek, identitásuk definícióit gyakran a befogadó ország sztereotípiáiból kellett kölcsönözniük. A század első éveiben érkezett lengyel bevándorlók hasonlóképpen csak az Egyesült Államokban

tudatosították nemzetiségüket; Lengyelországban a földesurak voltak a lengyelek, a parasztok viszont csak parasztok voltak (Glazer, 1954; Greeley, 1971; Sowell, 1981).

Bár a legtöbb mai bevándorlónak világos elképzelése van nemzeti identitásáról, de kerülhetnek olyan különleges körülmények közé, amelyek meggátolják, hogy megőrizzék identitásukat. Jó példáját nyújtják ennek azok a dél-ázsiai menekültek, akik az amerikai nagyvárosokban telepedtek le. Mivel az idegen nagyvárosi környezetben preindusztriális múltjukból származó kulturális szokásaikat nem tudták követni, gyakran kétségbeestek, és érzelmileg összezavarodtak (Rumbaut és Ima, 1988). A következő idézet, mely egy Dél-Kaliforniában élő hmong menekülttől származik, erősen emlékeztet azokra a vallomásokra, amelyeket Thomas és Znaniecki (1984 [1918–20]) jegyzett le a századfordulón érkezett lengyel bevándorlók körében: „Odahaza mindent a magunk két kezével teremtettünk meg, és sohasem kételkedtünk abban, hogy meglesz a mindennapi betevő falatunk. De ennek már vége. És amikor az ember arra gondol, hogy mindennek vége, nem akar tovább élni. [...] Nem tudok írni és olvasni, nem ismerem a nyelvet. Már csak egyik napról a másikra tengetem az életem az utolsó napig, és lehet, hogy az lesz az a nap, amikor megoldódnak gondjaim” (Rumbaut, 1985: 471–472).

Úgy tűnik, hogy a szituációs konfliktusokból származó társadalmi tőke akkor a legerősebb, amikor a létrejövő korlátozott szolidaritás nem szűkül le az adott eseményre, hanem olyan alternatívát kínál, amely múltbeli gyakorlat és közös kulturális emlékezet felelevenítésén alapul.

Kikényszeríthető bizalom

A társadalmi tőke negyedik forrása is a közösség létezésén alapul, csak ebben az esetben nem a külső konfliktus kiváltotta szolidaritás, hanem a közösség belső szankcionálóképessége játszik központi szerepet. Coleman (1988) a nyílt és a zárt társadalmi struktúrák közti különbségként ragadja meg ezt a mechanizmust: „A társadalmi struktúra zártsága nem pusztán a hatékony normák létezése, hanem a társadalmi tőke egy másik formája miatt is lényeges: ez pedig a társadalmi struktúrák megbízhatósága, ami lehetővé teszi a kötelezettségek és elvárások megsokszorozódását” (Coleman, 1988).

Amire Coleman „zártággként” utal, az annak mércéje, hogy egy adott népesség közösség-e, vagy pusztán egyének halmaza. A szülőhazájuk elhagyása óta szerzett hasonló tapasztalataik és az Egyesült Államokban talált feltételek szoros kötelékeket alakítottak ki a bevándorlók között, és összetett társadalmi kapcsolatháló kialakulását eredményezték, amelyek gyakran szoros etnikai közösségekké olvadtak össze. Azt a társadalmi tőkét, melyet a közösségek ellenőrző képessége megteremt, kikényszeríthető bizalomként definiálhatjuk.

Mint az előzőekben láttuk, az erkölcsi kötelezettség a korlátozott szolidaritásnak éppúgy eleme, mint a társadalmi tőke első forrásaként tárgyalt értékintrojekciónak. Az egyének meghatározott módon viselkednek, mert így kell tenniük – akár azért, mert a megfelelő értékek szerint szocializálták őket, akár azért, mert kialakul bennük a lojalitás érzése a hozzájuk hasonlók iránt. Az ilyen viselkedés jutalom vagy szankció hiányában is bekövetkezhet. A társadalmi tőke itt tárgyalt utolsó forrását a második forráshoz, vagyis a kölcsönös cseréhez hasonlóan erős instrumentális irányultság jellemzi. Az egyének egyik esetben sem pusztán belső indíttatásból cselekednek a várakozásoknak meg-

felelően, hanem a büntetéstől való félelem miatt vagy a várható jutalom reményében. A csoporttagok viselkedésének előre jelezhetősége egyenes arányban áll a csoport szankcionálóképességével. Itt az ellentmondás: a gazdasági tranzakciókban éppen azért létezik bizalom, mivel kikényszeríthető olyan eszközökkel, amelyek az érintett egyének fölött állnak.

A gazdaságszociológiai irodalomban már többen megemlítették, hogy azok a jutalmak és szankciók, amelyeket az etnikai közösségekben alkalmaznak, általában nem anyagi természetűek, bár hosszú távon lehetnek anyagi következményeik. Az egyik kulcsfontosságú gazdasági következmény a hozzáférés azokhoz az erőforrásokhoz, amelyekre a kisvállalkozások tőkével való ellátásához szükség van. A gazdaságszociológia leginkább ezen a ponton tudja megmutatni, hogy megközelítésének milyen erényei vannak a gazdasági siker individualisztikus magyarázataival szemben. Példaként azonban a szociológusok rendszerint csupán a rotációs hiteltársulásokra hivatkoznak. Amióta Ivan Light (1972) felhívta a figyelmet a kisvállalatok tőkével való ellátásának e formájára, a rotációs hiteltársulás vált a beágyazottság (Granovetter, 1985), a társadalmi tőke (Coleman, 1988) és a „csoportszolidaritás” (Hechter, 1987: 108) jelentőségének legfőbb illusztrációjává. Mint a következő két példa megmutatja, léteznek más társadalmi kapcsolathálókon alapuló mechanizmusok is.

Dominikaiak New Yorkban

A New Yorkban élő dominikai bevándorlók közösségét egészen a legutóbbi időkig munkásgettóként jellemezték, ahol főleg illegális bevándorlók élnek, akik alacsony bérért édességboltokban és cselédként vállalnak munkát. Az egyik közelmúltban végzett felmérés azonban, amely a bevándorlást vizsgáló kongresszusi bizottság támogatásával készült, egészen más eredményekre jutott, és rávilágított arra, hogy a dominikai bevándorlók körében kialakulóban van egy vállalkozói réteg (Portes és Guarnizo, 1991). A New York-i Washington Heights kerületbe lépve az ember szinte egy másik várost talál a városon belül – számtalan nemzetiségi étteremmel és bolttal, spanyol nyelvű újságokkal, utazási irodákkal –, amelyeket elsősorban dominikaiak hoztak létre a Dominikai Köztársaságból hozott szakismereteikre, a rendelkezésre álló olcsó munkaerőre és az informális hitelcsatornákra támaszkodva.⁶

New Yorkban több, hivatalosan bejegyzett dominikai pénzintézet (financeira) található, de mellettük informális hitelszervezetek sokasága működik. A tőke részben kábítószer-kereskedelemből, részben bejegyzett etnikai vállalkozások nyereségéből, részben pedig azoknak a munkásoknak a megtakarításaiból származik, akik az etnikai pénzügyi hálózatot kihasználva a banki kamatnál magasabb kamatot szeretnének elérni. A forrásokat tovább növeli a Dominikai Köztársaságból kimenekített tőke. A pénz a közösségi kapcsolathálókon belül kering, és elérhető az üzleti vállalkozás beindítása céljára, mert a felvevőtől mindenki elvárja, hogy visszafizesse a hitelt. Ez a várakozás egyrészt arra épül, hogy az adósok szeretnék megőrizni jó hírnevüket, másrészt arra, hogy a nem fizetőkre kemény szankciók

⁶ A New York-i Dominikai Ipari és Kereskedelmi Szövetség adatai szerint a városban körülbelül húszezer dominikaiak tulajdonában lévő vállalat működik, beleértve a spanyol élelmiszerboltok vagy bódék 70 százalékát, a felső-manhattani illegális taxisok 90 százalékát, három spanyol bevásárlóláncot és számos napilapot és rádióállomást. Bár az adatok valószínűleg némiképp túlzottak, még mindig jól mutatják, hogy milyen változatos üzleti tevékenységbe kezdtek a dominikai bevándorlók New Yorkban (Guarnizo, 1992).

várnak. A büntetés kiterjedhet akár kényszerítő eszközök alkalmazására is, de rendszerint az etnikai üzleti körökből való kizárást foglalja magában. A bevándorló közösségen kívül a dominikaiaknak az alacsony bérű cselédmunkán kívül nem sok munkalehetőségük van.

Ezeket a mintákat jól illusztrálhatják annak a dominikai vállalkozónak a tapasztalatai, akivel egy New York-i terepmunkán találkoztak a kutatók. A férfi, nevezzük őt Nicolásnak, 38 éves; öt boltja van New Yorkban és egy hitelintézete a Dominikai Köztársaságban. Harminc embert alkalmaz, akik szinte kivétel nélkül dominikai rokonai vagy rokonainak barátai közül kerülnek ki. Pénzügyeiben kizárólag a Washington Heights informális rendszerére támaszkodik; hol befektetőként, hol pedig hitelfelvevőként. Befektetőként jó hírnévre tett szert, így könnyen össze tud gyűjteni akár több ezer dollárt is, amit New York-i vagy San Domingó-i vállalkozásaiba fektet be. Ezek a pénzek általában más bevándorlóktól származnak (...). Hitelfelvevőként szinte korlátlan kerettel rendelkezett. Az interjú idején két hiteltartozása volt, az egyik 150 ezer, a másik 200 ezer dollár, és csak az egyik mögött állt írásbeli szerződés. A felvett pénzre 2,6 százalékos havi kamatot fizetett (Portes és Guarnizo, 1991).

Kubaiak Miamiában

A dél-floridai kubai menekültek üzleti sikerét hagyományosan annak tulajdonítják, hogy könnyedén hozzáférhetnek ahhoz az anyagi tőkéhez, amelyet a korábban érkezett bevándorlók hoztak magukkal. Vizsgálatok sora mutatta ki, hogy e magyarázat nem megfelelő, mivel a Miamiában bejegyzett kubai üzleti vállalkozásoknak csupán csekély hányada gyűjtötte össze ily módon a szükséges tőkét (Wilson és Portes, 1980; Wilson és Martin, 1982). Kubában ismeretlen volt a rotációs hiteltársulás kulturális gyakorlata, így az első etnikai vállalatoknak másfajta mechanizmust kellett találniuk. Az 1960-as évek közepe felé néhány miami kisbank, amelyek gazdag dél-amerikai családok tulajdonában voltak, menekült, munka nélküli kubai bankárokat kezdtek alkalmazni eleinte könyvelőként, később pedig hitelebíróként. Helyzetük megszilárdulása után e bankárok kis összegű – 10–30 ezer dolláros – hiteleket kezdtek nyújtani menekülttársaiknak vállalkozásaik beindításához. A hiteleket fedezet nélkül adták, csupán az jelentett visszafizetési garanciát, hogy a hitelfelvevőnek jó hírneve volt Kubában (Portes és Stepick, 1993).

Ez a hitelezési gyakorlat „jellemhitel” néven vált ismertté. Lehetővé tette, hogy a pénztelen menekültek, akik az amerikai bankrendszerben nem számítottak hitelképesnek, megvessék a lábukat az amerikai gazdaságban. Az egyik bankár, aki részt vett e hitelezési gyakorlatban, a következőképpen írta le az eseményeket:

„A kubaiak eleinte benzinkutakat nyitottak, utána jöttek az élelmiszerboltok és az éttermek. Egyetlen amerikai bank sem adott volna nekik kölcsönt. A hatvanas évek közepén bankunk kis összegű hiteleket kezdett nyújtani azoknak a kubaiaknak, akik üzleti vállalkozást szerettek volna indítani, de nem rendelkeztek tőkével. Ezeket a 10–15 ezer dolláros kölcsönöket azért adtuk, mert ismertük az emberek hírnevét és tisztességét. Nem volt veszteség, mindannyian visszafizették a pénzt. Néhány kivétellel ma is a bank ügyfelei. Azok az emberek, akik kezdetben 15 ezer dollár egyszeri hitelt kértek, most 50 ezer dollárt vesznek fel hetente. Ez a hitelezési gyakorlat 1973-ban megszakadt, mert az új menekülteket már nem ismertük.” (Portes és Stepick, 1993)

A jellemhitelek tették lehetővé, hogy megalakuljanak azok a kis- és középvállalatok, amelyek a kubai etnikai közösség magját alkotják. A korlátozott szolidaritás kétségkívül szerepet játszott a kubai bankárok kezdeményezésében, hiszen menekülttársaikat előnyben részesítették a többi hitelkérelmezővel szemben. Ez a mechanizmus azonban nem lett volna elégséges. Az 1960-as években érkezett menekültekkel ellentétben, az 1973 után érkezettek nem jutottak hozzá ezekhez a hitelekhez, s ez jelzi a forradalom előtti üzletemberek közösségének határait, amelyen belül a személyes hírnév és a társadalmi kötelek jelentették a siker előfeltételét. Amikor Miami-ba érkeztek, felértékelődtek e kapcsolataik, mivel pénztelen menekülteként csupán ezekre támaszkodva építhették újjá karrierjüket.

A kubai bankároknak tehát jó okuk volt a hitelek folyósítására, hiszen biztosak voltak abban, hogy ügyfeleik visszafizetik a kölcsönt. A közösség kizárt volna mindenkit, aki nem fizet, vagy bármi más módon megsérti az ilyen ügyletekkel együtt járó elvárásokat, és – akárcsak a New York-i dominikaiak esetében – Miami-ban nagyon kevés más gazdasági lehetőség állt nyitva a kubaiak előtt. A jellemhiteleket így nem annyira a lojalitás érzése vagy a visszafizetés írásbeli ígérete támasztotta alá, hanem a bevándorló közösség gazdasági kapcsolathálójának szankcionálóképessége. A korlátozott szolidaritás elégtelenségét jól mutatja azoknak a kubaiaknak a kizárása e hitelezési gyakorlatból, akik a forradalom előtti üzleti elit exodusának teljessé válása után érkeztek Miami-ba.

Közösségi erőforrások

A kikényszeríthető bizalom, mint a társadalmi tőke egyik forrása, nagymértékben függ a közösség jellemzőitől. Mivel a viselkedést instrumentális elvárások irányítják, így megjelenésük valószínűségét az határozza meg, hogy a közösség egyedüli vagy alapvető forrása-e bizonyos jutalmaknak. Az etnikai közösség ereje meggyengül, ha a tagok számára értékes erőforrásokat – például társadalmi elfogadottságot vagy üzleti lehetőségeket – nyújtanak a csoporton kívüliekkel való társulások. Ha viszont a külső előítéletek megakadályozzák, hogy hozzájussanak ezekhez a jutalmakhoz, akkor a közösségi normák és elvárások nagyobb valószínűséggel jelennek meg. Lényegében ugyanerre a következtetésre jut Granovetter, miután áttekintette a Fülöp-szigeteki kínaiak és a Kenyában letelepedett indiaiak üzleti viselkedését tárgyaló szakirodalmat: „E kisebbségi csoportoknak akár előnyükre is válhat a diszkrimináció, amellyel szembesülnek. [...] A diszkrimináció megszűntével egyre nehezebb az üzleti vállalkozásokban fenntartani az intergenerációs folytonosságot.” Ezek a megfigyelések vezetnek a harmadik állításhoz: a kikényszeríthető bizalom, mint a társadalmi tőke egyik forrása, egyenesen arányos a külső diszkrimináció erősségével, és fordítottan arányos azoknak a közösségen kívül elérhető lehetőségeknek a számával, amelyek révén az egyének társadalmi megbecsülést szerezhetnek, és gazdasági sikereket érhetnek el.

A külső eseményeknek azonban egyensúlyban kell lenniük az etnikai közösségen belül elérhető erőforrásokkal. Lehet, hogy a mai amerikai társadalomban a másod- vagy harmadgenerációs kínai-amerikai vagy zsidó-amerikai nem ütközik erős előítéletekbe, mindazonáltal dönthet úgy, hogy fenntartja az etnikai közösségéhez fűződő kötelekeit azon lehetőségek megőrzése érdekében, amelyeket az ilyen kapcsolatháló elérhetővé tesznek a számára. A sikeres bevándorló csoportok által teremtett intézmények tartósságát talán nem is a hosszú távú külső diszkrimináció magyarázza, hanem inkább az, hogy ezek az intézmények sikeresen „felveszik a versenyt” a szélesebb társadalomban

elérhető erőforrásokkal és jutalmakkal. És megfordítva, azok a bevándorló közösségek, amelyek kevés belső erőforrással rendelkeznek, még akkor is nehezen tudják érvényesíteni normatív mintáikat, ha a tagok súlyos külső diszkriminációval néznek szembe.

Jól illusztrálható mindez egy folyamatban lévő vizsgálatnak az eredményeivel, amelyet a Miami-ban élő másodgenerációs haiti középiskolásokkal végeznek (Portes és Stepick, 1993). Más bevándorló csoportokhoz hasonlóan a haiti szülők is azt szeretnék, ha gyermekeik kultúrájukat és nyelvüket megőrizve illeszkednének be az amerikai környezetbe. A haiti szülőknek azonban nem áll módjukban, hogy gyerekeiket magániskolába küldjék, ráadásul egyetlen olyan iskola sincs Miami-ban, ahol franciául tanulhatnának (...). Ennek eredményeként a legtöbb haiti-amerikai diák a Liberty City-nek nevezett belvárosi kerület egyik középiskolájába jár. Itt a haiti gyerekek egészen más értékrendet sajátítanak el, melynek része például az is, hogy a tanulás révén nem lehet előrejutni az életben. A haiti fiatalok mindennapos tapasztalata, hogy az amerikai születésű kisebbségi diákok becsmérik a haiti kultúrát, és gúnyt űznek a haitiak akcentusából és engedelmességéből. Mivel a bevándorló szülők szinte semmivel nem tudják jutalmazni gyermekeik erőfeszítéseit, és a haiti közösség egésze szegény és politikailag gyenge, a második generációs diákokat kevés dolog ösztönzi arra, hogy megőrizzék közösségük kultúráját, és így sokan a főáramba való beolvadást választják. És ebben az esetben a „főáram” nem a fehér társadalmat, hanem a Liberty City elszegényedett fekete közösségét jelenti. És amint ez a folyamat lezajlik, a bevándorlók közösségi kapcsolathálókon alapuló társadalmi tőkéje megsemmisül (Stepick, 1982; Miller, 1984).

Végül, a kikényszeríthető bizalom alapjául szolgáló közösségi szankciók hatékonysága attól függ, hogy a csoport ellenőrizni tudja-e tagjait, és a nyilvánosság elé tudja-e tárni deviáns viselkedésű tagjai kilétét. A szankcionálóképességet növeli, ha lehetőség van a nyilvános dicséretre vagy megszegyenítésre, közvetlenül a kérdéses cselekvések végrehajtása után. Ebből a szempontból alapvető szerepet játszanak a kommunikációs eszközök, különösen a nemzetiségi média (Olzak és West, 1991). Az idegen nyelvű újságok, rádióállomások és tv-adások nem csupán az etnikai közösségek szórakoztatására és tájékoztatására szolgálnak, hanem arra is, hogy e közösségek fenn tudják tartani kollektív értékrendjüket, és nyilvánosságra tudják hozni ezeknek az értékeknek a követését vagy megsértését (Forment, 1989: 63–64). Az etnikai közösségen belül működő fejlett kommunikációs csatornák a társadalmi ellenőrzés hatékony eszközei.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy minél jobban tudja egy közösség jutalmazni tagjait, és minél fejlettebb a közösség belső kommunikációs rendszere, annál nagyobb a kikényszeríthető bizalom ereje, és annál több társadalmi tőke származik a kikényszeríthető bizalomból. [...]

Negatív hatások

Coleman a társadalmi tőke elemzése során következetesen magasztalja azokat a mechanizmusokat, amelyek arra ösztönzik az embereket, hogy pusztán önérdéküktől eltérő módon viselkedjenek. Írásaiban néha kifejezetten nosztalgikus hangot üt meg, mely erőteljesen emlékeztet Toennies (1963 [1884]) sóvárgására azon idők után, amikor nagyobb volt a társadalmi zárttság, és a közösségi lét (Gemeinschaft) uralkodott. Valójában szociológiai elfogultságunk az oka

annak, hogy a társadalmi beágyazottságban kizárólag jót látunk, és minden rosszat a homo economicus számlájára írunk. Számos, Colemanéhez hasonló példát hozhatnánk a szociológiai pozíció alátámasztására (lásd Hechter, 1987; Uehara, 1990). Ezzel azonban csak elhomályosítanánk a lényegét. A befejező részben inkább az érem másik oldalát vesszük szemügyre. A pénztőkével és az emberi tőkével párhuzamba állítva, a társadalmi tőke instrumentális elemzése egyoldalúan a társadalmi tőke pozitív felhasználásait hangsúlyozza – a kisebbségi vállalkozások tőkeellátásától a szerződéses érvényesítéséhez szükséges ügyvédek számának csökkenéséig.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek megteremtik az egyének számára hozzáférhető erőforrásokat, korlátozhatják is az egyének cselekvéseit, sőt, akár el is téríthetik őket eredeti céljuktól. [...]

A közösségi szolidaritás költségei

A szolidaritás és a bizalom megléte előfeltétele annak, hogy egy közösségben sikeres vállalkozások hálózata jöjjön létre. De igen káros lehet az ilyen kapcsolathálóok számára, ha túlzottan erősek ezek az érzések és kötelezettségek. A Bali szigetén alakult kereskedelmi vállalkozásokról szóló tanulmányában Clifford Geertz leírta, hogy a sikeres vállalkozókat állandóan zaklatták munkát és kölcsönt kérő rokonaik. A kéréseket alátámasztották azok az erős normák, amelyek a család és a közösség tagjai számára előírták, hogy kölcsönösen segítsék egymást. A szigeten a társadalmi élet alapegysége a sekának nevezett csoport, és az egyének általában több ilyen csoportnak is tagjai. „A lojalitás a sekához, vagyis a csoportszükségletek egyéni szükségletek fölé helyezése, a kasztbüszkeséggel együtt a bali társadalmi élet központi értéke” (Geertz, 1963: 84). Bár a közösségen belül igen nagyra értékelik a vállalkozásokat, a sikeres üzletembereknek szembe kell nézniük azzal a problémával, hogy sokan igényt tartanak profitjuk egy részére azon várakozás alapján, hogy a gazdasági döntések „az organikus közösség mint egész jólétének növekedéséhez fognak vezetni” (Geertz, 1963: 123). Mindez az ígéretes vállalkozásokat jótékonyossági intézményekké változtatja, akadályozva gazdasági növekedésüket.

Granovetter ugyanerre a jelenségre hívja fel a figyelmet, amikor megjegyzi, hogy ez lényegében ugyanaz a probléma, amelyet a gazdasági fejlődés klasszikus elmélete a tradicionális vállalkozások körében kimutatott, és amelynek megoldására a modern kapitalista vállalat kialakult. Weber (1963 [1922]) ugyanezt állítja, amikor a puritán vállalkozások sikerének egyik fő okaként azt jelöli meg, hogy a közeli kapcsolatban álló emberek közötti tranzakciókat az univerzalizmus elve irányítja. Ennélfogva a csoporton belüli baráti kapcsolatok, melyeket gyakran megtalálunk a szolidáris közösségekben, egy hatalmas potyautas-probléma forrásává is válhatnak. A csoport kevésbé szorgos tagjai a sikeres tagokra kényszeríthetnek olyan követeléseket, amelyek ugyanarra a normatív struktúrára épülnek, mint amely a bizalom kialakulását lehetővé teszi.

Az ecuadori Andokban fekvő Otavolo várost övező bennszülött falvakban a ruhákat és bőrtárgyakat árusító népművészeti boltok tulajdonosai körében a protestáns (vagy – ahogyan a helyiek nevezik – evangélikus) vallás gyakoribb, mint a katolikus. De ennek oka nem az, hogy a protestáns vallási etika jobb vállalkozói eredményekre ösztönözte őket, vagy hogy az evangélikus tanokat összeegyeztethetőbbnek érezték saját meggyőződéseikkel. Az ok ennél jóval instrumentálisabb. Ezek a vállalkozók vallási elkötelezettségük megváltoztatásával mentesítették magukat a katolikus egyház helyi szervezeteihez tartozó családfők iránti társadalmi kötelezettségeik alól. Az evangélikus vallásra

áttértek bizonyos értelemben idegenekké váltak saját közösségükben, és így megszabadultak azoknak a társaiknak a potyázásától, akik a katolicizmus inspirálta normákat követték.

A jelenség szórványos példáit az amerikai bevándorló közösségekben is megfigyelhetjük. Kaliforniában a délkelet-ázsiai, különösen a vietnami üzleti vállalkozásokra romboló hatással voltak azok a kollektív követelések, amelyeket a menekülttársak, köztük a vietnami fiatalok és a volt katonák fogalmaztak meg (Chea, 1985; Efron, 1990). Rumbaut a kaliforniai Orange Countyban végzett terepmunkája során interjút készített egy sikeres vietnami üzletemberrel, aki körülbelül 300 munkást foglalkoztatott elektronikai termékeket előállító gyárában, de egy sem volt köztük vietnami. A tulajdonos angolosította a nevét, és elszakította azokat a kötelekeit, amelyek bevándorló közösségéhez fűzték. Ennek oka nem annyira az asszimiláció vágya volt, hanem inkább a félelem a többi vietnami kéréseitől, és különösen azoktól a „védelmi szolgáltatásoktól”, amelyeket a vietnami rendőrség volt tagjai kínáltak honfitársaiknak (Portes és Rumbaut, 1990).

A szabadság korlátai

A második negatív hatás az, hogy a közösségi normák korlátozzák az egyének cselekvését és azon képességét, hogy befogadják a külső kultúrát. Ez annak a régi, már Simmel (1964 [1902]) által is elemzett dilemmának az egyik megjelenési formája, hogy a modern nagyvárosokban a közösségi szolidaritás és az egyéni szabadság konfliktusba kerülhet egymással. A szoros kapcsolatrendszerrel rendelkező bevándorló közösségekben ez a probléma különösen súlyossá válhat, mivel általában a nagyvárosok központi magjában élnek, ugyanakkor megőrzik egzotikus kultúrájukat. A városon belüli város, melyet a szolidaritás és a bizalom hoz létre, egyedülálló gazdasági lehetőséget kínál a bevándorlók számára, de gyakran annak árán, hogy a közösségben erőszakot alkalmaznak velük szemben, és korlátozzák a külvilághoz fűződő kapcsolataikat. A spanyol nyelvű média, mely oly hatékonyan tartja fenn a közösségi ellenőrzést a latin-amerikaiak körében Dél-Floridában (Forment, 1989), sok megfigyelő véleménye szerint cenzorként is működik. Joan Didion egy disszidens bankár véleményét idézi a kérdéssel kapcsolatban: „Ez Miami... A három rádió egymillió kubait zsarol és tart a markában. Sajnálom Miami kubai közösségét. Saját akarataukból olyan körülményeket teremtettek, mint amilyeneket Castro Kubában rájuk kényszerített. A teljes intoleranciát” (Didion, 1987: 113).

Néhány évvel ezelőtt San Franciscóban a kínai negyed még olyan szoros közösség volt, melyben minden hatalom a családi klánok és a kínai Hat Vállalat kezében összpontosult. Ezek a hatalmas társaságok irányították a közösség üzleti és társadalmi életét, fenntartva normákon alapuló rendjét, és biztosítva, hogy vállalkozói hozzáférjenek a közösségi erőforrásokhoz. Ennek ára azonban az volt, hogy korlátozták a tagok cselekvési szabadságát és külvilággal való kapcsolatait. Nee és Nee (1973) a kínai negyedről szóló tanulmányukban a klánok és a kínai vállalatok növekvő hatalmáról és erős konzervatív beállítottságáról számolnak be. A klánok követeléseinek az adta az erejét, hogy ők ellenőrizték a földeket és az üzleti lehetőségeket a kínai negyedben, és készek voltak kizárni mindazokat, akik megsértették a normatív konszenzust valamilyen „haladó” álláspont átvételével. Nee egyik informátora az előző részben említett miami bankárhoz hasonlóan panaszkodott e konzervatív beállítottságra:

„Bármely fiatal, aki változtatni szeretne, rögtön kommunistának kiált ki nem csupán a Hold Család Szövetség, hanem az összes családi szövetség és a Hat Vállalat. Rögtön lecsapnak rá. Minden módszert igénybe vesznek,

hogy elűzzék. A régi kínai negyedben nem tisztelnek egyetlen tudóst vagy intelligens embert sem. Mindenben a kínai, kwantungi szokásokhoz ragaszkodnak. Annak ellenére, hogy egész más társadalomban és korban élünk.” (Nee és Nee, 1973: 190)

Akárcsak a San Franciscó-i kínai negyedet, a New York-i koreai közösséget is különféle szövetségek uralják – a tradicionális nagycsaládoktól és a „gye” (rotációs hiteltársulás) különféle típusaitól a modern üzleti és szakmai szervezeteig. A kollektív fejlődéshez szükséges társadalmi tőke megteremtésében ez a szövetségi struktúra szorosan követi a kikényszeríthető bizalom korábban már ismertetett mintáját. Mint Kim leírta (1981), a konzulátus által képviselt dél-koreai kormány nagy szerepet játszott az etnikai közösség fejlődésében. „A New York-i koreai konzulátus határozta meg a közösségi politika alaphangját (...) részben azért, mert a koreai bevándorlóknak erős a nemzeti érzés, és így hajlamosak azonosulni az otthoni kormánnyal” (Kim, 1981: 227).

A múltban ez a helyzet tette lehetővé a koreai kormánynak, hogy a lojális bevándorlóknak kitüntetésekkel és koncessziókat adva, ellenfeleiket pedig megfélemlítve előmozdítsa saját érdekeit. A koreai titkosszolgálat (...) aktív szerepet játszott a kormányellenes elemek felkutatásában és elhallgattatásában, pénzügyi tönkretétellel vagy fizikai erőszakkal fenyegetve őket. Az erős kéz politikája azonban az amerikai viszonyok között túlzottá vált, és gyengítésére mobilizálódtak más közösségi szervezetek. A konzulátus azonban továbbra is a közösség szerves része és fontos intézményi tényező maradt.

A szolidaritás és a kikényszerítés képessége egyrészt elősegíti az etnikai vállalatok sikerét, másrészt korlátozza az egyén szólásszabadságát és közösségen kívüli kapcsolatainak terjedelmét. Összekapcsolva a negatív hatás elsőként ismertetett típusával, ezek a példák a következő állításban foglalhatók össze: minél nagyobb társadalmi tőkét eredményez a korlátozott szolidaritás és a közösségi ellenőrzés, annál több partikuláris követeléssel szembesülnek a sikeres vállalkozók, és annál korlátozottabb az egyéni kifejezés lehetősége.

Nivellálódási kényszerek

Az előzőekben említett két negatív hatás nem feltétlenül áll a gazdasági mobilitás útjában, inkább a mobilitás költségeit jelentik: a gazdasági erőforrásokhoz való kizárólagos hozzáférés költsége, hogy a sikeres egyéneket zaklatják kollektív normákra támaszkodó csoporttársaik, és az erősen szolidáris közösségek korlátozzák a személyes cselekvés körét. Az ebben a részben tárgyalt utolsó negatív hatás közvetlenül az egyéni mobilitás érdekében tett erőfeszítések ellen irányul, nyomást gyakorolva a nivellálódás irányába annak érdekében, hogy az elmaradott csoportok tagjai maradjanak meg abban a helyzetben, amelyben elődeik éltek. Az itt működő mechanizmus azon a félelmen alapul, hogy a sikeresebb csoporttagok kiválása aláássa a közös balsorsból született szolidaritást. Minden sikertörténet gyengítheti a csoportmorált, ha a csoportmorál azokon a korlátozott lehetőségeken alapul, amelyeket elnyomó társadalmi rend kínál az egyének felemelkedésére.

Ezt a konfliktust élték át azok a korábban említett haiti-amerikai kamaszok, akiknek választaniuk kellett, hogy megfeleljenek szüleik elvárásainak, akik azt szeretnék, hogy a tanulás révén érjenek el sikereket, vagy inkább követik a belvárosi ifjúsági kultúra értékrendjét, amely szerint tanulással nem lehet sikeres emberré válni. Az amerikai kultúrába való beilleszkedés során a bevándorló gyerekeknek gyakran fel kell adniuk azt az álmot, hogy az egyéni teljesítmény

révén válnak amerikaiakká.⁷ Nagyszerűen ragadja meg ezt a folyamatot a „wannabe”⁸ kifejezés, mely a belvárosi ifjúsági kultúra egyik legújabb hozzájárulása az amerikai szókincshez. A kifejezés használatával figurázzák ki azokat az egyéneket, akik megpróbálnak kiemelkedni jelenlegi helyzetükből, és társadalmi nyomást gyakorolnak rájuk, hogy maradjanak meg jelenlegi helyükön. A Bronxban tevékenykedő Puerto Ricó-i kábítószer-kereskedők között végzett etnográfiai kutatásában Bourgois (1991) felhívja a figyelmet a „turn over” („áttért”) kifejezésre, amely a másodgenerációs Puerto Ricó-i fiatalok körében a „wannabe” megfelelője. Bourgois így számol be egyik informátorának véleményéről:

„Ha egy Puerto Ricó-i bekerül az üzleti negyedbe, és jó munkát szerez, rögtön fodrászhoz rohan, és kontaktlencsét nyom a szemébe. Így nem lóg ki a sorból. És sokan ezt teszik! Jó néhányat láttam! Nézd csak azt az épületet! Akik ott laknak, mind áttértek. Olyan emberek, akik fehérek szeretnének lenni. Ha spanyolul szólnál hozzájuk, rögtön bepörögnének. Példaként vegyünk valakit, legyen a neve Pedro! Pedro úgy mutatkozna be – mondja a fehér kiejtést utánozva –, hogy »Peter vagyok«. És hogy a fenébe lett belőled Peter, Pedro?” (Bourgois, 1991: 32)

A chicagói South Side „hipergettójának” leírásában Wacquant és Wilson (1989) hasonló jelenségről számolnak be. A közös balsors érzésén alapuló szolidaritás elriasztja az egyéneket attól, hogy külső lehetőségeket keressenek vagy valósítsanak meg. Vegyük észre, hogy minden ilyen helyzetben jelen van a társadalmi tőke, csak éppen ellenkező hatást fejt ki, mint a többi bevándorló csoportban. Míg az ázsiai, a közel-keleti és más külföldi csoportokban a korlátozott szolidaritáson alapuló társadalmi tőke a sikeres vállalkozások egyik alapja, addig a belvárosban visszatartó hatást gyakorol.

Az ellentét még beszédesebb, amikor ugyanolyan kulturális eredetű csoportokban jelenik meg. Tanulságos példa ebből a szempontból a spanyol nyelv használata Bronxban és Miamiában. Bronxban az angol nyelv használata és a név angolosítása annak a jele, hogy az egyén próbál felemelkedni és kilépni etnikai közösségéből. Miamiában ugyanez a viselkedés azt vonná maga után, hogy az egyént kizárnák a közösség üzleti hálózataiból, és megfosztanák azoktól a mobilitási lehetőségektől, amelyeket ezek az üzleti kapcsolathálókat elérhetővé tesznek. A spanyol nyelv nyilvános használata mindkét esetben az etnikai közösséghez való tartozást jelzi, gazdasági és társadalmi következményei azonban igen eltérőek e két esetben.

A társadalmi tőke e negatív megnyilvánulásának legrombolóbb következménye talán az, hogy éket ver a kisebbség sikeres tagjai és a többiek közé. Ha a csoportszolidaritás kizárólag azon alapul, hogy a társadalom főárama el-lenségesen viszonyul a csoporthoz, akkor azok, akik hagyományos módon próbálnak érvényesülni, gyakran arra kényszerülnek, hogy olyan többségi véleményeket fogadjanak el, amelyek ellentétesek saját közösségük nézeteivel.

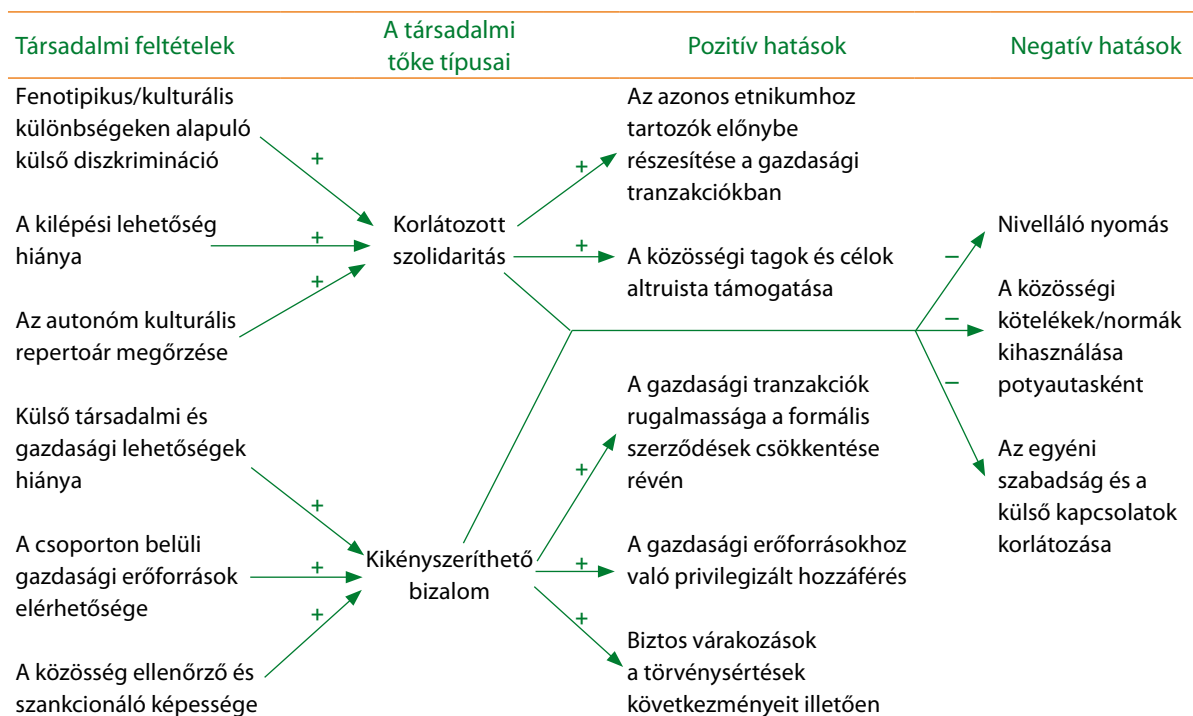
⁷ Hasonló helyzettel kerülnek szembe kaliforniai iskolákban a mexikói és közép-amerikai bevándorlók, lásd Suarez-Orozco (1987).

⁸ Az (I) want to be kifejezésből származó főnév, amely – a Random House Dictionary definíciója szerint – olyan emberre utal, aki (gyakran megalapozatlanul) arra vágyakozik, hogy felülmúlja mások sikerét, vagy kiemelkedjen valamilyen területen (*a ford.*).

Bourgois (1991) ezt egy olyan ember példáján mutatja be, aki korábban kábítószer-kereskedő volt Bronxban, de ma gyakorló katolikus, és biztosítási ügynökként dolgozik Connecticut elővárosaiban.

„Elég egy pillantást vetni rám, és mindenki tudja, hogy spanyol anyanyelvű vagyok. Az emberek megijednek, ha végigmegyek a környéken. Engem nem zavar, van elég önbizalmam, (...) időről időre fenyegető és gyalázkodó telefonokat kapok otthon, de nem izgatnak különösebben. Bizonyos értelemben bele tudom képzelni magam az ő helyzetükbe. Tudja, mire gondolok? Láttam, hogy a kisebbségi csoportok mit tehetnek egy környékkel. Szóval, beleélem magam az ő helyzetükbe, megértem őket és együtt érzek velük. Láttam, hogyan pusztulnak le a gyönyörű környékek.” (Bourgois, 1991: 34–35)

A gettóból való magányos menekülés esetében az „önbizalom” veszi át a támogató csoport szerepét. Amikor az egyén egyedül néz szembe az előítéletekkel, gyakran elfogadja azok előfeltételeit, és saját múltja ellen fordítja őket. Az elővárosi fehérek, akik a gettóból nézve ellenségnek tűntek, most rokonszenves alakokká váltak, akiknek a „helyzetébe” az ember bele tudja képzelni magát.

1. ábra: A bevándorló közösségeken belüli társadalmi tőke két típusának feltételei és hatásai

Meghaladja e tanulmány kereteit azoknak a kontextuális erőknek a vizsgálata, amelyek miatt az etnikai szolidaritás ilyen eltérő következményekhez vezethet. A szakirodalom azonban azt sugallja, hogy az utolsóként említett negatív hatás különféle megnyilvánulásainak egyik közös jellemzője a lefelé nivelláló normákon alapul. Minden ilyen helyzetet hosszú, néha nemzedékeken át tartó időszak előz meg, amikor a csoport felfelé irányuló mobilitását akadályozzák (Marks, 1989; Barrera, 1980; Nelson és Tienda, 1985). Ezt követően jelenik meg a környezettel való szembeforduláson alapuló kollektív szolidaritás, ami gyakran együtt jár azzal a magyarázattal, hogy a csoport társadalmi és gazdasági alárendeltségét a külső elnyomás okozza. Bár történetileg helytálló, ez az álláspont – az előbbieken tárgyalt mechanizmus működése következtében – gyakran káros következményekkel jár az egyéni mobilitásra nézve. Ezek a megfigyelések vezetnek ahhoz az állításhoz, miszerint minél tovább gátolják a csoport gazdasági mobilitását piacon kívüli korlátozó eszközökkel, annál nagyobb valószínűséggel jelenik meg olyan természetű korlátozott szolidaritás, amely tagadja, hogy a piaci verseny révén lehetséges a fejlődés, és amely korlátozza az egyének ilyen irányú erőfeszítéseit.

Az eddig megfogalmazott állításokat az *ábra* foglalja össze, amely egyben megpróbálja formalizálni a szolidaritás és a bizalom feltételeinek és hatásainak tárgyalását. Mint előzőleg jeleztük, ezek az állítások – természetüket tekintve – hipotézisek, amelyek a bevándorlással kapcsolatos múltbeli és jelenlegi kutatásokból származnak, és ellenőrzésük még további bizonyítékokat igényel. Jelenlegi tudásunk nem teszi lehetővé, hogy mélyebben elemezzük az előzmények és a következmények közötti kapcsolatok természetét, beleértve például azt a kérdést is, hogy vajon ezek a kapcsolatok additív vagy interaktív hatásokat vonnak maguk után. További munkára van még szükség ahhoz, hogy finomítsuk és korrigáljuk e feltételezett kapcsolatokat.

Piroska Dóra és Nagy László Ábel fordítása

Irodalom

- ALDRICH, HOWARD E. and CATHARINE ZIMMER (1986): Entrepreneurship through Social Networks. In D. L. Sextos and R. W. SMILOR (eds.): *The Art and Science of Entrepreneurship*. Ballinger, Cambridge, Mass., 3–24.
- BAILEY, THOMAS and ROGER WALDINGER (1991): Primary, Secondary and Enclave Labor Markets: A Training System Approach. *American Sociological Review*, 56: 432–445.
- BAKER, WAYNE E. and ROBERT R. FAULKNER (1991): Role as Resource in the Hollywood Film Industry. *American Journal of Sociology*, 97: 279–309.
- BARRERA, MARIO (1980): *Race and Class in the Southwest: A Theory of Racial Inequality*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind.
- BLAU, PETER M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. Wiley, New York.
- BOSWELL, TERRY E. (1986): A Split Labor Market Analysis of Discrimination against Chinese Immigrants, 1850–82. *American Sociological Review*, 52: 352–371.
- BOURDIEU, PIERRE (1979): Les trois états du capital culturel. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 30: 3–5.

- BOURDIEU, PIERRE, CHANNA NEWMAN and LOIC J. D. WACQUANT (1991): The Peculiar History of Scientific Reason. *Sociological Forum*, 6: 3–26.
- BOURGOIS, PHILIPPE (1991): *In Search of Respect: The New Service Economy and the Crack Alternative in Spanish Harlem*. Paper presented at the Conference on Poverty, Immigration, and Urban Marginality in Advances Societis. Maison Suger, Paris, May 10–11.
- BRANCH, KAREN (1989): Nicaraguan Culture: Alive and Growing in Dade. *Miami Herald*, Neighbors, May 25: 20.
- CHEA, CHANTAN S., 1985: *Southeast Asian Refugees in Orange County: An Overview*. Report, Southeast Asian Genetics Program, University of California, Irvine.
- COLEMAN, JAMES S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94: S95–S121.
- DIDION, JOAN (1987): *Miami*. Simon & Schuster, New York.
- DINNERSTEIN, LEONARD (1977): The East European Jewish Migration. In L. DINNERSTEIN and F. C. JAHER (eds.): *Uncertain Americans: Reading in Ethnic History*. Oxford University Press, New York, 216–231.
- ECCLES, ROBERT G. and HARRISON WHITE (1988): Price and Authority in Inter-Profit Center Transactions. *American Journal of Sociology*, 94: S517–S552.
- EFRON, SOUNI (1990): Few Viet Exiles Find U.S. Riches. *Los Angeles Times*, April 29.
- FORMENT, CARLOS A. (1989): Political Practice and the Rise of the Ethnic Enclave, the Cuban-American Case, 1939–1979. *Theory and Society*, 18: 47–81.
- GEERTZ, CLIFFORD (1963): *Peddlers and Prices*. University of Chicago Press, Chicago.
- GLAZER, NATHAN (1954): Ethnic Groups in America. In M. Berger, T. Abel and C. Page (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*. Van Nostrand, New York, 158–173.
- GOLD, STEVE (1988): Refugees and Small Business: The Case of Soviet Jews and Vietnamese. *Ethnic and Racial Studies*, November: 411–38.
- GOULDNER, ALVIN (1960): The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review*, 25: 161–179.
- GRANOVETTER, MARK (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- GREELEY, ANDREW M. (1971): *Why Can't They Be Like Us? America's White Ethnic Groups*. E. P. Dutton, New York.
- GUARNIZO, LOUIS E. (1992): *One Country in Two: Dominican-owned Firms in New York and in the Dominican Republic*. Ph. D. dissertation. John Hopkins University, Department of Sociology, Baltimore.
- HECHTER, MICHAEL (1987): *Principles of Group Solidarity*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- HOWE, IRVING (1976): *The Immigrant Jews of New York: 1881 to the Present*. Routledge–Kegan Paul, London.
- KIM, ILLSOO, 1981: *New Urban Immigrants: The Korean Community in New York*. Princeton University Press, Princeton.
- LAUMANN, EDWARD O. and DAVID KNOKE (1986): Social Network Theory. In S. LINDERBERG, J. S. COLEMAN and S. NOWAK (eds.): *Approaches to Social Theory*. Russel Sage, New York, 83–104.
- LIGHT, IVAN H. (1972): *Ethnic Enterprise in America: Business and Welfare among Chinese, Japanese and Blacks*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- LIGHT, IVAN, H. and EDNA BONARICH (1988): *Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965–1982*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

- MARKS, CAROLE (1989): *Farewell – We're Good and Gone: The Great Black Migration*. Indiana University Press, Bloomington.
- MARX, KARL (1967 [1894]): *Capital*. Vol. 3. New York, International. (Magyarul: MEM 23–25. Kossuth, Budapest, 1967, 1968, 1974.)
- MARX, KARL and FRIEDRICH ENGELS (1948 [1848]): *The Communist Manifesto*. International, New York. (Magyarul: MEM 4. Kossuth, Budapest, 1959.)
- MILLER, JAKE C. (1984): *The Plight of Haitian Refugees*. Praeger, New York.
- MINTZ, BETH and MICHAEL SCHWARTZ (1985): *The Power Structure of American Business*. University of Chicago Press, Chicago.
- NEE, VICTOR and BRETT DE BARY NEE (1973): *Longtime California: A Documentary Study of an American Chinatown*. Pantheon, New York.
- NELSON, CANDACE and MARTA TIENDA (1985): The Structuring of Hispan Ethnicity: Historical and Contemporary Perspectives. *Ethnic and Racial Studies*, 8: 49–74.
- OLZAK, SUSAN and ELIZABETH WEST (1991): Ethnic Conflict and the Rise and Fall of Ethnic Newspapers. *American Sociological Review*, 56: 458–474.
- PARSONS, TALCOTT (1937): *The Structure of Social Action*. McGraw-Hill, New York.
- PARSONS, TALCOTT and NEIL J. SMELSER (1956): *Economy and Society*. Free Press, New York.
- Perez, Lisandro (1986): Immigrant Economic Adjustment and Family Orientation: The Cuban Success Story. *International Migration Review*, 20: 4–20.
- POLANYI, KARL, C. ARENSBERG and H. PEARSON (1957): *Trade and Markets in the Early Empires*. Free Press, New York.
- PORTES, ALEJANDRO and ALEX STEPICK, 1993: *City on the Edge: Transformation of Miami*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- PORTES, ALEJANDRO and LUIS E. GUARNIZO (1991): Tropical Capitalists: U.S.-Bound Immigration and Small Enterprise Development in the Dominican Republic. In S. DIAZ-BRIQUETS and S. WEINTRAUB (eds.): *Migration, Remittances, and Small Business Development, Mexico and Caribbean Basin Countries*. Westview, Boulder, 103–127.
- PORTES, ALEJANDRO and RUBÉN G. RUMBAUT (1990): *Immigrant America: A Portrait*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- RISCHIN, MOSES (1962): *The Promised City: New York Jews, 1870–1914*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- RUMBAUT, RUBÉN G. (1985): Mental Health and the Refugee Experience. In T. C. OWAN (ed.): *Southeast Asian Mental Health*. National Institute of Mental Health, Rockville, Md., 433–488.
- RUMBAUT, RUBÉN G. and KENJI LMA (1988): *The Adaptation of Southeast Asian Refugee Youth: A Comparative Study*. Washington D.C., Office of Refugee Resettlement.
- SIMMEL, GEORG (1964 [1902]): The Metropolis and Mental Life. In Kurt H. Wolff (ed.): *Sociology of Georg Simmel*. Free Press, New York, 409–424.
- SIMMEL, GEORG (1955 [1908]): *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Free Press, New York.
- SOWELL, THOMAS (1981): *Ethnic America: A History*. Basic Books, New York.
- STEPICK, ALEX (1982): Haitian Refugees in the U.S. *Minority Rights Group Report*, no. 52., London.

- SUAREZ-OROZCO M. M. (1987). Towards a psychosocial understanding of Hispanic adaptation to American schooling. In H. T. TRUBA (ed.): *Success or Failure*. Newbury House Publishers, Cambridge, Mass., 156–168.
- SWEDBERG, RICHARD (1991): Major Traditions of Economic Sociology. *Annual Review of Sociology*, 17: 251–276.
- TAN, AMY (1989): *The Joy Luck Club*. Putnam's, New York.
- THOMAS, WILLIAM I. and FLORIAN ZNANIECKI (1984 [1918–20]): *The Polish Peasant in Europe and America*. Ely Zaretsky (ed.). University of Illinois Press, Urbana.
- TOENNIES, FERDINAND (1963 [1887]): *Community and Society*. New York, Harper and Row. (Magyarul: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983.)
- U.S. Bureau of the Census (1991): *Census of Minority-Owned Business Enterprises, Asians*. Government Printing Office, Washington D.C.
- UEHARA, EDWINA (1990): Dual Exchange Theory, Social Networks and Informal Social Support. *American Journal of Sociology*, 96: 521–557.
- VECIANA-SUAREZ, ANA (1983): Nicaraguan Exiles Begin to Climb the Ladder. *Miami Herald*, March 28, Business.
- WACQUANT, LOIC J. D. and WILLIAM J. WILSON (1989): The Cost of Racial and Class Exclusion in the Inner City. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 501: 8–26.
- Wall Street Journal* (1991): Asian-Americans Take Lead in Starting U.S. August 21, Businesses.
- WEBER, MAX (1947 [1922]): *The Theory of a Social and Economic Organization*. Free Press, New York.
- WEBER, MAX (1963 [1922]): *The Sociology of Religion*. Beacon, Boston.
- WELLMAN, BARRY and SCOTT WORTLEY (1990): Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *American Journal of Sociology*, 96: 558–588.
- WHITE, HARRISON (1970): *Chains of Opportunity: System Models of Mobility in Organizations*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- WILSON, KENNETH and ALEJANDRO PORTES (1980): Immigrant Enclaves: An Analysis of the Labor Market Experiences of Cubans in Miami. *American Journal of Sociology*, 86: 295–319.
- WILSON, KENNETH and W. ALLEN MARTIN (1982): Ethnic Enclaves: A Comparison of the Cuban and Black Economies in Miami. *American Journal of Sociology*, 86: 295–319.
- Wrong, Dennis (1961): The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26: 183–193.
- YANCEY, WILLIAM, EUGENE P. ERICKSEN and RICHARD N. JULIANI (1976): Emergent Ethnicity: A review and Reformulation. *American Sociological Review*, 41: 391–403.
- ZHOU, MIN (1992): *Chinatown: The Socioeconomic Potential of an Urban Enclave*. Temple University Press, Philadelphia.

A KÖZVETÍTŐ¹ KISEBBSÉGEK ÖSSZEFOGLALÓ ELMÉLETE FELÉ²

Az etnikai kisebbségek általában a társadalom alsó rétegeiben helyezkednek el. A „középosztálybeli” etnikai csoportok létezése kivételt képez e szabály alól, ami megmagyarázza azt a folytonos érdeklődést, amit az itt „közvetítő kisebbségként” nevezett csoport iránt tapasztalunk (pl. Blalock, 1967: 79–84; van der Laan, 1975; Zenner, 1976b). Az ilyen kisebbség két értelemben is „middleman”³: (1) a rétegződési rendszer középső részén helyezkedik el; és (2) általában gazdasági közvetítő is, amennyiben az áruk és a szolgáltatások áramoltatásában működik közre. Az utóbbi években jelentős kutatásokra és elméleti erőfeszítésekre került sor az ilyen típusú kisebbségek – mint a zsidók Európában, a kínaiak Délkelet-Ázsiában, az indiaiak Kelet-Afrikában és az arabok Nyugat-Afrikában – összehasonlítására (pl. Becker, 1956; Eitzen, 1971; Jiang, 1968; Rinder 1958/1959; Stryker, 1959; van der Laan, 1975; Zenner, 1976a). E legújabb kutatások Simmel (1950), Sombart (1951), Toennies (1971: 288–317) és Weber (1968: 492–500, 613–615, 933–934) európai zsidókkal kapcsolatos korábbi megfigyelésein alapulnak.

A közvetítő kisebbségeket e társadalmi képződmény „örök” és mindent túlélni képes volta teszi a kutatások egyre gyarapodó témájává. Noha a klasszikusok különböző típusú társadalmi rendszerekben és különböző történelmi időszakokban vizsgálnak különféle kisebbségeket, a társadalmi és gazdasági jellegzetességek általános vonásai és a kisebbség-többség közötti ellenséges viszony az összes közvetítő kisebbség esetében közösnek mutatkozik. Természetesen minden egyes kisebbségnek megvannak a maga megkülönböztető jegyei, ám ezeknél sokkal érdekesebbek azok a közös sajátosságok, amelyek valamennyi közvetítő kisebbségre egyaránt jellemzőek, annak ellenére, hogy

¹ Már maga a cím is igen „összefoglaló”. Az eredeti angol „middleman” szó ugyanis egyaránt jelenti, hogy „közvetítő”, „ügynök”, vagy azt, hogy „középosztálybeli” (tükörfordítása: „középső ember”). A címet tehát akár úgy is fordíthattuk volna, hogy „A középosztálybeli kisebbségek összefoglaló elmélete felé”. De, mint az első bekezdéséből is kiderül, a legpontosabb talán az lenne, hogy „A középosztálybeli közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé”. Azért választottuk mégis a „közvetítőt”, mert a tanulmány erről a közvetítői szerepről szól, amelynek csupán következménye a „középosztálybeli” helyzet (*a ford.*).

² Toward a Composite Theory of Middleman Minorities. *Ethnicity*, Volume 7, 1980, pp. 144–158.

³ Ez a gondolat magyarra, az előző megjegyzésben foglaltak miatt, „nem jön át”. Ezért itt a „middleman” szót jobbnak láttam nem lefordítani. Ha ugyanis két lehetséges változata közül vagy az egyiket, vagy a másikat választjuk, akkor vagy az (1)-es, vagy a (2)-es pont magyarul értelmetlenné válik. Ha mindkét értelmét lefordítjuk, így: „közvetítő/középosztálybeli”, akkor viszont az (1) és a (2) pont egyaránt fölöslegessé válik... A szerző azt kívánja aláhúzni, hogy az általa használt „middleman” szóval jelölt kategória középosztálybeli és közvetítő egyszerre. Magyarul azonban ezt csak két szóval tudjuk kifejezni, tehát a szerző által „blikfangnak”, poénnak választott nyelvi lelemény magyarul nincs (*a ford.*).

a legkülönbözőbb származási helyekről érkeztek, és az emberiség történetének teljes hosszában és társadalmi rendszerek sokaságában vannak jelen. Ezek a közös vonások ösztönzik a közvetítő kisebbségek elméletének kialakítására irányuló törekvéseket.

Bár a közvetítő kisebbségekkel foglalkozó szakirodalom zöme leíró jellegű, és csak meghatározott népességcsoportok jellemzőinek összegzésére törekszik, mégis akadt néhány elméleti jellegű kísérlet, amely arra irányult, hogy megmagyarázza, miért léteztek és maradtak fenn a közvetítő kisebbségek az emberi társadalmakban. Ezek az elméletek, különböző kombinációkban, a következő változókra helyezik a hangsúlyt:

(1) *Kulturális változók*. A bevándorló kisebbségnek azon kulturális és társadalmi megkülönböztető jegyei, amelyek növelik annak valószínűségét, hogy e kisebbség gazdasági közvetítő szerepet vállaljon (Benedict, 1968; Light, 1972; Loewen 1971; 37–39; Stone, 1974).

(2) *Kontextuális változók*. A befogadó társadalmi rendszernek azokat a tulajdonságait jelentik, amelyek növelik annak valószínűségét, hogy a bevándorló kisebbségek gazdasági közvetítő szerepet vállaljanak (Blalock, 1967: 83; Jiang, 1968; Rinder, 1958/1959; van der Berghe, 1975).

(3) *Szituációs változók*. A bevándorló csoportnak azt a sajátos „idegen” vagy „jövevény” helyzetét fejezik ki, amely növeli annak az esélyét, hogy a csoport gazdasági közvetítő szerepet vállaljon (Blalock, 1967: 80–81; Bonacich, 1973; Foster, 1974; Loewen, 1971: 39–48; Siu, 1952).

A legújabb elméletek általában az említett három változókészlet közül az egyikre helyezik a hangsúlyt. Meglepő módon egyetlen elmélet sem vizsgálja nagyobb részletességgel egyidejűleg mind a három változófajta. E helyzetből adódóan – véleményünk szerint – valamennyi elmélet hiányos marad, mert figyelmen kívül hagy bizonyos kulcs-változókat. Ennek eredményeként álviták alakulnak ki, mivel a szerzők elbeszélnek egymás mellett. [...] Ha a közvetítő kisebbségek általános elméletét óhajtjuk megalkotni, akkor mind a háromfajta magyarázatot egyesítenünk kell. Eközben az absztrakció szintjét is meg kell emelnünk, hogy át tudjuk fogni a különböző történelmi korszakokban kialakult társadalmi rendszerek széles választékát, amelyekben közvetítő kisebbségek léteznek vagy léteztek. [...]

A közvetítő kisebbség fogalma

A szakirodalom rendszerezésének első lépéseként megpróbáltuk körülhatárolni azokat a jellemzőket, amelyek általános egyetértésben különböztetik meg a közvetítő kisebbségeket a társadalom többi tagjától és más, alacsonyabb társadalmi állású kisebbségektől. Nem minden szerző említené az összes alábbi jellegzetességet; jöhetnek kevesen utasítanak vissza határozottan bármelyiket is.

A közvetítő kisebbségek legfőbb társadalmi jellegzetességei közé a következők tartoznak: (a) hajlandóság arra, hogy bevándoroljanak; (b) hajlandóság arra, hogy a befogadó társadalomban elkülönült közösséget vagy lakóközteret alakítsanak ki és tartsanak fenn; (c) törekvés az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási hiedelmek – megőrzésére; (d) hajlam arra, hogy erős belső szolidaritást alakítsanak ki a kiterjedt rokoni kapcsolatok kötelékein, az iskolákon, vallási szervezeteken és az endogámia előnyben részesítésén keresztül; és (e) a politikai szerepvállalás elkerülésére irányuló törekvés, kivéve, ha az közvetlenül kapcsolódik érdekeikhez.

A közvetítő kisebbségek továbbá hajlamosak feszült és ellenséges viszonyban élni a többségi népeccéggel. Gyakran célpontjai (a) erőszakos támadásoknak; (b) a politikai hatalmukat szigorúan korlátozó diszkriminatív törvényeknek; (c) a diszkrimináció informális gyakorlatának; és (d) a társadalmi „klikkszemlétségükre”, gazdasági „agyafúrtságukra” és „lelkiismeretlenségükre” vonatkozó ellenséges sztereotípiáknak.

A harmadik – és a közvetítő kisebbségek többi kisebbségtől való megkülönböztetése szempontjából valószínűleg legfontosabb – sajátosságot a megkülönböztető gazdasági jellemzők alkotják: (a) törekvés arra, hogy a közép-helyzetű/közvetítő jellegű gazdasági szerepek egy meghatározott területére – kereskedelemre, kisvállalkozásokra, független szakmákra – koncentrálják tevékenységüket; (b) törekvés arra, hogy tőkéjüket likvid formában tartsák, és elkerüljék a tőkeintenzív termelésbe való befektetést; (c) jellemző rájuk a takarékoság és az, hogy a tágabb rokonság munkaerejét hálózati formában képesek felhasználni, olykor „önkizsákmányoló”⁴ módon; és (d) a közösségre korlátozó gazdasági szervezetek – rotációs hiteltársulások⁵ és üzleti társulások – fenntartása.

A közvetítő kisebbség összefoglaló elmélete felé

A közvetítő kisebbségek általános elmélete két elméleti megállapítást tartalmaz:

(1) Feltételezéseket arról, hogy milyen tényezők növelik annak valószínűségét, hogy (a) a bevándorló népcsoportokon belül etnikai alapú szerveződéses jöjjenek létre; (b) a befogadó társadalom népeccége ellenségesen viselkedjék a migránsokkal szemben; és (c) a migránsok a közvetítő jellegű gazdasági szerepek szűk körére koncentrálják tevékenységüket. Ezeket a közvetítő kisebbség kialakulásához szükséges előfeltételeknek nevezhetjük.

(2) Feltételezések arról, hogy az (a), (b) és (c) közötti kölcsönhatás miként növeli a folyamatos ellenségeskedés, az etnikumon belüli szerveződés és a gazdasági koncentráció kialakulásának valószínűségét. Ezeket megerősítő kölcsönhatásoknak nevezhetjük.

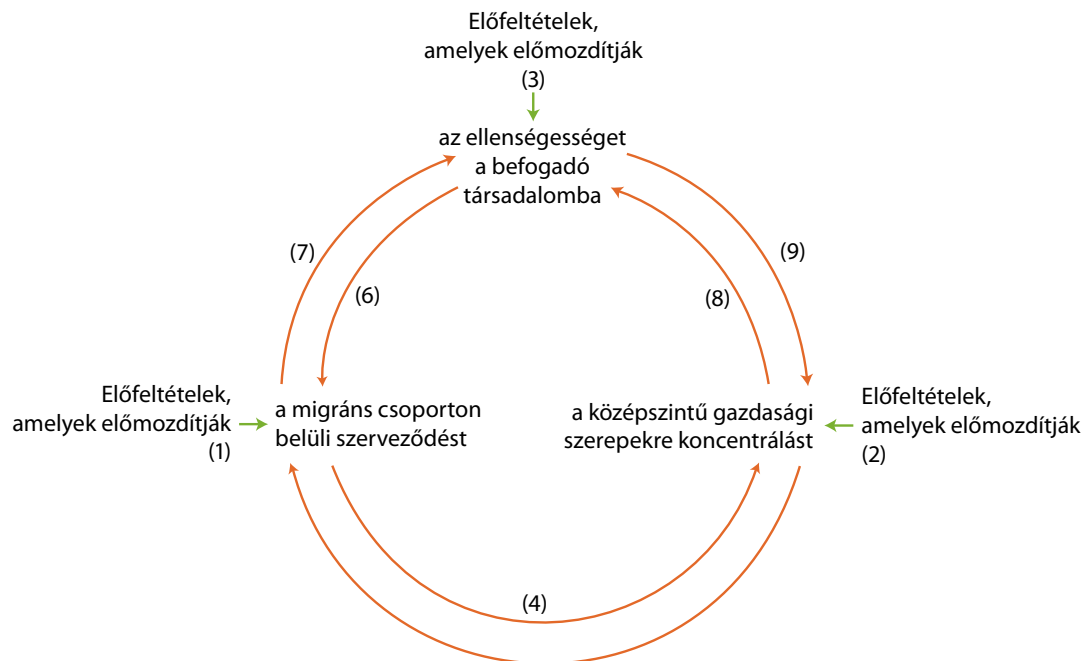
Az előfeltételekkel és kölcsönhatásokkal kapcsolatos kétfajta elméleti megállapítást a következő oldalon levő ábrán mutatjuk be. A jelenségek, amelyekre az ábra nyilai mutatnak, a változóknak azokat a csoportjait ábrázolják, amelyek a közvetítő kisebbségekre vonatkozó valamennyi elméletben megjelennek. Egy összefoglaló elméletnek magában kell foglalnia az említett változókat, mégpedig a konkrét etnikai csoportok, befogadó társadalmak és történelmi korszakok jellemzőitől elvonatkoztatva: egyfelől képes legyen leírni azokat az általános előfeltételeket, amelyek nagy valószínűséggel elindítják az etnikumon belüli szerveződést, a befogadó társadalmak ellenséges magatartásának kialakulását és a közvetítő jellegű/középső helyzetű gazdasági tömörülést, másfelől képes legyen ábrázolni azokat az egymással kölcsönhatásban álló folyamatokat, amelyek állandósítják az etnikai szerveződés, az ellenséges magatartás és a gazdasági koncentráció kezdeti állapotát. Adott időben, meghatározott társadalomban, egy adott

⁴ Hosszú munkaidőben, késleltetett és alacsony fizetésért együtt dolgoznak a családtagok a tágabb rokonságból kikerülő munkaerővel. Ez utóbbiak gyakran együtt is laknak a családdal, s fizetségüket természetben (ingyenlakás, ételt) kapják, s gyakran maguk is a háztartás tagjaivá válnak hosszú távon (*a szerk.*).

⁵ Lásd a magyarázatot az 55. oldalon a 2. lábjegyzetben (*a szerk.*).

népcsoport számára az elméletünkben meghatározott néhány változó szembetűnőbb, mint a többi. Ám úgy véljük: ahhoz, hogy a közvetítő kisebbségek létrejőjenek és fennmaradjanak, a változók többségének egy adott irányban kell hatniuk. Amennyiben az ábrán látható (1), (2) és (3) előfeltételben foglalt változók nem állnak fenn, közvetítő kisebbség nem jön létre, s ezáltal növekszik annak valószínűsége, hogy alárendelt kisebbség alakuljon ki. Ha a (4)–(9) nyíllal jelölt kölcsönhatások nem bizonyos irányokba mutatnak, akkor nem valószínű, hogy a közvetítő kisebbség hosszabb ideig fennmarad.

A tanulmányban megkíséreljük részletesebben kifejtetni az ábrán nyilakkal jelölt kilenc kölcsönhatást. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy célunk az elgondolások tisztázása és összefoglalása, semmint azok ellenőrzése. Nem kíséreltünk meg bizonyítékokat gyűjteni sem az itt felsorolt előfeltételek és kölcsönhatások mellett, sem azok ellen. Reméljük, hogy írásunk segíteni fogja a jövőbeni kutatókat (és teoretikusokat) azzal, hogy lehetővé teszi számukra a szükségtelen, időt és energiát feccsérítő viták elkerülését.

1. ábra: Az előfeltételek és kölcsönhatások modellje

Az előfeltételek alapja: a származási társadalom

A kulturális, kontextuális és szituációs tényezőket értelmezhetjük úgy is, hogy az első a származási társadalomban fennálló feltételeket, a második a befogadó társadalomban fennálló feltételeket és a harmadik a bevándorlók jellemző körülményeit jelenti. Véleményünk szerint e három tényező mindegyikének figyelembevételére szükség van

ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk azokról az előfeltételekről, amelyek a közvetítő kisebbségek kialakulásához vezetnek.

A befogadó országokban fennálló feltételek elemzése a létező elméletek legkevésbé kidolgozott területe. A kulturális megközelítések hajlamosak kiragadni néhány jellemző vonást – ilyen lehet a vallás, a rotációs hiteltársulások vagy az erős etnikai szolidaritás – anélkül, hogy megpróbálnák őket a származási társadalom valamely általános mintájához kapcsolni. E hiányosság miatt szükségesnek tartjuk, hogy mielőtt felvázolnánk az ábrán bemutatott összefüggések velejárait, kísérjünk meg első megközelítésben leírni a származási országok körülményeit. [...] A származási társadalom milyensége így az ábrán (1), (2) és (3)-mal jelölt specifikusabb előfeltételek alapjaként fogható fel.

Esettanulmányokkal alátámasztható az a feltételezésünk, hogy a közvetítő kisebbségek a származási társadalomban ritkán folytatnak kereskedői, vállalkozói vagy értelmiségi tevékenységeket. Legtöbbjük földművelő lehetett, akik a csökkenő jövedelmezőség miatt kényszerültek elhagyni földjeiket, és hazájuk gazdaságában nem találtak a megélhetésükhöz szükséges bér munkát vagy vállalkozói lehetőséget. A gazdákat földjeik elhagyására kényszerítő és más tevékenységek lehetőségéből kirekesztő körülmények az adott rendszerektől függően igen eltérőek lehetnek, de a hagyományos falusi lét széthullása gyakran oka a közvetítő kisebbségek létrejöttének. [...]

A kiszorulás és az alternatívák hiánya önmagában azonban még nem elégséges feltétel. A kiszorítottaknak rendelkezniük kell bizonyos gyakorlattal a modern piacot illetően, ahol a pénz és a szakosodott kereskedelmi szerep jelen van. Ily módon a közvetítő kisebbségek általában olyan társadalmakból érkeznek, amelyeknek piaci rendszere bővülő, ami gyakran maga is hozzájárul a hagyományos falusi életmód megszűnéséhez, ugyanakkor azonban a kiszorultakat bizonyos fokú ismeretekkel ruházhatja fel a modernizálódó piacok dinamikája terén.

1. A csoporton belüli szerveződést erősítő előfeltételek

Az etnikai csoportok három nagy feltételcsoport fennállása mellett hajlamosak a csoporton belül erős szolidaritásra és szervezetalakításra: akkor, ha a befogadó ország népességének kicsiny, de nem elhanyagolható részét alkotják; ha sajátos kultúrájuk a környező társadalmon kívülre helyezi őket; és ha fenntartják kötődésüket az anyaországukkal.

Az etnikai kisebbség viszonylagos mérete situációs tényezőnek számít. Nagysága lehet történelmi véletlen, de lehet a befogadó társadalom bevándorláspolitikai intézkedéseinek eredménye is.

A közvetítői kisebbségi szerepkör kialakulásának előfeltétele, hogy a szóban forgó kisebbség elég nagy legyen, de nem akkora, hogy csoportja túlerőbe kerüljön. Más szóval, a közvetítő kisebbségeknek lélekszámuk tekintetében is kisebbségeknek kell lenniük, mely utóbbi körülmény egyáltalán nem szükséges például a proletár vagy marginalizált kisebbségek esetében.

A sajátos kultúra segíti a csoportot az önszerveződésben. Ezt a körülményt a kontraszthatás segíti elő: vagyis minél homogénebb kulturálisan a befogadó társadalom, annál inkább kiütöközik a bevándorló csoport mássága, s e csoport annál hajlamosabb lesz önszerveződésre és a belső kötelékek fenntartására.

Harmadszor, és talán ez a legfontosabb, az előbbi körülmények mellett e kisebbségi csoportok hajlamosabbak fenntartani kötődésüket az anyaországgal a hanyatló, de nem teljesen megsemmisült paraszti gazdálkodói életformával. Az ilyen körülmények közül kivándorlók szívesen hagynak hátra családtagokat a faluban arra az időre, amíg külföldre mennek, hogy ott megszerezzék az anyaországbeli életük újrafinanszírozásához szükséges eszközöket (pl.

Shanin, 1978). E törekvés akkor válik megvalósíthatóvá, ha az anyaországban kialakult a pénzgazdálkodás. A szülőfalu belüli rokoni kapcsolatok fenntartása elősegíti az emigráns közösségen belüli etnikai kötelékek megerősítését (Bonacich, 1973).

1. tétel: Egy adott etnikai csoport minél inkább (a) számszerű kisebbséget alkot; (b) kulturálisan elkülönül az őt körülvevő kulturálisan homogén társadalomtól; (c) hanyatló paraszti gazdálkodói életmódot folytató társadalomból érkezett, az oda visszatérés némi reményével és ott hátrahagyott családtagokkal, annál inkább hajlamos a csoporton belüli kiterjedt és szerteágazó szerveződésre és erős csoporton belüli szolidaritásra.

2. A középhelyzetű/közvetítői vállalkozói szerepkörökbe való koncentrációt erősítő előfeltételek

A kulturális, kontextuális és szituációs tényezők egyaránt növelik annak a valószínűségét, hogy egy-egy kisebbség középhelyzetű/közvetítő szerepkörbe kerüljön. A származási társadalom talán legfontosabb tulajdonsága a pénzgazdálkodás, amely a kivándorlókat felruházza némi üzletvezetési ismeretekkel. Emellett bizonyos kulturális intézmények, például a csoportos tőkefelhalmozást támogató rotációs hiteltársulások (Light, 1972), vagy a takarékosagra ösztönző aszkétikus vallások (Stone, 1974) is elősegítik a kisvállalkozások indítását.

A szakirodalom bővelkedik a középhelyzetű/közvetítői szerepvállalásának az eredetét kontextuális okokkal magyarázó leírásokban. A „státusbeli szakadék”-elméletek (pl. Blalock, 1967: 79–84; Loewen, 1971: 49–55; Rinder, 1958/59; Shibutani és Kwan, 1965: 189–197) az elit és a tömegek közötti távolságot és a társadalmi rétegződés rendszerének merevségét emelik ki. E nézőpont általánosítása azt sugallja, hogy a befogadó társadalomban számos olyan strukturális feltétel található, amely elősegíti a középhelyzetű/közvetítői csoport kialakulását. Ilyen feltétel lehet a különböző társadalmi osztályok tagjainak tulajdonított tekintély, hatalom és anyagi jólét közötti erőteljes különbségtétel, illetve nagy különbség. A másik ilyen feltétel az alsóbb társadalmi osztályok és az elit közötti átjárhatóság alacsony szintje; a harmadik az erős szolidaritás az egyes osztályokon belül.

Egy adott társadalomban a fenti három feltétel sokféleképpen jöhet létre. Például a magas fokú társadalmi differenciálódás magában foglalhatja a megkülönböztetést a céhtagok, a parasztek és a nemesek, illetve a kormányzati elitek és a városi proletariátus, vagy a szakmai középrétegek, a vagyonos elitek és a munkásosztály között. A vertikális mobilitás alacsony szintű lehet a feudális, az iparosodó, a gyarmati, de akár a modern iparosodott rendszerekben is. Az egyes társadalmi osztályokon belüli szolidaritást fenntarthatják a kézműves céhek, az arisztokratikus nevelés, a szakszervezetek vagy a vidéki közösségek összetartó ereje. A leglényegesebb feltétel az, hogy a bevándorlók olyan differenciált társadalmi osztályrendszerrel találkozzanak, amelyben a viszonylag alacsony mobilitási mutatók kevés érvényesülési lehetőséget biztosítanak a bevándorlók számára, és amelyben az osztályon belüli szolidaritás megakadályozza a gazdasági beolvadást más társadalmi osztályokba.

Végül a „státusbeli szakadék”-elméletek magukban foglalnak még egy feltételt, mégpedig azt, hogy legyen kereslet olyan áruk és a szolgáltatások iránt, amelyet az őshonos népesség egyáltalán nem, vagy alacsony áron nem képes kielégíteni. E nélkül az utolsó feltétel nélkül a bevándorló csoportok által kínált termékek és szolgáltatások piaca nem jöhetne létre. Az efféle piac azonban csak olyan rendszerben létezhet, amelyben a társadalmi osztályok differenci-

álódása, az alacsony mobilitás és az egyes osztályokon belüli szolidaritás megakadályozza az őshonos népeket abban, hogy belépjen erre a piacra.

A származási társadalom és a befogadó társadalom életszínvonala közötti különbség is olyan szituációs tényező, amely előmozdítja a kisvállalkozói és kiskereskedői szerepvállalást. Tipikus esetben a közvetítő kisebbségek igen szerény életkörülmények közül érkeznek. Éppen szerénységük teszi lehetővé számukra, hogy vállalkozásukat takarékosan működtessék, ami egy kisvállalkozás esetében nélkülözhetetlen. További ösztönzést ad a takarékosnak az a tény, hogy szándékukban áll hazatérni szülőföldjükre. Gyakran előfordul, hogy a család eltartottjai otthon maradnak a szülőfaluban, ahol rászorulnak ugyan a külföldön dolgozó családtagok pénzügyi támogatására, de kevesebbe kerülnek, mintha az egész család a befogadó társadalomban élne. Ily módon különbség alakul ki a bevándoroltak és a társadalom egésze között, mivel a bevándoroltak képesek alacsonyabb szinten élni, mint a helyiek, ami nagy előnyt jelent az üzleti életben.

2. tétel: Egy adott etnikai csoport (a) minél fejlettebb pénzgazdálkodással és kulturális intézményekkel rendelkező társadalomból származik; (b) a befogadó társadalmat, ahova érkezik, minél inkább erősen differenciált társadalmi osztályok, viszonylag alacsony vertikális mobilitási mutatók, magas fokú osztályon belüli szolidaritás és a bevándorló népesség által előállítható termékek és szolgáltatások iránti magas keresletet jellemzi; és (c) bevándorló helyzetéből fakadóan minél inkább képes viszonylagos mértéktartással élni, annál valószínűbb, hogy gazdasági tevékenységét néhány középhez tartozó/közvetítő vállalkozói szerepre összpontosítsa.

3. A befogadó társadalom ellenséges viselkedését erősítő előfeltételek

Úgy tűnik – talán az önmagukat másokhoz képest felsőbbrendűeknek tartó kultúrák kivételével –, hogy a származási társadalomban kevés olyan feltétel áll fenn, amely közvetlenül elősegítheti az ellenséges érzület kialakulását a befogadó társadalomban.

A nagyobb fokú etnocentrizmus azonban – még ha a többi tényező változatlan is – fokozottan ellenséges érzületet vált ki a befogadó társadalomban.

Az ellenségeskedést előidéző szituációs tényező lehet a bevándorlók és a befogadó társadalom közötti kulturális, szociális és esetenként fizikai különbség. Ráadásul átmeneti helyzetük miatt a bevándorlókat könnyen megvádolhatják azzal, hogy nem lojálisak a befogadó társadalommal, és nem akarnak hozzá hasonlítani.

Az ellenséges érzület kialakulásának egyik kontextuális előfeltétele a befogadó társadalom tagjainak nagymértékű kulturális azonossága. Az olyan társadalmak, amelyek bizonyos közös kulturális értékeken, hiedelmeken és általános normákon osztoznak, sokkal hajlamosabbak arra, hogy gyanakvással és etnocentrikusan viselkedjenek a más etnikumú lakossággal szemben, mint azok a társadalmak, amelyekben sokféle kulturális szimbólum él együtt. Másként fogalmazva: a befogadó társadalom pluralizmusának mértéke fordítottan arányos a „más etnikumú” jövevényekkel szembeni ellenséges érzület mértékével (Stryker, 1959). Az erősen ellenséges magatartás különösen az olyan társadalmak részéről valószínű, amelyek a nemzeti integráció és szolidaritás magasabb szintjének elérésére törekednek.

Ilyen körülmények között egy új etnikai kisebbségre, különösen, ha saját anyaországára orientálódik, igen erős gyanakvással tekintenek.⁶

3. tétel: Egy adott etnikai csoport minél inkább (a) erősen etnocentrikus kultúrából származik; (b) alacsony szintű pluralizmussal vagy erős nemzeti integrációs szándékokkal rendelkező társadalomba érkezik; és (c) nagymértékű társadalmi, kulturális és/vagy fizikai különbségeket mutat a befogadó társadalomhoz képest, annál inkább valószínű, hogy a befogadó társadalom kezdeti ellenségességével kell szembenéznie.

Az (1), (2) és (3) tétel összegzi az ábrán felvázolt, a csoporton belüli szerveződéssel, a középhelyzetű/közvetítő vállalkozói gazdasági szerepekre koncentrálódással és a fogadó társadalom részéről megnyilvánuló ellenséges érzülettel kapcsolatos előfeltételeket. Amíg az előbbi tételekben említett alapvető előfeltételek többsége egy adott társadalomban nem áll fenn, addig kevésbé valószínű, hogy ott közvetítő kisebbség jöjjön létre.

Ha a közvetítő kisebbség egyszer már létrejött, akkor fennmaradása már nem annyira az előfeltételek tehetetlenségi erejének, hanem az ellenségesség, a gazdasági koncentráció és a csoporton belüli szervezetek közötti kölcsönhatásnak az eredménye. A közvetítő kisebbségek összefoglaló elméletének éppen ezért ki kell terjednie ezekre – az ábrán (4)–(9) nyilakkal jelölt – interaktív folyamatokra.

4. Csoporton belüli szerveződés és gazdasági koncentrálódás

Ha feltesszük a kérdést, hogy mi kell a sikeres kisvállalkozáshoz, láthatjuk, hogy az etnikai szerveződés és a kulturális másság kezdeti mértéke ösztönzi a középszintű/közvetítő gazdasági szerepekbe való koncentrálódást. A kisvállalkozásoknak minimálisan a következőkkel kell rendelkezniük: (a) a likvid tőke előteremtésének képessége, személyes készpénztartalékok vagy hitel felhasználásával; (b) alacsony bérköltségű munkaerő-kínálat; (c) bizonyos fokú vállalkozói tapasztalat; és (d) kedvező piaci körülmények, beleértve a vevőkör meglétét és a verseny valamilyen mértékű korlátozását.

A szolidáris bevándorló közösségek gyakran megfelelnek ezeknek a feltételeknek. Először is, közös készpénzalapokat hozhatnak össze, vagy hitelekhez juthatnak azonos etnikumú társaiktól. Ezek a hitelek, amelyekhez a „bizalom” szolgál biztosítékkal, elősegítik az üzleti életbe való belépést anélkül, hogy a befogadó társadalom pénzügyi intézményeinek igénybevétele szükségessé válna, és az ezektől való függés kialakulna. Másodsor, a szerteágazó rokonsági kapcsolatok biztosítják a lojális és alacsony bérköltségű munkaerőt, amely hosszú-hosszú órákon át hajlandó dolgozni. Harmadszor, mivel ki voltak téve a származási ország piaci hatásainak, és megismerhették a befogadó társadalomban élő más etnikai csoportok kollektív tapasztalatait, a kisebbségek tagjai rendelkezhetnek vállalkozói ismeretekkel, vagy szert tehetnek rájuk. És negyedszer, az adott etnikum lojális vevőkört is alkothat; illetve, ha az árukat és a szol-

⁶ Egyes szerzők (pl. Adorno és mások, 1950) azzal érveltek, hogy bizonyos pszichológiai feszültségek hajlamossá teszik a befogadó társadalom tagjait arra, hogy elutasítsák a különféle etnikai kisebbségeket. Az olyan koncepciók, mint például a „frusztráció-agresszió” és az „autoriter személyiség”, segítenek megérteni, hogy egyes társadalmak miért ellenségesebbek a bevándorlókval szemben, mint mások. Mivel úgy véljük, hogy ezek az egyéni pszichológiai hajlandóságok társadalmi erőkkkel magyarázhatók, az idegenellenességet önálló elemként szerepeltetjük elméletünkben.

gáztatásokat a többségi lakosságnak értékesítik, az adott kisebbség – a kiterjedt rokonsági kapcsolatoknak, az üzleti társulásoknak és a hitelrendszernek köszönhetően – rábíthatja az etnikai társakat a verseny mérséklésére.

Ezek a szerveződési tendenciák ösztönzőleg hatnak a kisvállalkozói tevékenységek beindítására, különösen akkor, ha néhány további körülmény társul hozzájuk: (a) a kulturális másság olyan jegyei, mint a saját nyelv, a saját vallási ünnepnapok, értékek és hiedelmek, amelyek eleve kizárják a bevándoroltakat abból a lehetőségből, hogy az őket körülvevő társadalomban bémunkásszerepet töltsenek be; és (b) az ideiglenesség érzése, amely arra készíti a bevándorlókat, hogy gyorsan készpénzforrásokhoz jussanak és – akár gettósodás árán is – saját iskolákat és vallási szervezeteket tartsanak fenn, és megőrizték családi, rokoni kötődéseiket és kulturális szimbólumaikat.

4. tétel: Minél erőteljesebbek a jövevény, bevándorló lakosság azon kulturális jegyei, amelyek csökkentik számára a munkavállalói szerep betöltésének lehetőségét a befogadó társadalomban, minél kiterjedtebbek azok a rokoni és etnikai üzleti kapcsolatai, amelyeken keresztül készpénzforrásokhoz, munkához juthat, vállalkozói tapasztalatot és piaci pozíciót szerezhet, az etnikumon belüli szerveződés annál inkább növeli annak valószínűségét, hogy ez a kisebbség a középszintű gazdasági szerepekre összpontosítsa tevékenységét.

5. Gazdasági koncentrálódás és csoporton belüli szerveződés

A kisvállalkozásban való részvétel erősíti a csoporton belüli szerveződést, ami kezdetben a kisvállalkozások aránytalan koncentrálódásához vezet. Ez különösen igaz az ellenséges társadalmi környezetben, ahol a nem etnikai jellegetű tőke, munka, piaci pozíció és vállalkozói tapasztalat nem elérhető. A kisvállalkozások igénye az említett források iránt ily módon ösztönzőleg hat a kiterjedt rokoni kapcsolatok ápolására, valamint az etnikai üzleti szervezetek kialakítására, amelyek a hitelezést, a piaci pozíciók szerzését, a vállalkozói ismeretek átadását szolgálják. A „bizalom” hitelbiztosítékként való használata vagy a családok közötti munkaerőcsere különösen fontos az etnikumon belüli, az üzleti szférán túlra is kiterjedő erős kötelékek kialakításában. Sőt, ahogy az emberek etnikai kötelékeikre támaszkodnak az üzleti életben, ugyanúgy hajlamosak más területeken is kapcsolatokat fenntartani vagy kialakítani (Cohen, 1969; Leon, 1970), ezzel is elősegítve további olyan szervezetek létrejöttét az etnikumon belül, mint például a klubok, a templomok és az iskolák.

Az említett hatásokon felül az etnikai kisvállalkozás erősíti az etnikai elkülönülést is. A többségi lakossággal fenn tartott személyes kapcsolatokat gyakran az eladó-vevő viszonyra redukálja, miáltal a baráti kapcsolatok is az azonos etnikumúakra korlátozódnak. Továbbá a munka, a hitel, a piaci pozíció és a szakértelem is könnyebben megszerezhető a közvetlen fizikai környezetben, ahol a „kívülállók” nem szakíthatják meg a gazdasági erőforrások áramlását és cseréjét. Ez különösen valószínű az elkülönült közösségen belül, ahol az erőforrások áramlásában a „bizalom” a fő biztosíték, mivel egy szétszórt közösség sokkal nehezebben tudná kialakítani a kölcsönös „bizalmat”. Ugyanakkor a társadalmi elkülönülés már csak a hasonlatosság miatt is elősegíti a kulturális és társadalmi sajátosságok megőrzését.

5. tétel: Minél inkább a kisvállalkozásra összpontosítja tevékenységét egy adott kisebbség, annál valószínűbb, hogy üzleti kapcsolatai is etnikai alapon szerveződnek, és annál valószínűbb az is, hogy ezek a szervezetek ösztönzik a nem gazdasági célú etnikai szerveződést és a társadalmi elkülönülést.

Másfelől, egy kisebbség elszigetelődése valamely közösségen belül és a közösségen belüli szervezetek bővülése egyaránt ösztönzőleg hat a kisvállalkozói tevékenység folytatására (4. tétel). A 4. és az 5. tételben foglalt feltételek

éppen ezért egymást kölcsönösen erősítő feltételeknek tekintendők. A csoporton belüli szerveződés serkenti a kisvállalkozói tevékenységet, a kisvállalkozói tevékenység pedig előmozdítja a csoporton belüli szerveződést, különösen akkor, ha a befogadó társadalom ellenséges.

6. Ellenséges érzület és csoporton belüli szerveződés

A kisebbségekkel szembeni ellenséges érzület megnyilvánulásai az erőszakos cselekményektől kezdve a törvényi tiltásokon keresztül a diszkrimináció informális gyakorlatáig terjedhetnek. A többség ellenséges viselkedése két fő hatást gyakorol a kisebbségekre: először is korlátozza a kisebbség tagjainak lehetőségeit, mivel a tiltások az olyan fontos kérdésekben, mint a lakóhely és a foglalkozás megválasztása, arra kényszerítik a kisebbséget, hogy csak bizonyos területeken lakjon, és csak bizonyos gazdasági szerepeket vállaljon. Mivel az emberek a kulcsszerepek tekintetében közelednek egymáshoz, másfajta szerepkapcsolatokat is kialakítanak, amelyek kulturális azonossághoz és társadalmi szolidaritáshoz vezetnek. Másodszor, a bezáruló lehetőségeken kívül a többség részéről megnyilvánuló ellenséges érzület – azon túl, hogy lehetőségektől fosztja meg a kisebbségeket – védekező és ellentámadó helyzetbe kényszeríti őket. A potenciális erőszak és diszkrimináció kezelésére aktív pszichológiai és társadalmi strukturális módszereket kell kialakítaniuk. Ennek az lesz az eredménye, hogy a kisebbségek szervezetekbe tömörülnek, a „kivülállókka” fennálló kapcsolatokat ritualizálják, továbbá olyan kulturális meggyőződéseket alakítanak ki és tartanak fenn, amelyek az ellenséges megnyilvánulásoktól elszigetelik és egyúttal összetartják őket.

6. tétel: Minél ellenségesebb a befogadó társadalom, annál valószínűbb, hogy a kisebbségek saját kulturális és szervezeti formákat alakítanak ki és tartanak fenn.

7. Csoporton belüli szerveződés és ellenséges magatartás

Az ellenségességre adott válaszok iróniája, hogy többnyire fokozzák az ellenségességet. A kisebbség és a többség közötti különbségek, különösen a 3. tételben említett feltételek mellett, már önmagukban is ellenségeskedést szülhetnek. Súlyosbítja ezt a tendenciát az a többségi felfogás, miszerint a kulturálisan más és gyakran etnocentrikus kisebbségek „elzárkózóak”, „törzsi szelleműek” és „arrogánsak”. Ezek a sztereotípiák alkalmasak az ellenségeskedés elmélyítésére. Egy másik hasonló, az ellentétet élező többségi felfogás szerint az összetartó és jól szervezett kisebbség politikai és/vagy gazdasági fenyegetést jelent a többségi érdekekre nézve. Az ellenségeskedést erősítő tényező az is, hogy a kisebbség az ellenséges magatartás hatására egyre inkább zárja sorait, márpedig minél inkább gyengülnek a többség és a kisebbség közötti kapcsolatok, annál inkább növekszik a félreértések lehetősége azokban az esetekben, amelyekben a kontaktus elkerülhetetlen.

7. tétel: Minél szervezettebb egy kisebbség és kulturálisan minél különbözőbb, annál valószínűbb, hogy a többség (a) negatív sztereotípiákat alakít ki róla; (b) fenyegetésnek tekinti; (c) félremagyarázza a kisebbség magatartását; továbbá minél inkább fennállnak az (a), (b) és (c) körülmények, a többség annál ellenségesebb a kisebbséggel szemben.

8. Gazdasági koncentráció és ellenségesség

A 6. és 7. tételben leírt folyamatok a kisebbségi-többségi kapcsolatok bármelyikénél felmerülhetnek. A közvetítő kisebbségek esetében az ellenségességet tovább súlyosbítja a kisebbség koncentrációja a kisvállalkozói szerepkörben. Először is, a vevő-eladó kapcsolat a kis üzletekben természetéből fakadóan versenyszellemű, gyakran jár alkudozással, ami ellenérzéseket ébreszthet a többség köréből kikerülő vevőben. Másodsor, amilyen mértékben a bevándorlók deviáns gazdasági szerepeket vállalnak, vagy amilyen mértékben szerepük teljesítése megsejtik a kulturális normákat, olyan mértékben ellenségességet ébresztenek maguk iránt. Példának okáért, Sjoberg (1960: 183–185) megjegyzi, hogy a tradicionális társadalmakban a kereskedelmi szerepek deviánsnak számítanak, éppen ezért „megvetik” őket, mivel megsértik a normális gazdasági tevékenység bevett szokásait. Továbbá, amint Bonacich (1973) rámutat, a modern gazdasági rendszerekben az etnikumok ugyan társadalmilag elfogadott szerepeket töltenek be, ám ilyenkor is megsértik a munkanormákat azzal, hogy csoportban és szélsőségesen hosszú munkaidőben dolgoznak. A deviáns szerepek vállalása vagy a normális gazdasági szerepek deviáns módon való betöltése gyakran tovább súlyosbítja a gazdasági fenyegetettséggel kapcsolatos többségi felfogást. Egy tradicionális rendszerben az új és deviáns gazdasági szerepek potenciális veszélyt jelentenek a tradicionális munkásokra és foglalkozásokra nézve, míg a modern rendszerekben, ahol a munkaterhek jól intézményesítettek, a munkavégzés normáinak áthágását a bér munkások gyakran a nehezen megszerzett gazdasági biztonságukra irányuló fenyegetésnek tekintik. Harmadsor, az áruk és szolgáltatások forgalmazói bűnbakká válhatnak olyan gazdasági problémák felmerülése kapcsán, mint az infláció, mivel a kiskereskedők kerülnek a legtöbbször kapcsolatba a nagyközönsséggel. A kisebbségek, akik az eladói szerepek szűk területén koncentrálnak, így könnyen a többségi lakosság szabadjára engedett frusztrációjának célpontjává válhatnak. Negyedsor, az etnikumok növekvő koncentrációja az üzleti szférában gyakran a helyi lakosság kiszorulását okozhatja, vagy legalábbis azt a közfelfogást erősítheti, hogy az etnikumok gazdasági fenyegetést jelentenek. És ötödsor, egyes kisebbségek gazdasági koncentrációja gyakran egységesebbnek és erősebbnek tűnetheti fel őket a politika terén, mint amilyenek valójában, ezzel is a növelve a többség fenyegetettségérzetét. [...]

8. tétel: Egy kisebbség gazdasági koncentrációjának hatása (a) minél inkább a vevő-eladó kapcsolatra redukálja a többséggel fenntartott kontaktust; (b) minél inkább deviáns szerepek vállalásához vagy az érvényes gazdasági normák áthágásához vezet; (c) minél inkább gazdasági és politikai fenyegetettség érzetét kelti a többségben; és (d) minél inkább a koncentrációzott kisebbség gazdasági tevékenységéhez társítja az általános gazdasági problémákat, annál valószínűbb, hogy a kisebbség gazdasági koncentrációja erősíti a többség kisebbséggel szembeni ellenségességét.

9. Ellenségesség és gazdasági koncentráció

Amint azt a 6. tétel megfogalmazza, a többség ellenséges magatartása korlátozza a kisebbségek lehetőségeit. A gazdaság és az oktatás területén érvényesülő diszkrimináció gyakran megakadályozza a kisebbségeket abban, hogy nem gazdasági jellegű szerepeket vállaljanak, ami szintén növeli annak az esélyét, hogy a kisebbség, az 1. és a 2. tételben felsorolt feltételek mellett, középszintű/közvetítő vállalkozói szerepeket töltsön be. Miután a kisebbség kiszolgáltatott, arra kényszerülhet, hogy egyre több és több marginális és deviáns gazdasági szerepet vállaljon, ami-

lyen például a feketekereskedelem (Zenner, 1976a: 11), vagy az alacsony társadalmi presztízsű és kitaszított csoportoknak nyújtott szolgáltatások. Az ellenséges környezet erősítheti a takarékosági hajlandóságot, mert a kisebbség fél attól, hogy a jólét látszatát keltse. Az ellenségesség elriaszthatja a tőkével rendelkező kisebbségeket a nem könnyen likvidizálható befektetésektől, mert ha el kell hagyniuk az országot, akkor befektetett tőkéjük odaveszne. Az ellenséges társadalmi környezet nyomán az eladó-vevő kapcsolat is könnyebben válik versenyszerűvé, mivel a többség és a kisebbség tagjai között alig vannak személyes kapcsolatok (lásd Fallers, 1967, 7: 13; Foster, 1974; Loewen, 1971: 39–48). A kis üzletek vevő-eladó kapcsolatai alkalmas mechanizmusnak bizonyulhatnak arra, hogy intézményesítsék és ritualizálják az ellenséges kapcsolatot mind többségi, mind kisebbségi oldalról.

9. tétel: Minél ellenségesebb a többség, minél jobban korlátozza és fenyegeti a jövevény kisebbség gazdasági lehetőségeit, a kisebbség tagjai annál kevésbé fektetnek be tőkeintenzív vállalkozásokba, és annál inkább hajlanak a készpénzes és marginális ügyletekre, hogy tőkéjét halmozzanak fel és szabályozzák a társadalmi ellenségességet.

Az eredmény

Az 1–9. tételek meggyőződésünk szerint összefoglaló magyarázatot adnak a közvetítő kisebbségek létrejöttére és fennmaradására. Továbbá, a tételekben megállapított feltételek elég általánosak ahhoz, hogy alkalmazhatók legyenek a különböző történelmi korszakok különböző rendszereiben megjelenő különböző csoportokra. Általában azt kívántuk bizonyítani, hogy az 1., 2. és 3. tételben meghatározott előfeltételek hiánya esetén egy adott migráns népességből nem jön létre közvetítő kisebbség. A közvetítő kisebbség fennmaradását az ellenségesség, a csoporton belüli szerveződés és a gazdasági koncentrálódás közötti kapcsolatrendszerre vonatkozó 4–9. tételben összefoglalt, egymást kölcsönösen erősítő feltételek magyarázzák. Amennyiben az említett tételekben felsorolt feltételek nem állnak fenn, az adott etnikai csoport közvetítő kisebbségként való fennmaradása sem valószínűsíthető.

Egy adott közvetítő kisebbség megszűnésének különféle okai lehetnek. Okozhatja a fokozódó társadalmi ellenségesség, amely elűzetéshez vagy akár megsemmisítéshez vezet; a gyermekek oktatásán keresztül bekövetkező asszimiláció, amely a sajátos kultúra elvesztésével jár; a többségi társadalomba integrált szakmai vagy gazdasági szerepek betöltése; a kisebbség tagjainak fokozott személyes elfogadása a többség részéről. Az oktatás hozzájárulhat az 1., 2. és 3. előfeltétel lebontásához és a 4–9. kölcsönkapcsolat kiüresedéséhez. E dolgozatnak azonban nem célja, hogy mindenre kiterjedő magyarázatot adjon a közvetítő kisebbségek megszűnésére, mivel elsősorban azok eredetére és fennmaradására összpontosítja figyelmét. [...]

Tóth Máté fordítása

- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D. J. and SANFORD, R. N., (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- BECKER, H. (1956): Middleman trading peoples: Germ plasm and social situations. In H. BECKER: *Man in Reciprocity*. Praeger, New York, 225–237.
- BENEDICT, R. (1968): Family firms and economic development. *Southwestern Journal of Anthropology*, 24: 1–19.
- BLALOCK, H. M., JR. (1967): *Toward a Theory of Minority Group Relations*. Wiley, New York.
- BONACICH, E. (1973): A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 38: 583–594.
- COHEN, A. (1969): *Custom and Politics in Urban Africa: a Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. University of California Press, Berkeley.
- EITZEN, D. S. (1971): Two minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines. In N. R. YETMAN and C. HOY STEELE (eds.): *Majority and Minority: The Dynamics of Racial and Ethnic Relations*. Allyn and Bacon, Boston, 117–138.
- FALLERS, L. A. (ed.) (1967): *Immigrants and Associations*. Mouton, The Hague.
- FOSTER, R. L. (1974): Ethnicity and Commerce. *American Ethnologist*, 1: 437–448.
- JIANG, J. P. L. (1968): Toward a theory of pariah entrepreneurship. In G. WIJEWARDENE (ed.): *Leadership and Authority: A Symposium*. University of Malaya Press, Singapore, 147–162.
- LEON, A. (1970): *The Jewish Question: A Marxist Interpretation*. Pathfinder, New York.
- LIGHT, I. H. (1972): *Ethnic Enterprise in America: Business and Welfare among Chinese, Japanese and Blacks*. University of California Press, Berkeley.
- LOEWEN, J. W. (1971): *The Mississippi Chinese: Between Black and White*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- RINDER, I. D. (1958/1959): Stranger in the land: Social relations in the status gap. *Social Problems*, 6: 253–260.
- SHANIN, T. (1978): The peasants are coming: Migrants who labour, peasants who travel and marxists who write. *Race and Class*, 19: 227–288.
- SHIBUTANI, T. and KWAN, K. M. (1965): *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*. Macmillan, New York.
- SIMMEL, G. (1950): The stranger. In K. H. Wolff (ed.): *The Sociology of Georg Simmel*. Free Press, Glencoe, IL., 402–408.
- SIU, P. C. P. (1952): The sojourner. *American Journal of Sociology*, 58: 34–44.
- SJOBERG, G. (1960): *The Preindustrial City*. Free Press, Glencoe, IL.
- SOMBART, W. (1951): *The Jews and Modern Capitalism*. Free Press., Glencoe, IL.
- STONE, R. A. (1974): Religious ethic and spirit of capitalism in Tunisia. *International Journal of Middle East Studies*, 5: 260–273.
- STRYKER, S. (1959): Social structure and prejudice. *Social Problems*, 6: 340–354.
- TOENNIES, F. (1971): *On Sociology: Pure, Applied and Empirical*. Eds.: W. J. Cahnman and R. Heberle. University of Chicago Press, Chicago.

- VAN DEN BERGHE, P. L. (1975): Asian Africans before and after independence. *Kroniek van Afrika*, 6. (Special Issue).
- VAN DER LAAN, H. L. (ed.) (1975): Asian Minorities in Africa: Indians and Lebanese. *Kroniek van Afrika*, 6. (Special Issue).
- WEBER, M. (1968): *Economy and Society*. Eds.: G. Roth and C. Wittich. Bedminster Press, New York.
- ZENNER, W. P. (1976a): *Ethnic Solidarity in Three Middleman Minorities*. Paper presented at the American Anthropology Association annual meetings.
- ZENNER, W. P. (1976b): *Middleman Minority Theories: A Critical Review*. Paper presented at the Association for the Sociological Study of the Jewry annual meetings. New York.

A FEKETEPIACI BŰNÖZÉS ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA¹

(Részletek)

Ha Belize utcáin bárkit megkérdezzük, hol érdemes feketén dollárt eladni, nagy valószínűséggel kelet-indiai kereskedőkhöz fog irányítani. Ami érdekes elméleti kérdést vet fel. Nevezetesen: egy adott etnikai csoport vajon miért hajlamosabb bekapcsolódni a feketepiaci tevékenységbe, mint valamely másik? Vajon létezik-e valamilyen, kulturális alapokon nyugvó magyarázat a különböző etnikai csoportok bűnözési szokásaival kapcsolatban? A válasz talán az egyes etnikai csoportok értékeiben és normáiban rejlik? Vagy az adott csoport sajátos társadalmi struktúrájában? Talán a csoporton belüli összetartás gazdasági és szociális kötődései adhatnak útmutatót a feketepiac belső működéséhez? [...]

Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresek választ. Nyilvánvaló, hogy ezt a problémát a közgazdaságtan csak korlátozottan képes kezelni, mivel ez a szemlélet erősen statikus. [...] Sokkal ígéretesebbnek tűnik számomra a szociológia alapvető tételeit elfogadni (Durkheim, 1933 [1902]; Smelser, 1976), vagyis hogy a piacok társadalmi struktúrák (vö. Baker, 1990; Powell, 1990a). A feketepiacot a szociológia szemszögéből vizsgálva észrevehetjük, hogy ennek jellemző folyamatai a társadalmi kapcsolatok és az etnikai identitás struktúráit tükrözik.

A tanulmány első részében röviden áttekintem a témával foglalkozó szakirodalmat. A második részben empirikus bizonyítékokkal szolgálok annak alátámasztására, hogy a kelet-indiaiak sokkal mélyebben bekapcsolódnak a belize-i fekete valutakereskedelemben, mint a más népcsoportokhoz tartozó kereskedők. A harmadik részben bemutatom a feketepiac társadalmi szerveződését, majd a negyedik részben összehasonlítom egy másik etnikai feketepiacal, hogy a strukturális különbségek jól láthatóak legyenek. Az ötödik részben a szerkezeti változások kérdésével foglalkozom, különös tekintettel arra, hogy az etnikai feketepiacok hogyan alakulhatnak át etnikumoktól független struktúrákká. [...]

¹ Black Money in Belize: The Ethnicity and Social Structure of Black-Market Crime, *Social Forces*, Volume 73, Number 1, September 1994, pp. 135–154.

A szakirodalom áttekintése

Tanulmányom a szakirodalom két olyan területét kapcsolja össze, amelyek eddig egymástól elkülönülten fejlődtek. Az egyik irányzat kifejezetten a feketepiacokra összpontosít, általában a fejlődő országok összefüggésében, és a neoklasszikus közgazdaságtan alapelveihez igazodik (vö. Wiegand, 1992a). A másik irányzat a szociológia klasszikusaiban gyökerezik, a gazdaság és a társadalom közötti kölcsönhatásokat vizsgálja, gyakran a bűnözéshez kapcsolódóan.

A közgazdasági irodalom futólagos áttekintése is elárulja, hogy az elmúlt néhány évben jelentősen nőtt az érdeklődés a feketepiacok problémaköre iránt.² Ez az érdeklődés összefügg a gazdasági fejlődés következményeivel (pl. Jones és Roemer, 1989), és egybeesik azokkal a mai politikai erőfeszítésekkel, amelyek célja a szabadkereskedelem kiterjesztése a magas vámtarifákat alkalmazó, kevésbé fejlett országokra (pl. de Soto, 1989; Staubus, 1989). A szakirodalom nagy része egyetért abban, hogy a piacok védelmére és szabályozására irányuló mai törekvések olyan párhuzamos piacokat, illetve feketepiacokat teremtenek, amelyeken magasabb árak és nagyobb haszon érhető el (Lindauer, 1989).

A feketepiaci valutakereskedelemmel összefüggésben a neoklasszikus szakirodalom hangsúlyozza, hogy a hivatalos átváltási árfolyamok politikai okokból rendszerint csökkentik a nemzeti valuták értékét a világpiacon (Azam és Besley, 1989; Culbertson, 1989; Nowak, 1985). Culbertson (1989) ezt a következőképpen írja le: „Önmagában az a tény, hogy a feketepiac létezik, azt bizonyítja, hogy a hivatalos átváltási árfolyam nem megfelelő. Feketepiac nélkül szinte semmiféle támpont nem létezne arra nézve, hogy a hivatalos átváltási árfolyam milyen mértékben értékeli túl az adott valutát”. Egyszerűbben szólva, a pénz értékének inflálódása nyomán létrejön a feketepiac, amelyen a különféle „keményvaluták” (a nemzetközi kereskedelemben használatos valuták, például az amerikai dollár) jóval magasabb áron kelnek el, mint a kereskedelem legális csatornáin. A feketepiaci valutakereskedelemben a profit a hivatalos és a feketepiaci átváltási árfolyam különbségéből származik (Greenwood és Kimbrough, 1987; McDonald, 1985).

A keményvalutához jutás szigorú jogszabályokkal való korlátozása – amelyet a legtöbb elmaradott országban alkalmaznak – szintén a „feketepénzek” adásvételére ösztönöz. A valutakereskedelem szabályozása elvben a szegény országok valutatartalékainak megőrzését szolgálja, ami eleve igen nehéz feladat, a szinte állandó fizetésimérleg-problémák miatt (Nowak, 1985). Az ellenőrzés különféle formákat ölthet, például a valutavásárlás megadóztatása, az országból kivihető valutaösszeg maximálása. A valutakorlátozás azonban, bármilyen formában történjék is, minden esetben feketepiacot teremt. [...] A közgazdasági szakirodalom elsősorban azt vizsgálja, hogy miért alakult ki a valutaátváltás feketepiacja. De, mint említettem, kevésbé foglalkozik az etnikumok érintettségének kérdésével. Az érvelés implicite azt feltételezi, hogy a feketepiac kialakulását ösztönző tényezők (irreális árfolyam és valutakorlátozás) valamennyi etnikai csoportra egyformán hatnak. Nem ad viszont magyarázatot arra a kérdésre, miért van az, hogy a feketepiaci tevékenységek gyakran egy adott etnikai csoporthoz köthetők.

² A második világháború alatti fejadagrendszer és árellenőrzés tömegesen irányította a kutatók figyelmét a feketepiac felé. A neoklasszikus szakirodalom elméleti alapját mindmáig ennek az időszaknak a tanulmányai alkotják (Boulding, 1947; Bronfenbrenner, 1947a, 1947b; Michaely, 1954 és Plumtre, 1947).

A gazdaságot és a társadalmat tárgyaló szociológiai irodalom alkalmasabb ennek a kérdésnek a megválaszolására. A kiindulópont Durkheim (1933 [1902]) kritikája a piaci viselkedés szigorúan közgazdasági magyarázatával szemben. Durkheim szerint „semmi sem oly kevésbé állandó, mint a [gazdasági ön]érdek. Ma összeköt veled, holnap ellenségemmé tesz téged”. [...] Smelser (1976) ebben az összefüggésben beszél a „szolidaritás hálójáról”, ami „hát-térbe szorítja a gazdasági számításra alapozott magatartást”. Portes és Bach (1985) szerint „az azonos származású embereket különleges kötelék fűzi össze egymással, és megfordítva, elkülönülnek azoktól, akik mások, mint ők”.

Az etnikai szolidaritás szálait a gazdasági sikerességgel összefüggésben is vizsgálták (pl. Blalock, 1967; Bonacich, 1972, 1973; Dow, 1977; Dutta, 1981; Light, 1972; Light és Bonacich, 1988; Min, 1987; Portes és Bach, 1985; Silin, 1962; Streba, 1987). Vizsgálódásunk szempontjából két tanulmány (Ravel, 1983; Shaw, 1985) érdemel különös figyelmet; mindkettő arra mutat rá, hogy a keleti-indiai és a kínai kereskedők sikere nagyrészt a velük azonos etnikai csoporthoz tartozó beszállítói hálózatnak köszönhető. Sajnálatos módon, a Lind egyik írásában (1958) található odavetett utalástól eltekintve, még a szociológiai szakirodalom előtt áll az a feladat, hogy az említett etnikai alapú kereskedelmi hálózatokat kapcsolatba hozza a csempészettel, az adócsalással és a feketepiacival.

Az etnikai hovatartozás és a bűnözés kölcsönhatása volt Light (1977) kutatásának központi témája, aki a prostitúció társadalmi szerveződési formái közötti különbségeket etnikai-demográfiai egyensúlytalanságokra vezeti vissza. Részletesebben kifejtve, az országban történelmileg a fekete bőrű prostitúció meghatározó formája az utcai „üzletmenet” volt, ami a fekete nők „túlkínálatát” mutatta a fekete férfakkal szemben. Az amerikai nagyvárosok kínai negyedeiben viszont ennek épp az ellenkezője volt megfigyelhető. A kínai nők alacsony száma miatt, ami egyben a gyermekek alacsony számát is jelentette, a prostitúció bordélyházak köré szerveződött. Így, miközben a fekete bőrű közösségeknek az utcai bűnözés egyre növekvő problémájával kellett szembenézniük, a kínai közösségekben a bordélyházakat látogató férfiak viszonylagos biztonságban érezhették magukat. Noha a kínai etnikai bünszövetkezetek (triádok) erőszakkal biztosították ezt a viszonylagos nyugalmat, mégis ennek volt köszönhető, hogy a kínai negyedek hamarosan vonzani kezdték a legális üzleti tevékenységeket, és olyan virágzó növekedésnek indultak, amely a fekete közösségekben elképzelhetetlen lett volna. Ezeknek az etnikai különbségeknek a hangsúlyozásával Lightnak (1977) sikerült megingatnia azt a közgazdasági feltevést, miszerint „a munkaerő-piaci hátrányos helyzet a kínálat kizárólagos, de legalábbis döntő meghatározója”.

[...] A piaci erők önmagukban nem képesek magyarázatot adni a bűnözés eltérő társadalmi szerveződési módjaira, ahogy azt Light és mások (vö. Hagan, 1993; Hartung, 1950; Shapiro, 1980) is megjegyzték. A társadalmi szerkezet viszont magyarázatot adhat erre. Light arra a feltételezésre hajlik, miszerint a társadalmi szerkezet a népesség demográfiai helyzetéből (például a kor és nem szerinti összetételéből) következik, ami valójában a kérdésnek csak az egyik része. A társadalmi struktúrát alakító alapvető tényezők az egyének közötti kölcsönhatások és a társadalmi kapcsolatok, amelyek – mutat rá Durkheim – enyhítik a gazdasági racionalitás mindennapos ridegségét.

A piac mint társadalmi struktúra

[...] Powell (1990a) így ragadja meg ennek az új irányultságnak a lényegét: „A gazdasági egységek a gazdasági tevékenységeket évszázadokon át szorosan magukba záró politikai, vallási és társadalmi kötődések sűrű hálójából emelkedtek ki.” Baker (1990) ehhez hozzáteszi: a „piaci kapcsolatok – ahogy a legtöbb szervezetközi kapcsolat – társadalmilag strukturáltak”. Cook és Whitmeyer (1992) a társadalmi struktúrát „a szereplők közötti különleges kapcsolatok rendszereként” írja le, amelyben „a hálózatot összetartó szálak megléte és erőssége közötti különbség jelentős és meghatározó szerepet játszik”. A tanulmányok különböző mértékben hangsúlyozzák a társadalmi és gazdasági kölcsönhatások tartós mintáit, amelyek kialakítják a társadalmi csere viszonylag stabil hálózatát (Emerson, 1962; Granovetter, 1985).

A feladat az, hogy leírjam e cserehálózatok társadalmi struktúráját. Egyrésztől szociológiai előképzettségünk arra készített bennünket, hogy e hálózatokon belül keressük a különbségeket. Ilyen lehet, mondjuk, a munkamegosztás (Durkheim, 1933 [1902]). Azt kell empirikus fogalmakkal bizonyítanunk (lehetőleg több eset összehasonlításával), hogy a hálózatok belső struktúrája miként határozza meg az etnikum (fekete)piaci magatartását.

Másrésztől viszont ezek a társadalmi cserehálózatok a külső környezetbe ágyazottan működnek, és ehhez képest igyekeznek a piaci kötődéseket a saját javukra fordítani. Ez a dinamikus folyamat, amely a piaci kapcsolatok fenntartására és alakítására irányul, Baker (1990) szerint egy kontinuum fogalmaiban ragadható meg. A piaci kötődések egyfelől hierarchikusak, a kontinuum másik végén viszont tranzakcionálisak (az adott ügyletre irányulóak). A hierarchikus piaci kötődések általában valamiféle hosszú távú, informális, nem szerződéses jellegű kapcsolaton alapulnak (Baker, 1990). Vevő és eladó azon kölcsönösen vállalt kötelezettségéből és kölcsönös törekvéséből fakadnak, hogy csak egymással üzletelnek. Ezzel szemben a tranzakcionális kötődések gazdasági önérdéken és pénzügyi számításon alapulnak, ezért „rövid életűek, epizódjellegűek és véletlenszerűek”. [...]

Ezek a társadalmi cserehálózatok irányítják a gazdasági mozgásokat, a piaci kötődések megfelelő kombinációjának felhasználásával. Ha a hálózat formális és informális kapcsolatokra egyaránt támaszkodhat, akkor eszközökben és forrásokban nem szenved hiányt, és ezáltal lehetővé válik számára a versenyképes ár előnyeinek kihasználása (Baker, 1990; Powell, 1990a, 1990b).

Amint majd látni fogjuk, részben kereskedelmi hálózatuk társadalmi szerveződésével magyarázható a keleti-indiai különleges kapcsolata a Belize városi valutakereskedelem feketepiacával. Ennek az etnikai hálózatnak nemcsak a külső és belső struktúráját fogom leírni, hanem azt is bemutatom, hogyan segíti elő a feketepiaci bűnözés terjedését. Ezt megelőzően azonban bizonyítani kell a kelet-indiai feketepiaci részvételét.

A kelet-indiaiak a feketepiacon

[...] A bizonyítékot két kérdőíves közvélemény-kutatás (Wiegand, 1989; Wiegand és Bennett, 1990) szolgáltatja. A frissebb felmérés Belize város háztartásaiból vett véletlenszerű minta alapján azt mutatta ki, hogy a háztartások közel egyharmada (32 százalék) gondolja úgy, hogy a kelet-indiaiak nagyobb számban vannak jelen a feketepiacon, mint más etnikai csoportok, noha a kelet-indiaiak a város lakosságának mindössze 2 százalékát teszi ki (Belize-i Központi Statisztikai Hivatal, 1989). De talán még árulkodóbb a kereskedők véleménye. Annak a 73 megkérdezettnek (a minta 14 százaléka), aki a kérdőíven fő foglalkozásaként a kereskedelmet (például árubehozatal, kiskereskedelem) jelölte meg, a 40 százaléka állítja, hogy a kelet-indiaiak alkotják a valutakereskedelem feketepiacához leginkább kötődő etnikai csoportot.

A másik felmérés egy évvel korábban, 1989-ben készült, és csak a Belize városi kereskedőkre terjedt ki. A többi között arra kérték a kereskedőket, becsüljék fel versenytársaik részvételét az illegális valutaváltásban. A nem kelet-indiai kereskedők 55 százalékra becsülték azoknak a versenytársaiknak a számát, akik szerintük részt vesznek a feketepiaci bűnözésnek ebben a fajtájában. A kelet-indiai kereskedők azonban becsülésükkel minden más etnikai csoportot túlszárnyaltak. Szerintük ugyanis versenytársaik 73 százaléka ad-vesz rendszeresen amerikai dollárt a feketepiacon. E felmérések eredményei azt mutatják, hogy – legalábbis a közvélekedés szerint – a kelet-indiaiak állnak a legszorosabb kapcsolatban a feketepiaci valutakereskedelemmel.

[...]

A kelet-indiaiak és a feketepiaci valutaváltás

A Belize városi pénzváltók feketepiaci a keleti-indiai kereskedők társadalmi cserehálózatába beágyazódva működik. [...] Az 1989-es felmérésben (Wiegand, 1989) részt vett kereskedők mintegy 20 százaléka volt kelet-indiai.³ [...] A kelet-indiai kereskedők túlnyomó része kis-, illetve nagykereskedő, negyvenezer dollár körüli készletekkel és száz-ezer dollár alatti éves forgalommal. Annak ellenére, hogy a kelet-indiai üzletek csak kevés készlettel rendelkeznek, és csekély forgalmat bonyolítanak, általánosan jellemző rájuk, hogy jó néhány bolti segédet és raktárost alkalmaznak, és általában importált árukat, többek között elektromos berendezéseket, különféle szöveteket, ruházati cikkeket, cipőket adnak el.

A munkamegosztás a belize-i kelet-indiai hálózatokban alapjában véve a következő: bolti alkalmazottak és raktárosok, kiskereskedők, kis- és nagykereskedők, importőrök, nemzetközi szállítók. [...] A hálózatban csak maroknyi kelet-indiai importőr található, talán hárman-négyen lehetnek összesen, viszont annál több boltossal és eladóval találkozhatunk. Az effajta munkamegosztásnak legalább két funkciója van. Először is, a nagykereskedők és kiskereskedők felé irányuló áruszállítás szabványosítva lesz. Az áruk egy része kelet-indiai eredetű – például a curry és bizonyos nyomott szövetek –, így főként kelet-indiaiak vásárolják őket, ami erősíti az enklávé etnikai szolidaritását (Portes és

³ A mintában szereplő nem hivatalos utcai árusok között egyetlen kelet-indiai sem volt.

Bach, 1985). Mindazonáltal az áruk döntő többségét a lakosság egészének adják el. Másodszor, ez a munkamegosztás az Indiából érkező segédek áramlását eredményezi Belize város üzleteibe. Habár ténylegesen keveset tudunk az ebbe az etnikai csoportba tartozó munkaerő toborzásáról,⁴ úgy tűnik, hogy létezik egy mélyen lappangó osztálykonfliktus, amely időről időre a felszínre tör. Nemrég egy fiatal kelet-indiai bolti segédekből álló csoport nyilvános tiltakozást szervezett azonos etnikai csoportba tartozó munkaadók ellen. Elégedetlenségük oka az volt, hogy már több mint egy éve nem kaptak fizetést, annak ellenére, hogy a hét minden napján dolgoztak, továbbá azt állították, hogy a boltvezetők elkobozták úti okmányaikat.

Ez a kizsákmányoló etnikai szerkezet teremti meg a profitszerzés és a gazdasági sikeresség alapját a kelet-indiai kereskedők számára.⁵ Mint látni fogjuk, a kelet-indiai kereskedelmi hálózat hierarchikus struktúrája még ennél is erősebben szolgálja azt a célt, hogy a tőkét az ehhez az etnikai csoporthoz tartozó kevés importőr kezébe összpontosítsa.

A kelet-indiai hálózatok külső kapcsolataira két dolog jellemző. Először is, a kelet-indiai importőrök egy széles, nemzetközi kereskedelmi hálózathoz kapcsolódnak. Beszerzett készleteik körülbelül háromnegyede amerikai, panamai és indiai szállítóktól származik (Wiegand, 1989; Wiegand és Bennett, 1990). Ez a hálózat nagymértékben különbözik a más etnikumhoz tartozó importőrök beszerzési hálózataitól. Más szóval, a nem kelet-indiai importőrök hálózatai behatároltabbak. Ennek jó példáját adják a kreol⁶ kereskedők, akik szinte kizárólag a helyi beszerzési forrásoktól függnek, vagy a mesztic⁷ kereskedők, akik mexikói és helyi (belize-i) szállítókra támaszkodnak (Wiegand, 1989).

A kelet-indiai piaci kötődések másik jellegzetessége az etnikai és rokonsági kapcsolatokba való beágyazottságuk. A kelet-indiaiak becslése szerint beszállítóik mintegy 75 százaléka „családtag, rokon, vagy közeli barát” (Wiegand és Bennett, 1990). Más etnikai csoportokban ugyanez az arány átlagosan nem haladja meg a 15 százalékot. Ezt nevezhetjük „az üzlet maradjon az etnikai csoporton belül” normának, amely rávilágít a kelet-indiai társadalmi és kereskedelmi hálózatok bonyolult szövevényére.

Ennek a normának a fontosságát nem szabad figyelmen kívül hagyni. A külföldi piaci kötődések etnikai és rokonsági struktúrába helyezéseivel az importőrök gyakorlatilag elmosták a különbséget az üzlet és az etnikai szolidaritás között. A piaci kötődéseknek ez a külső struktúrája az, ami a kelet-indiai kereskedelmi hálózatokat komparatív előnyhöz juttatja a belize-i piacon – vagy ahogy egy általam megkérdezett személy megfogalmazta, a kelet-indiaiak azon képessége, „hogy áruikat sokkal olcsóbban adják el, mint a nagy kereskedőházak”. Tény, hogy néhány vezető

⁴ Portes és Bach (1985) írja az etnikai munkaerőpiacról: „A bevándorló enklávénak rendszeresen szüksége van frissen érkezőkre, a legrosszabb munkákat végzők felváltására. [...] A bevándorló munkások azért vállalják ezeket az alantas munkákat, mert csak innen nyílnak meg a mobilitás útjai, amelyek a kívülállók számára elérhetetlenek. [...] Ily módon az etnikai enklávénban a legrosszabbul fizetett osztályokba tartozók az évek során vezetői szintű munkakörbe juthatnak, vagy kisvállalkozók lehetnek” (1985: 203–204).

⁵ Egy nem kelet-indiai importőr tette fel nekem a retorikus kérdést: „Hogyan versenyezhetnék velük [a kelet-indiai kiskereskedőkkel], ha olcsóbban adják a konyhafelszereléseket, mint amennyiért én a gyárban veszem, és legálisan hozom be?”

⁶ Kreolnak az európai és afrikai ősök keveredéséből származó embereket nevezik.

⁷ A meszticek etnikailag spanyol-amerikai indián eredetűek. A belize-i meszticek többségének ősei a tizenkilencedik század közepén érkeztek Mexikóból. Az 1960-as évektől a meszticek főleg Guatemalából és El Salvadorból érkeztek Belize-be. Közülük 4100 menekült, valamint 25–40 ezer, semmiféle irattal nem rendelkező külföldi.

üzletember panaszt tett a vámhivatali számvevőnél, egyenesen azzal vádolva a kelet-indiai importőröket, hogy azért tudják „áruikat a piaci ár alatt eladni”, mert kibújnak a vámfizetés alól.

Az etnikai alapú piaci kötődések számos előnye világossá válik, ha összekapcsoljuk az alulszámlázás bűncselekményével. Az alulszámlázás lényegében véve adóbűncselekmény, amely abban áll, hogy az importőr hamis kereskedelmi iratok felhasználásával az adott áru értékét a valóságosnál kisebbnek tünteti fel, hogy ezáltal kevesebb importvámot fizessen (Junguito és Caballero, 1982). Mint minden adóbűncselekmény, így az alulszámlázás is bizonyos mértékű összejátszást igényel – ebben az esetben az importőr és a külföldi szállító között. Maga a bűncselekmény viszont egyszerű, „a helyszínen készpénzzel” kiegyenlített ügylet. Az importőr a hamis számlán levő összeget valamely szokásos fizetési módszerrel, például banki akkreditív útján egyenlíti ki a szállítóval. A fennmaradó és a számlán nem szereplő összeget pedig amerikai dollárban fizeti. Ez előnyt jelent a kelet-indiai importőrök számára, mert így kevesebb importvámot fizetnek, mint a korrektül számlázó importőrök.

Az alulszámlázásra hajlandó partnerek keresése mégis járhat bizonyos bonyodalmakkal. Pusztán a kérdés megdöntése is tönkretelheti az üzletet, sőt rosszabb is történhet, mint például egy jól menő Belize városi kereskedőház elnöke által elmondott esetben. Egy panamai cipőszállító, hogy kapcsolatait megerősítse a szóban forgó kereskedőházzal, megkérdezte, mekkora összeget írjon a számlára. Amint az eset híre eljutott Belize-be, a kereskedőház elnöke visszavonta az összes megrendelést, és átadta az ügyet a vámhatóságnak. A kereskedőház elnöke felkérte a számvevőt, hogy vizsgálja meg néhány kelet-indiai importőr bizonylatait, akiről tudta, hogy rendszeresen vásároltak cipőket ettől a bizonyos szállítótól. A vámhivatal visszautasította a kérést azzal, hogy egy ilyen akció során semmiféle meggyőző bizonyítékra nem lehet szert tenni. A szállító azzal követte el a hibát, hogy olyan kérdést tett fel, amely eleve feltételezte a vevő részéről az alulszámlázás és a vámkötelezettségek alóli kibúvás szándékát. Más megfogalmazásban arról van szó, hogy a kereskedőház és a panamai szállító közötti piaci kapcsolat alapvetően tranzakcionális jellegű volt, ennél fogva a kérdés nyilvánvalóan szóba sem jöhetett volna.

Ugyanakkor viszont a kelet-indiai importőrök olyan beszerzési hálózattal rendelkeznek, amely a bizalom, a szolidaritás és a rokonság etnikai struktúráján alapul. Ez az etnikai struktúra elrejti az importőr és a szállító közötti összejátszást a hatóságok elől, mivel garantálja, hogy egyik fél sem fogja „feldobni a másikat az illegális ügylet miatt”.

De mi köze van a hálózat a belső és külső struktúráinak a valutakereskedelem feketepiacához? Szeretőgazó kereskedelmi kapcsolataik miatt (vö. Nevadomsky, 1981; Streba, 1987) a kelet-indiai importőrök forgalmuk nagy részét keményvalutában (elsősorban amerikai dollárban) bonyolítják le. A mesztic és kreol kereskedők viszont ügyleteik legnagyobb részét mexikói pesóban vagy belize-i dollárban kötik. E valuták forgalma – az amerikai dollárral ellentétben – nem esik korlátozás alá, a kereskedők szabadon átválthatják. Ezzel szemben amerikai dollárt, azaz keményvalutát Belize-ben csak a központi bank fizethet ki, és csak a számlán feltüntetett összegben.

Ha az importőr a központi banknál hamis bizonylatot mutat be, akkor legálisan nem tudja megszerezni azt a keményvalutát, amennyivel a külföldi szállítójának tartozik. Így a valutakereskedelem feketepiaci a keményvaluták nem hivatalos forrásaként szolgál az importőrök számára. Lehetőséget ad nekik arra, hogy alulszámlázzanak, és üzleti kötelezettségeiket is teljesíteni tudják külföldön. Természetesen sokkal egyszerűbb beszélni az alulszámlázásról, mint első kézből származó bizonyítékot találni rá. Amint egy korábbi számvevő megállapította: „Ahhoz, hogy büntetőeljárást indítsunk egy importőr vagy egy kereskedő ellen, olyan tényleges bizonyítékra van szükségünk, mint

például két bizonylat ugyanarról az ügyletről, vagy arra, hogy a szállító feljelentsé az importőrt. Akár még a miami vagy más vámhatóságokkal való együttműködés is szükségessé válhat.” Pusztán gyakorlati okokból, ilyen összehangolt akció Belize-ben még nem történt. Mindazonáltal, a vádemelési eljárás nehézségei ellenére a volt számvevőnek kevés kételye van afelől, hogy „az importőrök és a szállítók összejárásnak egymással”. Megállapítása szerint: „A kelet-indiai üzletek sokaságában nem titok, hogy alacsonyabbnak tüntetik fel az [importáruk] értékét. Láthatja a mintát. Rokonságuk van Miami-ban. És az áruikat mindig ugyanettől az [etnikai] közösségtől szerzik be.”

Ráadásul a hálózat belső struktúrája arra szolgál, hogy a feketepénzeket az importra összpontosítsa, mivel ott van rájuk szükség, hogy a külföldi szállítókat ki tudják fizetni. A kelet-indiai kiskereskedők városzerte a rendes üzletmenet során is szert tesznek valamennyi amerikai dollárra. Elvárják tőlük, hogy dollárjaikat eladják az importőröknek az aktuális feketepiaci árfolyamon. Az importőrök feltehetőleg számos idegenforgalmi vállalkozástól (például üdülőszállodáktól, éttermektől, báróktól) is vásárolnak amerikai dollárt. Valószínűsíthető, hogy nagy szükség esetén még a készpénzben dúskáló kokainbáróktól is vesznek dollárt. [...]

Néhányan bizonyára félreértelmezik majd eszme-futtatásomat: mintha a kelet-indiaiakat vádolnám feketepiaci bűnözéssel. A tények valójában azt mutatják, hogy minden etnikai csoport kereskedői részt vesznek a valutaüzletkedésben, a csempészetben, az alulszámolásban és a vámcsalásban. Az ilyen magatartást általában a neoklasszikus ösztönzők váltják ki, de a kelet-indiaiakra hat egy különösen erős sajátos ösztönző is, ami piaci kötődéseik szerkezetéből fakad (például keményvalutában bonyolított ügyletek). A társadalmi struktúra és a feketepiaci bűnözés közötti elméleti kapcsolat feltárása érdekében röviden vizsgáljunk meg egy másik, etnikai alapon szerveződő belize-i feketepiacot.

A mesztic csempészpiac

A csempészpiac esetünkben a fogyasztási cikkek Mexikóból Belize-be csempészését és viszonteladását jelenti. Ezt a csempészpiacot gyakran összekapcsolják a mesztic etnikai csoporttal, amelynek társadalmi szervezete sokban különbözik a valutakereskedelem feketepiacától.

A csempészpiac a mexikói–belize-i határ két oldalán fekvő falvak társadalmi kapcsolatrendszerére épül (Wiegand, 1992b, 1993). A belize-i falvak kisebbek, egy-egy faluban általában 50-200 család lakik, és kereskedelmileg kevésbé fejlettek, mint a határ mexikói oldalán elterülő falvak. Lakóikat azonban mindkét oldalon egyesíti a közös mesztic kultúra és nyelv, valamint a régóta fennálló társadalmi és rokoni kötelékek rendszere.

A belize-iek évtizedeken keresztül átjártak a határon Mexikóba, hogy olyan tartós élelmiszereket és fogyasztási cikkeket vásároljanak, amelyeket Belize-ben nem, vagy csak sokkal drágábban lehetett beszerezni (Barnett, 1985; Hernandez et al., 1991). A belize-i kormány igyekszik szabályozni a határ menti kereskedelmet, hogy megvédje a hazai ipart és jövedelmeket. A mexikói termékek behozatalát vagy tiltják, vagy értékük 42 százalékától 100 százalékáig terjedő vámmal sújtják (Barnett, 1985; Kirton, 1988). Az alternatív fogyasztói piachoz való könnyű hozzáférés és az erős kereskedelmi korlátozások együttesen csempészésre ösztönöznek.

A kelet-indiai hálózatok hierarchikus munkamegosztásához képest a falusi csempészhalozatok egyszerűek és decentralizáltak. A falusi kereskedőknek csak egy sekély folyón kell átkelniük ahhoz, hogy Mexikóban személyesen a nemzetközi szállítóktól vásároljanak. A kiskereskedők gyakorlatilag közvetlenül kapcsolódnak a szállítókhöz, nincs közvetítő importőr, akin keresztül kellene az árukhoz hozzájutni, ahogy a kelet-indiai hálózatok esetében láthattuk. Ugyanezen oknál fogva néhány, Orange Walk Town és Belize várostól száz mérföldre délre lakó kereskedő szintén a falusi hálózatot használja a csempészárak beszerzése céljából. Ebben az esetben a hálózat belső munkamegosztása kissé jobban differenciált. Néhány mesztic vállalkozó rendszeresen kereskedelmi mennyiségű mexikói csempészárut hoz be. Általában a folyó menti falvakból indulnak, és nem tudnának tevékenykedni a falusiak együttműködése nélkül. Egész pontosan, a csempészek felbérelik a motorcsónak-tulajdonos falusiakat, akik a falvak közös tulajdonában levő kikötőkből indulnak. A falusiakat alkalmazzák arra is, hogy a csempészárut a folyópartról eljuttassák a bekötőutakig, ahol a teherautók várakoznak, amelyek a csempészárut a kereskedőkhöz továbbítják.

Egy kívülállónak rendkívül nehéz behatolni ezekbe a falusi hálózatokba, vagy elérni azt, hogy a falusiak egyáltalán szóba álljanak vele. Egyszer megkérdeztem (angolul) egy falusi tizenévest a falutól a folyóig mintegy száz yardon át vezető mély keréknyomokról. Azt válaszolta (angolul), hogy fogalma sincs, hogyan kerültek oda. Később viszont a nap folyamán ugyanaz a tizenéves elárulta (spanyolul) egy, a térségben született és nevelkedett mesztic barátomnak, hogy a nyomok egy csempészáruval megrakott teherautótól származnak.

A kreol túlsúlyú vámhatóság nem számíthat jelentős együttműködésre a mesztic falvak lakói részéről.⁸ A nyomozások rendszeresen zsákutcába jutnak. [...] A falvak lakói azt állítják, hogy semmit sem tudnak a csempészetéről, kivéve, hogy néhány mexikói érdekelt lehet benne. A csempészáru néhány óra alatt eltűnik (vagy eladják, vagy raktárakba rejtik), azt igazolva, hogy a mesztic csempészek és a kis- és nagykereskedők együttműködnek.

A mesztic hálózatok, amellet hogy csempészárut szállítanak a folyón, és hallgatásba burkolóznak, egyfajta közvetítő szerepet is betöltenek a csempészek és a határ mentén járőröző mexikói katonák között. A falusiak úgy tudják, a haditengerészet bizonyos összeg fejében megengedi a csempészt, de csak akkor, ha a falubeliek jótállnak a csempészt. A terepen végzett munkám során többször is megfigyeltem ezt a jelenséget. Egy esetben a tengerésztisztek visszafordítottak egy mesztic csempészt, akit nem ismertek fel, amíg egy falusi nem beszélt az érdekében. Egy másik esetben néhány mesztic tíz rekesz amerikai sört pakolt egy csónakba, a mexikói parti őrség két tagjának örködése mellett (vö. Wiegand, 1993). (A csempésztett sör kiskereskedelmi forgalmi értéke mintegy 600 amerikai dollár volt, ami a belize-i egy főre eső éves átlagjövedelem fele). A parti őrk szemet hunytak a csempésztés felett, viszont a sors iróniája, hogy feltartóztattak egy nem mesztic amerikai, aki épp a környéken járt. Elvették az útlevelét, és csak azután kapta vissza, hogy néhány falubeli szólt az érdekében, és lefizette a parti őroket. Az esetek megmutatják, hogyan fedezik a falusi etnikai hálózatok a csempészt, hogyan védik ezáltal a korrupst hadsereget is, miközben érvényesítik saját gazdasági érdekeiket, és egyúttal kiszolgálják a csempészárut felvásárló csempészek és kereskedők érdekeit is. [...]

⁸ A kreolok angolul beszélnek, és történelmileg ők alkotják a legbefolyásosabb etnikai csoportot Belize-ben. Soha nem folytattak jelentősebb mezőgazdálkodást, és számottevő kereskedelmi hagyományokkal sem rendelkeznek. Hatalmuk abból fakad, hogy „ők alkotják a legkulturáltabb csoportot angol nyelvtudásuknak, iskolázottságuknak és a gyarmati kormányzatban betöltött közszolgálati állásaiknak köszönhetően” (Shoman, 1987: 10). A vámtisztviselők és a köztisztviselők háromnegyede ma is kreol.

A mesztic csempészhalózatok nemcsak belső struktúrájukban különböznek a kelet-indiai kereskedelmi hálózattól, hanem a külső piaci kötődések tekintetében is. A kelet-indiai importőrök, amint arra az olvasó is visszaemlékezhet, kötődések egész rendszerét tartják fenn a velük azonos etnikai csoporthoz tartozó szállítókkal, a többi között például az alulszámlázás biztosítása érdekében. A mesztic kereskedőknek viszont nincs szükségük az alulszámlázásra, mivel áruikat nem a hivatalos határállomásokon keresztül léptetik be az országba. A csempészek csak azzal törődnek, hogy a lehető legjobb árakat érjék el. Valójában semmi szükségük sincs arra, hogy hosszú távú informális kapcsolatokat alakítsanak ki a külföldi szállítókkal, ahogy azt a kelet-indiai kereskedők esetében láthattuk. Ebből az következtetés vonható le, hogy a mesztic piaci kötődései tranzakcionális jellegűek. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy a csempészek rendszerint a mexikói határváros, Chetumal legnagyobb és legolcsóbb bevásárlóközpontjából/diszkontáruházából szerzik be áruikat. Az áruházak vezetőinek nincs tudomása a csempészek tevékenységéről, hiszen nem igénylik a pénztárosoktól az alulszámlázást.

Összefoglalva az eddig leírtakat, azt látjuk, hogy a feketepiacok egymástól nagymértékben különböző társadalmi struktúrából nőttek ki. A belső struktúra tekintetében a valutakereskedelem feketepiacra olyan hálózatba van beágyazódva, amely a tőkét (és a feketepénzeket) az importőrökhöz irányítja. Ezáltal egyértelműen meghatározott munkamegosztást képes teremteni. Ehhez képest a csempészipiac szerkezete és munkamegosztása is egyszerűbb. A legtöbb esetben a falubeli kereskedők közvetlenül a szállítóval üzelnek.

A külső struktúra tekintetében a kelet-indiai hálózata a külföldi szállítókkal olyan piaci kapcsolatban áll, amelyet sűrűn átszönek az etnikai szolidaritás kötelékei. Ezzel szemben a mesztic hálózatok általában tranzakcionális természetűek. Mivel ezek az ügyletek mexikói pesóban jönnek létre, és mivel a csempészeknek nincs szükségük hamis bizonylatokra, a mesztic nem is érznek készletet arra, hogy feketén szerezzenek pénzt külföldi szállítóik kifizetésére.

A feketepiacok mint fejlődő társadalmi struktúrák

Eddig a feketepiaci bűnözés mintáit az etnikai cserehálózatok társadalmi struktúrájának tükrében mutattam be. Amíg csak hasznos lenne, ha felderítenénk, hogyan válhatnak ezek a hálózatok nem etnikai jellegű bűnözési struktúrává. A vizsgálódást kezdjük a feketepiaci valutakereskedelemmel.

Ennek a feketepiacnak legfontosabb strukturális jellemzője az, hogy lehetőséget ad az importőrnek, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen a nemzetközi szállítókkal, akik csereeszközként keményvalutát használnak. Ilyen kapcsolat létesítésére többféle lehetőség is kínálkozik, például: az értékesítés volumenének bővülése gyakran arra készíti az importőröket, hogy a helyi forrásokon túl is keressenek beszállítókat. [..]

A nemzetközi kereskedelmi hálózatokhoz való hozzáférés azonban önmagában nem elegendő. Ahhoz, hogy alulszámlázhassanak, az importőröknek olyan bizalmas piaci kötődésekre van szükségük, amelyek hosszú távú kölcsönös kötelezettségvállalásokon alapulnak. Ez a valutakereskedelem feketepiacának második strukturális jellemzője. A bizalom importőr és szállító között ebben az esetben nem etnikai szolidaritáson alapul.

Az informális társadalmi kapcsolatok inkább az ismételt és rutinszerűvé vált piaci ügyletek következtében jöttek létre.

E ponton tanulságos lehet Henry mikroszintű tanulmánya (1978) a lopott áruk beszerzéséről. Kifejti, hogy „a lehető legtöbbet kell megtudniuk az újonnan érkezettekről, mielőtt egyáltalán felajánlanák nekik az [illegális] kereskedelmi hálózatokban való részvétel lehetőségét”. Henry – Ditton (1977) tolvajok etnográfijával foglalkozó művét idézve – a továbbiakban rámutat:

„Ha a kereskedelmi hálózat tagjai úgy döntenek, hogy valaki „rendben van”, ugyanazt az életszemléletet és magatartást követi, mint ők, akkor ellenőrizhetik egy „olcsó” árukra vonatkozó ajánlattal. [...] Ez többnyire egy különösen beugrató kérdésfeltevés formájában történik, amit [Ditton] »riadóztató mondatnak« nevez. Az ilyen típusú kérdésekre adott helyes válaszok alapozzák meg a kereskedelmi hálózatban az aluszámlázáshoz szükséges bizalmat.” (Henry, 1978: 38)

Larson vállalati vezetők etnográfijával foglalkozó művében (1992) leírja, hogy a bizalom és a személyes elkötelezettség miként alakítja át a piaci tranzakciókat. Ebben a folyamatban, amely a szerző szerint egy évig vagy annál is tovább tarthat, a barátság és a személyes megbecsülés „a csere létrejöttének előfeltétele”. Ahogy egy vállalati igazgatóhelyettes megjegyezte: az üzletág, amelyben tevékenykedik, „meglehetősen kicsi közösség, s benne néhány ember hitelt és elismerést szerzett. [...] [A kulcskérdés az, hogy] »kit ismeresz«” (Larson, 1992: 84). Amint a szervezetközi kapcsolat kialakult, a gazdasági csere társadalmi vonásainak – a rutinkommunikációnak és az operatív koordinációnak – a kiterjesztésén keresztül kifejlődnek a bizalom és a kölcsönösség normái. Természetesen e piaci kötődések fő meghatározója a közös gazdasági érdek, ami „valószínűsíti, hogy az újabb ügyletek során a távolságtartó kapcsolatok átalakuljanak szoros szövetségben folytatott együttműködéssé” (Larson, 1992: 87). A piaci tranzakciók és a társadalmi struktúra ezen a ponton kapcsolódik össze egymással; ahogy a bizalom mélyülni kezd azoknak a kölcsönös várakozásoknak megfelelően, amelyeket az importőr és a szállító kölcsönösen egymásnak kommunikál (vö. Powell, 1990a, 1990b). [...]

Ezek a megállapítások minden bizonnyal megingatják azt a kulturális alapokon nyugvó magyarázatot, amely a feketepiaci magatartást a kelet-indiaiak sajátos normái és értékei közé helyezi. Más szóval, a megállapítások azt sugallják, hogy a kereskedelmi hálózatok struktúrája a kiváltó ok, és nem az etnikai hovatartozás.

A szorosan vett Belize városi közösségben azonban a piaci kötődések többnyire még párhuzamosak az etnikai kötelékekkel. A hosszú ideje tartó etnikai rivalizálás és bizalmatlanság mélyen megosztja a kereskedőket, és lelassítja a nemzetközi és etnikumközi kereskedelmi hálózatok kialakulását. [...] Az olykor előforduló, bizalmat rontó „átvágások” növelik az etnikai rivalizálás által keltett feszültséget a kereskedők közösségében, és lelassítják az etnikumok közötti kereskedelmi hálózatok kialakulását, továbbá hátráltatják az importőr és a szállító közötti bizalomépítést.

[...]

Tóth Máté fordítása

- AZAM, JEAN-PAUL and BESLEY, TIMOTHY (1989): **General equilibrium with parallel markets for goods and foreign exchange: Theory and application to Ghana.** *World Development*, Elsevier, 12: 1921–1930.
- BAKER, WAYNE E. (1990): Marker Networks and Corporate Behaviour. *American Journal of Sociology*, 96: 589–625.
- BARNETT, CARLA (1985): The Impact of the Mexican Peso Devaluation on Belize. *Belcast Journal of Belizean Affairs*, 2: 29–36.
- BARRY, TOM (1989): *Belize. A Country Guide*. Inter-Hemispheric Education Resource Center, Albuquerque, New Mexico.
- Belize-i Központi Statisztikai Hivatal (1989): *Statisztikai kivonatok*. Gazdaságfejlesztési Minisztérium.
- BLALOCK, HUBERT (1967): *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. Wiley, New York.
- BONACICH, EDNA (1972): A Theory of Ethnic Antagonism. *American Sociological Review*, 37: 547–559.
- BONACICH, EDNA (1973): A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review*. 38: 583–594.
- BOULDING, KENNETH (1947): A Note on the Theory of the Black Market. *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 13: 115–118.
- BRONFENBRENNER, M. (1947a): Price Controls Under Imperfect Competition. *American Economic Review*, 37: 107–120.
- BRONFENBRENNER, M. (1947b): Regresses in the Black Market Demand. *American Economic Review*, 37: 934–936.
- COOK, KAREN S. and J. M. WHITMEYER (1992): Two Approaches to Social Structure: Exchange Theory and Network Analysis. In J. BLAKE and J. HAGAN (eds.): *Annual Review of Sociology*. Vol. 18. *Annual Reviews*, 109–127.
- CULBERTSON, W. PATTON (1989): Empirical Regularities in Black Markets of Currency. *World Development*, 17: 1907–1919.
- DE SOTO, HERNANDO (1989): *The Other Path*. Harper & Row, New York.
- DITTON, JASON (1977): *Part-time Crime: An Ethnography of Fiddling and Pilferage*. Macmillan, London.
- DOW, LESLIE, 1977: High Weeds in Detroit.: The Irregular Economy Among a Network of Appalachian Migrants. *Urban Anthropology*, 6: 111–128.
- DURKHEIM, EMILE (1933 [1902]): *The Division of Labor in Society*. The Free Press, New York.
- DUTTA, MANORANJAN (1981): Asian Indian Americans: Search for an Economic Profile. *Population Review*, January–December: 76–85.
- EMERSON, RICHARD M. (1962): Power-dependence Relations. *American Sociological Review*, 27: 31–40.
- GRANOVETTER, MARK (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- GREENWOOD, JEREMY and KENT P. KIMBROUGH (1987): Foreign Exchange Controls in a Black Market Economy. *Journal of Development Economics*, 26: 129–143.
- HAGAN, JOHN (1993): The Social Embeddedness of Crime and Unemployment. *Criminology*, 31: 465–491.
- HARTUNG, FRANK E. (1950): White-Collar Offences in the Wholesale Meat Industry in Detroit. *American Journal of Sociology*, 56: 25–35.
- HENRY, STUART (1978): *The Hidden Economy*. Martin Robertson, London.
- HERNANDEZ, JOVITA, MELISSA ALPUCHE, RODOLFO GUTIEREZ and SARITA PACHECO (1991): *The Impact of American Television on the Belizean Society*. University College of Belize, Belize City.

- JONES, CHISTINE and MICHAEL ROEMER (1989): Editor's Introduction: Modeling and Measuring Parallel Markets in Developing Countries. *World Development*, 17: 1861–1870.
- JUNGUITO, ROBERTO and CARLOS CABALLERO (1982): Illegal Trade Transactions and the Underground Economy of Columbia. In V. TANZI (ed.): *The Underground Economy in the U.S. and Abroad*. Lexington, Mass., 285–313.
- KIRTON, CLAREMONT D. (1988): *Belize's Border Trade: A Preliminary Investigation*. Central Bank of Belize, Belize City.
- LARSON, ANDREA (1992): Networks Dyads in Entrepreneurial Settings: A Study of the Governance of Exchange Networks. *Administration Science Quarterly*, 37: 76–104.
- LIGHT, LVAN (1972): *Ethnic Enterprise in America*. University of California Press, Berkeley.
- LIGHT, LVAN (1977): The Ethnic Vice Industry. *American Sociological Review*, 42: 464–479.
- LIGHT, LVAN and EDNA BONACICH (1988): *Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles*. University of California Press, Berkeley.
- LIND, A. W. (1958): Adjustment Patterns Among the Jamaican Chinese. *Social and Economic Studies*, 7: 144–164.
- LINDAUER, DAVID L. (1989): Parallel, Fragmented, or Black? Defining Market Structure in Developing Economies. *World Development*, 17: 1871–1880.
- MCDOLNARD, DONOGH C. (1985): Trade Data Discrepancies and the Incentive to Smuggle. *International Monetary Fund Staff Papers*, December: 668–692.
- MICHAELY, MICHAEL (1954): A Geometrical Analysis of Black Market Behavior. *American Economic Review*, 54: 627–637.
- MIN, PYONG GAP (1987): Factors Contributing to Ethnic Business. *International Journal of Comparative Sociology*, 28: 173–193.
- NEVADOMSKY, JOSEPH (1981): Cultural and Structural Dimensions of Occupational Prestige in an East Indian Community in Trinidad. *Journal of Anthropological Research*, 37: 343–359.
- NOWAK, MICHAEL (1985): Black Market in Foreign Exchange. *Finance and Development*, 22: 20–23.
- PLUMPTRE, ARTHUR FITZWALTER WYNNING, 1947: The Theory of the Black Market: Future Considerations. *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 13: 280–282.
- PORTES, ALEJANDRO and ROBERT L. BACH (1985): *Latin Journey: Cuban and Mexican Immigrants in the United States*. University of California Press, Berkeley.
- POWELL, WALTER W. (1990a): Neither Market Nor Hierarchy: Network Forms of Organization. In B. M. STAW and L. L. CUMMINGS (eds.): *Research in Organizational Behavior*. JAI Press, London, 295–336.
- POWELL, WALTER W. (1990b): The Transformation of Organization Forms: How Useful is Organization Theory in Accounting for Social Change? In R. FRIEDLAND and A. F. ROBERTSON (eds.): *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society*. Aldine de Gruyter, New York, 301–329.
- RAVEL, DINKER (1983): East Indian Small Business in the U.S. *American Journal of Small Businesses*, 7: 39–44.
- SHAPIRO, SUSAN P. (1980): *Thinking about White Collar Crime: Matters of Conceptualization and Research*. U.S. Department of Justice, Washington, D.C.
- SHAW, THOMAS A. (1985): To Be or not to Be Chinese: Differential Expressions of Chinese Culture and Solidarity in British West Indies. In S. GLAZIER (ed.): *Caribbean Ethnicity Revisited*. Gordon & Breach Science Publishers, New York, 155–185.

- SHOMAN, ASSAD (1987): *Party Politics in Belize*. Cubola, Belize City.
- SILIN, R. A. (1962): *A Survey of selected Aspects of the Chinese in Jamaica*. Working paper. Harvard University, Cambridge.
- SMELSER, NEIL (1976): *The Sociology of Economics*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- STAUBUS, JEANETTE (1989): Latin America's Black Economies. *Multinational Business*, 4: 35–39.
- STREBA, JAMES P. (1987): Indians in U.S. Prosper in Their New Country, and Not Just in Motels. *Wall Street Journal*, 27 January.
- WIEGAND, BRUCE (1989): *Belize City Merchants Survey*. Computer file. University College of Belize, Belize City.
- WIEGAND, BRUCE (1992a): *Off the Books*. General Hall, Dix Hills, NY.
- WIEGAND, BRUCE (1992b): Petty Smuggling and Lost Revenue at Santa Elena. *Belizean Studies*, 20: 14–20.
- WIEGAND, BRUCE (1993): Petty Smuggling as Social Justice: Research Findings from the Belize-Mexico Border. *Social and Economic Studies*, 42: 171–193.
- WIEGAND, BRUCE and RICHARD BENNETT (1990): *Belize City Crime and Justice Survey*. Computer file. University College of Belize, Belize City.

A MÚLT ÚJRAÉRTELMEZÉSE: KERESKEDŐTURIZMUS A BALKÁNON (BULGÁRIÁBAN)¹

(Részletek)

Az 1989. évi eseményeket követően – a volt szovjet tömb országaihoz hasonlóan – Bulgária is egy csapásra a gazdasági válság kellős közepén találta magát. Amikor elemzésünk tárgya, a kereskedőturizmus fénykorát élte [1992–93]: az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint (...) az éves infláció mértéke meghaladta a 120 százalékot, a munkanélküliség aránya pedig a 20 százalék felé közelített. A népesség 45,2 százaléka létminimum alatt élt, 64,6 százalékának életszínvonala pedig a szegénységi küszöb alá süllyedt (vö. Offe, 1993: 682). E válság egyik következményeképpen nagy tömegek keltek útra: 1990 és 1993 között 458 ezer bolgár távozott hazájából. Közülük 330 ezren Törökországba emigráltak, a többiek főleg az Egyesült Államokba, Kanadába, Dél-Afrikába és Nyugat-Európába (Németországba és Ausztriába) mentek (Bank of Austria, 1994: 3). Ettől a tömeges kivándorlástói függetlenül más csoportok is utazgatni kezdtek Bulgária és a regionális kereskedelmi központok között: ők az ún. „kereskedőturisták”, akik – mint országhatárokat átlépő utazók – az idegenvezetővel kísért távolsági autóbusz-túrajáratokat vesznek igénybe ahhoz, hogy országok közötti kereskedelmet folytassanak. Ezek a kereskedők áruikat rendszerint az alkalmi szabadtéri piacokon adják-veszik, az árukat személyi használati tárgyaikként viszik magukkal. [...]

A kereskedőturizmus gazdasági lényege annak ambivalens jellege: a szereplők kereskedők, akik turistaként közlekednek; áruikat személyes használati tárgyakként tüntetik fel, hogy elkerülhessék az előírt vám megfizetését. Ugyanennek a logikának megfelelően a másik oldalon a vámtisztviselők valójában kenőpénzeket szednek, és cserében nem vesznek tudomást a tényleges helyzetről. Amint azt a Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban folytatott vállalkozói tevékenységek más kutatói is észrevették, a gazdaság színpadán valójában színjáték folyik: amiről azt tartják, hogy szabadpiaci viselkedés, az valójában mélyen beágyazódik az előző társadalmi rend által kialakított társadalmi környezetbe és erkölcsi világképbe (vö. Anderson az oroszországi privatizációról, 1994: 10–16).²

E „kereskedelmi színpadon” (Anderson, 1994: 14) a kiskereskedelem egyfajta tömegvándorlásnak és lelkiállapotváltozások sorozatának tekinthető, amelyet a társadalmi változások és azok gazdasági következményei motiválnak.

¹ Patterns of reinterpretation: trader-tourism in the Balkans (Bulgaria) as a picaresque metaphorical enactment of posttotalitarianism, *American Ethnologist*, Volume 23, Number 4, 1996, pp. 1–21.

² A kereskedőturizmus jelenségét legjobb tudomásom szerint először Chris és Ildikó Hann írta le (1992: 3–6), és ezt az új kifejezést is ők alkották. Hannék írnak műveikben a lengyel kereskedőturizmusról Magyarországon, illetve a kivonuló orosz hadsereg soraiban működött kereskedőkről (1992: 248). A román kereskedőturistákról Sampson (1993) tesz említést.

A legújabb kori bolgár történelem során a mostani a második tömeges migráció. Az első tömeges migrációt a korábbi szocialista állam iparosítási és centralizációs intézkedéseit követő, a faluból a városba irányuló elvándorlás jelentette. Az 1950-es évek közepe és az 1980-as évek eleje között Bulgária gyakorlatilag elnéptelenítette falvait azzal, hogy a korábbi falusi népesség mintegy 80 százalékát a gyorsan terjeszkedő kisebb-nagyobb városok bérházaiba terelte. Az 1989-es események bekövetkeztével a bérházak lakói nagy számban veszítették el korábbi állásaikat, azok pedig, akik mégis állami alkalmazásban maradtak, egykettőre a szegénység határmezsgyéjén találták magukat. Ebben a helyzetben kellett a túlélési stratégiákat kidolgozni, és sokan fogtak különféle vállalkozói („üzleti”) tevékenységbe, amely az esetek túlnyomó többségében – valamilyen módon – kapcsolódott a kereskedőturizmushoz.

Annak idején tehát a vándorlás a „kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet” térbeli mozgásként valósult meg, elsősorban a korábbi rendszer társadalmi piramisának alacsonyabb szintjeiről származó hatalmas embertömegnek a faluból a városba vándorlásával. A mostani, a „szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet” is kapcsolódik vándorlás (emigráció, határ menti kiskereskedelem), méghozzá éppen azoknak az embereknek a hatalmas tömege révén, akik korábban valamelyest feljebb kapaszkodtak a társadalmi hierarchia ranglétráján, és többnyire a kisburokraták és kistechnokraták soraiban kötöttek ki. Míg tehát a szocializmusban „a tömegek” fizikailag és eszmei síkon is megvalósították az ideológiák közötti mozgást, vagyis – a korabeli ideológiai szóhasználat szerint – a „régiből” az „új rendbe” való átmenetet, addig az 1989. évi eseményeket követően a mozgás iránya a rendezettnek tekintett szocialista állami létből a nomád vállalkozói lét (illetve egyenesen a gazdasági emigráció) bizonytalansága és kockázata felé mutat. [...] Míg a totalitarizmus (amit az emberek egyszerűen csak úgy emlegetnek, hogy „azelőtt”) jól definiált formában él emlékezetünkben – miközben a jótékony feledés homálya gyorsan beborítja a kevésbé kellemes momentumokat –, addig a szabadpiaci demokrácia (a „most”) megjelenési formája ezzel éppen ellentétes, ingtag, kaotikus és definiálatlan képet mutat. Ezáltal a haladás – avagy utazás – egy jól meghatározott kiindulóponttól egy rendkívül bizonytalan célállomás felé irányul, és ebben az értelemben nem lineáris, hanem inkább körkörös és tapogatózó jellegű. Ez utóbbi jelleg annak a ténynek is köszönhető, hogy az utazás igazi főszereplői – a „felszabadított nómenklatúra” (Bugaj és Kowalik, 1992) tagjai, vagy más néven entrepracsikok (Verdery, 1994) – nem az egyirányú, hanem a spirális mozgás felé orientálódnak, amelytől korábbi hatalmukat remélik megőrizni. A kompromittáló „entrepracsik” kifejezés jól megragadja a helyzet ambivalenciáját, „olyan, mintha” jellegét. A kereskedőturisták a gazdasági hierarchia magasabb szintjén és a ranglétra magasabb fokán álló, nagyobb hatalommal rendelkező szereplők (az entrepracsikok) által alkalmazott stratégiák következtében léteznek.³

³ A faluból a városba vándorlás és az informális gazdasági tevékenységek közötti kapcsolat vizsgálatánál felhasználtam Keith Hartnak a ghanai fejleményekről készült munkáját. Különösen témámba vágó a magasabb szintű gazdasági szereplők jótékony magatartása: „Az informális gazdaság a munkanélküliség megszüntetésének önszerveződő formájaként kínálkozott, amit a politikusok és az értelmiségi bürokraták örömmel meg is ragadtak, mert dilemmájuk megoldását látták benne” (Hart, 1992: 218).

A költői funkció

A volt keleti blokkban lezajló átmenet mint jelenség élénk antropológiai érdeklődést keltett. A kutatók megkísérelték feltérképezni az átmenet következtében gyors ütemben változó emberi tájkép ambivalenciáit és ellentmondásait. Elemzésemhez Creed (1995) Bulgáriával, Kideckel (1993), Sampson (1993) és Verdery (1994) Romániával, valamint különösen Hann (1992), illetve Hann és Hann (1992) Magyarországgal és a törökországi orosz kereskedőturizmussal kapcsolatos tapasztalatai, kutatási eredményei állnak a legközelebb. A különböző sajátos fejlemények kedvező szemszögéből nézve az átmenet eseményeit (tehát a földvisszaadásokat, a dekollektivizálást, a privatizációt, az új kisebbségi politikát stb.) a kutatók általában két fő jellemzőt emelnek ki: az alakuló új helyzet cseppfolyósságát és azt, hogy az események az újraértelmezés, sőt a rekonstruálás irányába haladnak.

Az új helyzet átmeneti jellegének tulajdonított cseppfolyósság (változékonyság, zűrzavar stb.) különösen akkor figyelemre méltó, amikor azt olyan feltehetően stabil, merev entitásokra vonatkoztatják, mint amilyen például a föld (Verdery, 1994), és amikor tetten érhető a folyamat metaforikus megragadására irányuló erős motiváció is. Ez mind köznyelvi, mind analitikus szinten megjelenik, és azt tükrözi, hogy a társadalom szereplői nem viszonyulnak őszintén a nehezen megragadható valósághoz, hanem többnyire költői módon közelítik meg azt (Jakobson, 1960).

Általános egyetértés alakult ki tehát abban a tekintetben, hogy az átmenet folyamán végbemenő mozgás valóban körkörös, és az újraértelmezés felé halad – vagyis a kapitalizmust úgy valósítják meg, mint egy államszocialista tervet (vö. Offe, 1991: 879), mélyen beágyazva a korábbi (...) társadalmi hálózatok új megjelenési formáiba (Anderson, 1994; Humphrey, 1991). Humphrey e tekintetben különös fontosságot tulajdonít a volt szovjet köztársaságok és területi egységek, sőt egyes szövetségi gazdaságok kuponokkal, rendeletekkel és fejadagokkal, sőt még saját pénz kibocsátásával is alátámasztott protekcionista intézkedéseinek (Humphrey, 1991). Egyik korábbi cikkemben bemutattam, hogy a korábbi „rend” megóvására irányuló törekvések, a bolgár leva védelmére olyan mechanizmust alkalmaznak, amely megkönnyíti, sőt ösztönzi a kereskedőturizmust (Konsztantinov, 1994: 238). A figyelmüket kifejezetten Bulgáriára és Romániára összpontosító kutatók kiemelték azokat az erőteljes tendenciákat, amelyek a lényegében állami irányítású gazdaság valamiféle új formáinak létrehozása felé mutatnak (Creed, 1995; Offe, 1991: 880).

Az új formát kapott korábbi kommunista pártok hatalomra jutása erősíti azt a tudatot, hogy a tömegek számára elérhetővé tett rövid utazás a „kapitalista vadonba” nosztalgikus vágyódást ébreszt a korábbi rendszer „stabilitása és rendje” iránt. A közhiedelem szerint ez a rekonstrukciós mozgás a korábbi keleti blokk országainak többségében szükségszerűen teret fog nyerni.

(...) kérdés tehát, hogy a gazdasági szereplők hogyan kísérelik meg e labilis, ingatag formák segítségével visszaállítani a korábbi, emlékeik szerint vonzóan stabil helyzetüket. Amellett kívánok érveket felsorakoztatni, hogy a gazdasági szereplők költői formában jelenítik meg (Herzfeld, 1985, 1987) azt a kísérletet, hogy a jelenlegi káosz közepette zajló utazás során újra felfedezzék a korábbi rendet. Amint arra mások rámutattak, az események sodra, gyors áramlása nem csupán váratlanul indult be; menete nem is követett semmiféle előzetesen meghatározott sorrendet, és nem is igazodott semmiféle olyan nyilvánvaló elvekhez vagy érdekekhez, amelyeket a résztvevők tisztán láthattak volna. Koncepciók, stratégiák, kollektív szereplők és normatív elvek helyett cselekvő egyének vannak, és

ezeknek az egyéneknek az adott pillanatban tett felfedezései és azok szándékoltan homályos szemantikai tartalmi (Offe, 1991: 867).

Vajon a kereskedőturistákat és általában az új vállalkozókat nem csak a gazdasági körülmények és az azok fölő kerekedés, a meggazdagodás vágya hajtja? Kétségtelenül sok igazság van ebben állításban, amennyiben a vállalkozókat „saját szenvedélyeik és magatartásuk” emelkedettebb erkölcsi felfogása is mozgathatja, abban az értelemben, ahogyan azt Gudeman tárgyalja Adam Smith *The Theory of Moral Sentiments* [Az erkölcsi felfogások elmélete] (1976 [1759]: 112; Gudeman, 1992: 282) című művét elemezve. Ezek a vállalkozók, akik csak most bukkantak ki egy rendkívül piacellenes és ideológiailag kökemény univerzumból, új keletű piaci szerepvállalásukat nem egyszerűen morális értelemben homályosnak, hanem a korábbi fennmaradt fogalmak szerint kifejezetten amorálisnak látják.

Ez arra indítja az embereket, hogy a gazdaságot olyan módon kezeljék, amely egy nagyobb csoporthoz való tartozást, illetve nagyobb társadalmi stabilitást tesz lehetővé számukra. Ez a fajta költői felfogás világosan megmutatkozik például a magyarországi cigányok lókupeckedésében (Stewart, 1992) vagy az olyan „egzotikusabb” munkákban, amilyen például a piaci magatartás vadászatként való megjelenítése (Overing, 1992).

[..] Ezt azzal igyekszem demonstrálni, hogy bemutatom az utazó kiskereskedők „normakeresését”, azt a vágyukat, hogy mielőbb kilépjenek abból a közegből, amelyet egyre inkább a piac alacsony presztízsű és amorális tartományának tekintenek („cigány kupeckedés”). Más kutatókhoz (Sampson, 1993) hasonlóan magam is hangsúlyozom az erkölcsi támaszkeresés, az új üzletemberek önbecsülését tápláló mítoszteremtés („a társadalom támaszai”, „igazi hazafiak” stb.) fontosságát. Vagyis a kereskedőturistákat méltató „találékonyabb, nagyobb képzelőerővel bíró, bátrabb és talpraesettebb” jelzők „felértékelését”, azzal a véleménnyel szemben, mely szerint az utazó kiskereskedők mást sem tesznek, csak várják, hogy az állam segítsen rajtuk („élősködők”).

[..]

Az utazó – kétértelműség, választás és irányváltás

A határ menti kiskereskedelem, illetve a kereskedőturizmus mára [1992–93 táján] tömeges méreteket öltött. Ez azonban nem kizárólag az 1989 utáni fejleményekkel függ össze. A kereskedőturizmus már korábban is létezett, a kiterjedt informális gazdaság részeként, elsősorban a volt szovjet blokk országain belüli utazásokhoz kapcsolódóan. Így lengyel, csehszlovák, magyar és keletnémet turisták érkeztek Bulgáriába, a Fekete-tenger partjára vagy a hegyi üdülőhelyekre, és titokban adtak-vettek, kihasználva az illető országok közötti áránytalanságokat, a hiánycikkek különbözőségét. A bolgár turisták viszont a szovjet blokk jobban prosperáló közép-európai tagországába utaztak „kirándulás” címén, és ott nem hivatalos gazdasági tevékenységet folytattak, de jóval szűkebb körben, és nem olyan nyíltan, mint manapság teszik.

Ma a kereskedőturizmus ide-oda hömpölyög az azelőtt „vasfüggönnyel” védett országhatárokon át. E mozgás tömeges méretűvé válását technikailag az tette lehetővé, hogy az emberek többé-kevésbé szabadon juthatnak hozzá a hőn áhított, külföldre szóló útlevelhez. [...] Egy rövid ideig tartó, de jelentős fejlemény nyomán a kereskedőturizmust „etnikai” migráció előzte meg Bulgáriában. Az országban élő törökök ugyanis engedélyt kaptak arra, hogy – szemben

a többi bolgár állampolgárral – elhagyhassák az országot; és két hónap alatt (1989. június–júliusában) több mint 300 ezer török nemzetiségű bolgár állampolgár hagyta el Bulgáriát (vö. Poulton, 1991: 153–163). Sokak véleménye szerint ez a tömeges exodus is ösztönzőleg hatott annak az államcsínynek a kirobbanására, amely azután Todor Zsivkov rendszerének megdöntéséhez vezetett Bulgáriában (1989. november; lásd például Nelson, 1991: 55–66), és egyúttal „etnikai” mezbe öltöztette azt az álláspontot, miszerint az ideológiai változásokat tömeges elvándorlási mozgalmak kísérik. [...]

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a szereplők hogyan értékelik saját bekapcsolódásukat a kereskedőturizmusba, előre látható, hogy azt az érintettek szorult anyagi helyzetükkel és a gazdasági racionalitással indokolják: „elveszítettem az állásomat”, „így sokkal jobban keresek”, „nehéz, de megéri”, és így tovább. Noha a jelenlegi gazdasági válság a népesség nagyobb részét sújtja, nem mindenki határoz úgy, hogy kihasználja a vállalkozói tevékenységek kínálta lehetőségeket (amelyek közül a kereskedőturizmus a leginkább hozzáférhető). [...] A gazdasági magyarázatok mellett elsősorban ideológiai (vagy még általánosabban fogalmazva: erkölcsi) magyarázatok jelennek meg. Ennek megértéséhez a gazdasági döntés keretétől szolgáló ideológiai-erkölcsi térképet kell megismerni.

Versengő erkölcsi paradigmák

A bizonytalan célállomás felé tartó utasok számára a bizonytalanság oka a legitim hatalom hiánya. A mindennapok szintjén ez az érzés szakadatlanul megerősítést nyer a súlyos zavart – ha nem traumát – okozó események és jelek sokasága által: a foglalkoztatási helyzet rendkívül bizonytalan, a tulajdon biztonságát fenyegetik, és a mindennapi élet, az ismerős jelzések és megjelenési formák (az utcanevek és más helynevek, emlékművek, üzletek, állami cégek és magántársaságok) szédítő sebességgel változnak. Történik mindez egy alapvetően „falusi” társadalomban, a korábbi keleti blokk egy isten háta mögötti területén, ahol egy centralizált állam tartott szilárdan kézben mindent – ha szűkmarkúan is, de – stabil egységben.

A stabilitásnak ezt az elvesztését tautologikus módon a határok általános felpuhulása kísérte, illetve kompenzálta. Fizikai és erkölcsi mivoltukat tekintve a nemzeti határok, illetve az ideológiai és erkölcsi megszorítások ilyen mértékű lazítása (a „fal leomlása”) tapogatódzó útkeresésként fogható fel, annak minden kétértelműségével és kibontakozási lehetőségével együtt.

Ezek a döntések legalább három, egymással versengő paradigmával függnek össze: a „magánvállalkozóival”, amely glóriát fon a privát üzletemberek merészsége és képzelőereje köré; a szocialista-állami irányításával, amely az 1989 előtti, „erkölcsileg jobb” és stabilabb szocialista állam emlékeiből él; és a „reprivatizációssal”, amely a kommunizmus előtti tulajdoni állapotok visszaállításának és a múlt helyreállításának folyamatában jött létre, és nosztalgikusan kapcsolódik egy kommunizmus előtti, „erkölcsileg jobb”, egyszerűbb és virágzóbb létezési formához. E szerint a sematikus ábrázolás szerint a társadalmi-gazdasági szereplők három fő rétege határozható meg: az új üzletembereké, az előző rendszerből megmaradt állami alkalmazottaké, valamint a rehabilitált prekommunista középosztályba tartozó állampolgároké, illetve örököseiké. [...]

Az átmenet folyamatait döntő mértékben befolyásol(hat)ják a társadalom, illetve a gazdasági élet felsőbb rétegeiben elhelyezkedők, azaz a mai magánüzletemberek, akik az 1989-es eseményekig, illetve olykor azokat megelőzően is, a kereskedelem, a pénzügy vagy a termelés területén dolgoztak, vagy külkereskedelmi képviselőként, vagy állami vállalatok vezetőiként. Egy kereskedelmi vállalat vagy magánbank jelenlegi elnöke és egy állami cég korábbi igazgatója így az „utazás” avagy az „átmenet” főhőseként jellemezhető. [...] Az ilyen hősokeket különféle – többé-kevésbé becsmérőló – elnevezésekkel illetik: hívják őket „maffiózóknak”, a „felszabadított nómenklatúra” tagjainak (Bugaj és Kowalik, 1992); „entrepracsikoknak” (Verdery, 1994), „újgazdagoknak” („kultúra nélkülieknek” – Sampson, 1993), és így tovább. A mítoszteremtési hajlandóságot jórészt a maffia baljós világáról megjelenő népszerű sajtójelentések táplálják, amelyek szerint mindig az erősebbek hatalma érvényesül. Ez a mitologikus diskurzus – aminek legszélsőségesebb esete az oroszországi – apokaliptikus rémálomról szól. [...] És éppen ezek a mitikus szereplők tették lehetővé – gazdasági tevékenységük, illetve az államapparátus leépítése révén – a kereskedőturizmus felvirágzását. A kereskedőturisták a maguk egyszerűbb módszereivel használják ki azokat a kikapukat, amelyeket eredetileg a hatalmasabb vállalkozók hoztak létre, és amelyeket az előző kommunista vezetés körein belüli politikai érdekek támogattak (Schöpflin, 1993: 25).

Az első kikaput e tekintetben az államigazgatás – állami tisztségviselők féktelen korrupciója által előidézett – lepusztulása jelenti. Az ezt követő, az eredeti tőkefelhalmozásért folytatott ütközetben a kereskedőturistákat úgy tekinthetjük, mint akik a hatalmasok nyomában járnak, és átfésülik a csatateret, hogy összeszedjék a zsákmány utolsó morzsáit is.

E metafora megkísérli megragadni a lényegét, azokat a vonásokat, amelyek egy hosszabb leírás számára megfoghatatlanok: a kereskedőturisták egy aktív, előretekintő társadalmi csoport tagjai, amelynek vezérlő ethosza a nyugattól kölcsönzött romantikus glóriával („megrögzött individualizmus”) fonja körül a kaland és az anyagi gyarapodás utáni vágyat; a cigány kultúra sztereotípiájának összefüggésébe helyezett kaland és utazás nomád szeretetének dicsofitését; az erős és merész férfi macho⁴ erotikával megrajzolt alakját és a minden képzeletet felülmúló nyereséget hozó korábbi külföldi utazások emlékeit. [...] És ez az a pont, ahol a korábban említett három társadalmi réteg a helyére kerül: a mostani vállalkozók, a szocialista állami hivatalnokok és a rehabilitált polgárok együtt vettek részt az Úttörő Szervezetben és a Komszomolban, a Kommunista Párt számos „zárt” taggyűlésén és a Kommunista Párt alkotmányos szerepét megerősítő „nyílt” gyűléseken, amelyek biztosították, hogy a társadalom ideológiai álmok megvalósításán fáradozzék.⁵ Vagyis korábban valamennyi szereplő – a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt jelenlegi helyétől

⁴ Férfias (spanyolul). Mint sajátos kulturális vonás még azt is jelzi, hogy a személy értékrendjében kitüntetett szerepe van a becsületnek, a tiszteletnek (de csak férfiakkal szemben), a merészségnek, a bevalóságának, az erőszaknak, a büszkeségnek és az önállóságnak (*a ford.*).

⁵ 1989 előtt a munkahelyi kollektívák tartottak „nyílt pártértekezleteket”, amelyeken az összes dolgozó jelen volt, és „zárt” gyűléseket, amelyeken csak a párttagok vehettek részt. A kollektíva tagjainak ugyancsak részt kellett venniük a ritkábban tartott szakszervezeti (profszozjuz) gyűléseken, illetve a Hazafias Front (OF) lakóhelyi gyűlésein is. Az 1989. novemberi eseményeket követően a kollektív megmozdulások szellemét bizonyos ideig a tüntetések, felvonulások, közös sztrájkok és az 1990 június-júliusában megrendezett „sátorváros” tartotta fenn. Mára azonban, ahogy az ilyen irányú kollektív nyomás gyengült, ezek az események is jórészt megszűntek.

függetlenül – jól látható, dogmatikusan kialakított és kikényszerített ideológiai keretben tevékenykedett. Ez utóbbi vonás, mint irányadó társadalmi fókuszpont, megismételte – újraértelmezte – a patriarchális paraszti társadalom kollektív erejének szentesítését (Schöpflin, 1993: 24–28).

[...] A kereskedőturisták olyan emberek, akik a leginkább felkészültek arra, hogy szembenézzenek egy olyan világgal, amelyben a korábbi vonatkoztatási pontok szétzilálódtak. Mivel ők a másik két réteghez képest alacsonyabb gazdasági szinten, de ugyanazokat az utakat járják, úgy tűnik, őket is az vezérli – akárcsak nagyobb hatalommal bíró és erősebb „kollégáikat” –, hogy a határok lebontását az új lehetőségek előtti kapunyitásként celebrálják.

Morális viták

Noha a gazdasági tevékenység megválasztása és az előbbieken bemutatott háromféle társadalmi orientáció („átmentők” – újgazdagok, kárpótlók és vállalkozók) összekapcsolódik, az egyéni cselekvés megtervezése az önmagukkal és másokkal folytatott vita eredményén alapul, és befolyásolja a személyes életút, a temperamentum és a szerencse is. Mindenesetre a gazdasági cselekvést úgy kell megjelenítenünk, mint érzelmileg – vonzódásokkal, taszításokkal vagy közömbösséggel – színezett tevékenységet.

A kereskedőturizmus esetében ezen felül figyelembe kell venni a morális diskurzus sajátos körülményeit, amelyekbe a vita beágyazódik. Az újgazdagoktól eltérően a kereskedőturistával mint gazdasági szereplővel a hivatalos közbeszéd általában nem foglalkozik: az újságírók nem interjúvolják meg, és társadalmi megbecsültsége alacsony. Ez főleg azoknak gond, akik e tevékenységet távlatilag is végezni akarják, s ráadásul ebben a mai, bűnözéstől súlyosan fertőzött világban tartaniuk kell attól, hogy „cigányokkal kell együtt utazniuk”, hogy kirabolják, talán még meg is ölik őket.

A döntést az is befolyásolja, hogy korábban a magánvállalkozás erkölcsstelen tevékenység volt – a korabeli ideológia elítélte a piaci magatartást és az üzletelést (Dilley, 1992). Noha az informális üzletelés mélyen áthatotta a hiánygazdaságot, a felszínen folyó párbeszéd folyamatosan negatív színben tüntette fel az informális ügyleteket. A keményebb intézkedéseken (pénzbüntetésen, elzáráson) túlmenően a közbeszéd állandó – s általában gúny és megvetés – tárgya volt a visszataszítóan gazdag „magán-„díler” (autószerelők, hentesek, bárpincérek, felszolgálók stb.). Még nagyobb megvetés tárgya volt a szívósan fennmaradó „régivágású” ember, valamint a tolvaj „üstfoltozó vándorcigány” sztereotip figurája, mintegy az új szocialista rend emberének ellenpontjaként. [...]

Az út – stílusok sokfélesége

A csoport

A kereskedőturisták rendszerint nem egyedül utaznak. Igyekeznek állandó csoportokat alkotni, amelyek az utazás-szervező (aki egyben az általában velük utazó idegenvezető) központi alakja köré tömörülnek. Az autóbuzsós utak valamilyen előre megbeszélte városi találkozóhelyről indulnak (...) és mivel a csoportok több útra alakulnak, tagjaikat

áthatja a közös kalandra szóló bajtársiasság szelleme: az ismerős arcok látványa eloszlatja a kételyeket és a félelmeket. A török határ körülbelül hatórányira van, a buszban vidám hangulat uralkodik; a hangszóró rap, cigány, görög és szerb dalokat harsog; az utasok vicceket mesélnek, dalokat énekelnek, az ülőhelyek közötti folyosón sikamlós megjegyzésekkel kísért cigány hastáncot lejtenek. Rendes körülmények között a csoport kétharmada nőkből áll, a busz utasainak hierarchiájában a nők domináns helyet foglalnak el. A nők gondtalan, érzéki hangulatot teremtenek az útnak ebben az első és egyúttal legvonzóbb szakaszában. A megfigyelőt lenyűgözi a kaland, a vakmerőség hangulata, az az érzés, hogy bár a szerencse forgandó, ők örömeiket lelik a kalandban és a kockázatvállalásban.

A leendő utazó – ha nem roma – rendszerint nem is gyanítja, hogy a cigány üzletelésnek van egy ilyen oldala is, amelynek felfedezése a közeli vagy a távolabbi múlt számos emlékét idézi fel benne. „Olyan ez, mint amikor valaha régen Drezdába mentünk” – jegyezte meg az úton mellettem ülő bolgár asszony. Korábban (könyvelőként) a várnai Számítógépközpontban dolgozott, amely az 1989 előtti időkben élénk kapcsolatokat tartott fenn egy hasonló központtal az NDK-ban. A németek eljöttek a Fekete-tenger partjára, a bolgárok pedig elutaztak az NDK-ba, ahol megnézték a nevezetességeket, és sok olyan holmit vásároltak, amelyet akkoriban Bulgáriában nem lehetett kapni. Az odafelé úton a buszban a hangulat azokra az időkre emlékeztet, amikor az állami vállalatok szervezték dolgozóik szabadságát az állami pénzből fenntartott üdülőkben. Ezek az évi egyszeri „zarándokutak” – amelyek kizökkentették az embereket a hétköznapi egyhangúságából – most nosztalgikus történetek témái, az utasok összehasonlításokat tesznek a mai „feszült”, ámde pénzügyileg jövedelmezőbb idők és az „azelőtt” megélt „csöndesebb” napok között.

Az utasok még régebbi emlékeket is megosztanak egymással. Emlékeznek apáik történeteire, akik a haszon reményében a határok nélküli török birodalmon keresztül elutaztak – zengzetesebben szólva elzarándokoltak – egészen a jeruzsálemi Szent Sír-templomig. Az utazás feléleszti a más politikai és kulturális univerzumokkal fenntartott korábbi kapcsolatok emlékét: a szocialista közösségét, az Osztrák–Magyar Monarchia idején Budapestre és Bécsbe tett utakét, a még korábbi ottomán utazásokat Isztambulba, Damaszkuszba, Jeruzsálembe és Alexandriába.

Az utazás vonzereje nagyrészt abból a történelmi felfogásból ered, miszerint egy országhatár átlépése előnyökkel jár, valamint abból az elvárásból, hogy az utazók jutalmat érdemelnek vakmerőségükért, merészségükért és az út nehézségei közepette tanúsított kitartásukért. Sok vicc élcelődik azokon, akik otthon maradnak és arra várnak, hogy az állam „jóllakassa” őket. „Maszek munka – öröm a házban”; gyakran hallani ezt a mondást annak magyarázataként, hogy az utazót miért nem érdekli többé az állami munkahely biztonsága. Az utazók pozitív színben látják magukat. Számukra az állami alkalmazott–vállalkozó ellentétpár helyébe a letelepedett ember–nomád ember ellentétpár lép, amelyben természetesen a nomád a merészebb, a szexisebb és általában az okosabb és vonzóbb ember. Ezt a gázdások és a romák egyaránt úgy fogják fel, mint az etnikai értékek teljes egészében cigány szemléletét, ami a klasszikus sztereotípiát erősíti. A nem utazókat ostobáknak tartják (lásd Sutherland, 1975: 247): úgy írják le „őket”, mint naiv és félénk együgyűeket, akik félnek átlépni a határt, hogy Törökországba menjenek: „Azt hiszik, hogy kirabolják őket; hogy az étel nem enni, az ital nem inni való.”

Ezzel szemben „mi” nekivágunk a határoknak, abban a reményben, hogy a „túloldalon” van valami, amit „nagyon olcsón” meg lehet venni: fantasztikus üzletet lehet csinálni. Az utazók között történetek keringenek a hihetetlen lehetőségeket rejtő új vidékekről. „Most szuper dolog Kínába menni” – mondta egy utazó, mások az Egyesült Arab Emírátusokban (Dubai), Szingapúrban és Thaiföldön mutatkozó lehetőségekről szóló történetekkel álltak elő. Hasonló

körülmények ihlették a régi utazók meséit (...) az Újvilág aranyáról és drágaköveiről, vagy a még régebbi európai legendákat a hős jutalmáról, aki átkel a hídon, és szembeszáll a szörnyeteggel – végső soron arról, hogy az ember elhagyja a fa vagy a barlang biztonságát, hogy átkeljen erdőn-hegyen.

Léteznek más emlékek és más félelmek is, amelyek távol tarthatják a volt állami alkalmazott, leendő utazó gádzsót attól, hogy a kereskedőturisták útjára lépjen. A romákat egységesen úgy tekintik, mint akik ennek a fajta kereskedelemnek az etnikai „gazdái”. A (...) bolgárok a kereskedelmi turizmust egyöntetűen „cigány biznisznek” tekintik. Noha a gazdasági statisztikák azt mutatják, hogy a bolgárok többségben, de legalábbis egyenlő számban vannak jelen a piacokon, még mindig a romákat tekintik a jellegzetes piaci szereplőknek. Megfigyelhető továbbá, hogy a kereskedőturizmust ma elsősorban az oroszok, ukránok és kínaiak gyakorolják, ahogy azt korábban a lengyelek, csehek és a szlovákok tették. Mindazonáltal a kereskedőturizmust még mindig „cigány üzletelésnek” titulálják, vagyis presztízs nélküli, lenézett, alantas foglalkozásnak (Hann, 1992: 247–249).

A kockázatos vállalkozói tevékenységnek önmagában is vannak negatív oldalai: a kollektív negatív megítélés, a megaláztatás és az ismeretlenség. „Nem törődöm vele, ha a volt kollégáim meglátnak engem a piacon a cigányokkal – jegyezte meg Isztambulba tartva egyik útítársunk, aki korábban a Bolgár Tudományos Akadémia Szervetlen Kémiai Intézeténél volt kutató. – Eleinte nagyon zavart, szégyelltem magam, ahogy ott álltam a stand mögött: mi lesz, ha a professzorom meglát? Ma már nem számít. Dolgozom és keresek, nem úgy, mint az intézetben végzett munkámmal. Az első lépés a legnehezebb, bár csak annyit kell tennie az embernek, hogy behunyja a szemét, és fejest ugrik az egészbe.” Az ő esetében ez 1992 őszén történt. 1994-re már butiktulajdonos lett a városban, és büszke volt rá, hogy sikerült „túllépnie a standon és a cigányokon”. Úgy tűnik, hogy a gádzsók arra töreksznek, hogy csak ideiglenes szereplők legyenek ezen az alacsony szintű vállalkozói szintéren (a „cigány kereskedelemben”). Így tehát a romák alkotják az egyébként láthatatlan, de a későbbi stratégia szempontjából nagyon is fontos vonatkoztatási pontot. [...] Az oroszok és az ukránok szemében a roma szerepkört a csecsenek, az örmények vagy a grúzok tölthetik be, akik számukra az idegenek és a társadalmon kívüliek fenyegető megtettesítői.

Szemben a hatósággal

A kereskedőturisták számára az út legdrámaibb pillanata akkor következik be, amikor Törökországból (vagy máshonnan) hazafelé, Bulgáriába tartva szembe kell nézniük a vámhatósággal. A bolgár kereskedőturisták főleg importőrök; ők ritkán exportálnak árukat. Ha „kereskedelmi mennyiségű” árut hoznak be, akkor vámot kell fizetniük a bolgár határon. A kereskedőturizmus létjogosultsága viszont éppen abban rejlik, hogy a kereskedők igyekeznek turistáknak feltüntetni magukat. A kereskedők a vesztegetés eszközéhez folyamodnak annak érdekében, hogy a vámtisztviselőket e fikció elfogadására ösztönözzék.

Drámai feszültség ébred, ha a vámtisztviselők akadékoskodnak, nem fogadják el a kenőpénzt, és a buszon utazó összes kereskedőturistával megfizettetik a teljes vámot. Ha sikerül a vám megfizetését elkerülni, a kereskedőturisták haszna az árukba és az utazásba befektetett összeg (ideértve a kenőpénzt is) mintegy 40 százaléka. Ha azonban vámot kell fizetniük, lehetséges, hogy egyáltalán nem tesznek szert nyereségre, sőt még az összes befektetésükön felül annak mintegy 10 százalékaival egyenlő veszteség is érheti őket. Ezért az üzleti ésszerűség azt diktálja, hogy

csak az működjön kereskedőturistaként, akinek elegendő oka van hinni, hogy a hazafelé úton a vámhatárnál sorra kerülő tárgyalásokon nem lesznek problémái. De hogyan lehet valaki biztos ebben?

Az idegenvezető

A kulcsembert, akin minden múlik, a kereskedők és a vámtiszték között közvetítő személy: az idegenvezető vagy túraszervező. Ő rendszerint egy kis utazási iroda tulajdonosa.⁶ Az idegenvezető, illetve az utazásszervező rendszerint 25 és 45 év közötti nő, bolgár nemzetiségű és gyakran az egykori állami utazási iroda volt alkalmazottja. Az 1992. évi városi útikalauzban csak Várnában 27 ilyen utazási iroda szerepel.⁷ 1993-ban már negyven iroda működött, és a számuk tovább nő.

Az utazási iroda gondoskodik bérelt autóbusról, az utazók számára egy vagy két napra szobát foglal egy olcsó szállodában, Isztambul bevásárlóközpontjában (a fedett bazárhoz közel), és intézi az összes utas csoportos vízumát. Ez lényeges, mert ettől fogva a vám- és útlevél-ellenőrző hatóságok a csoportot kollektívaként kezelik. Az összes útlevelet jó néhány alkalommal összeszedik különféle ellenőrzések céljából, és az utasok egyéni azonosító számot kapnak, ami igazolja a csoporthoz tartozásukat, továbbá be kell tartaniuk a csoportfegyelem bizonyos szabályait. A csoport vezetői általában asszonyok – többnyire romák. [...] A csoport tagjai osztoznak a vállalkozás céljában, kockázataiban és veszélyeiben, és alávetik magukat a csoportos vízummal járó formalitásoknak.

Az utazási iroda által nyújtott leglényegesebb szolgáltatás annak megszervezése, hogy a hazafelé tartó utasoknak ne kelljen vámot fizetniük: a közös kenőpénzt az idegenvezető adja át a vámtisztéknek. Az idegenvezető személyes kapcsolatokat ápol egy vagy több vámossal, hogy olyan hírnevet szerezzen magának, mint aki minden alkalommal sikeresen megoldja a vámproblémákat. Ezeket a kapcsolatokat vagy a korábbi hasonló utak során építette ki, vagy kiépítésük még az 1989 előtti, a Balkantourist által szervezett külföldi utak idejére nyúlik vissza. Az idegenvezetővel szemben az is követelmény, hogy megérzéseit, rábeszélőképességét, energiáját, sőt még „női bájait” is bevesse a nehéz és kimerítő helyzetek megoldása érdekében. A vállalkozás sikere nagymértékben az ő kezében van.

A kenőpénz

Az Isztambulból hazafelé vezető úton a kenőpénzt csak azoktól az utasoktól szedik be, akik azt mondják, hogy nincs semmi elvámolnivalójuk. Nagy ritkán előfordulhatnak olyan turisták, akiket valóban csak Isztambul látnivalói érdekelnék, tőlük nem szednek be kenőpénzt. Az utasokat általában szórakoztatja az ilyen naiv emberek jelenléte, ugyanakkor megtalálják a módját annak is, hogy miként hasznosítsák őket. Például a hazafelé vezető úton ők a „málhás szamarak”, ami azt jelenti, hogy megkérik őket, a saját vámáru-nyilatkozatukba vegyék bele az utazók áruit.

⁶ Minden városban legalább tíz utazási iroda található, de a nagyobb városokban akár ötven vagy annál is több.

⁷ Az 1989. évi változásokat megelőzően – a gigantikus méretű szovjet Intouristhoz hasonlóan – Bulgáriában a Balkantourist volt a külföldi utak szervezésének monopóliumával rendelkező állami utazási iroda. Annak idején tehát a Balkantourist dolgozói – különösen az idegenvezetők – hozzá tudtak férni mindazokhoz a lehetőségekhez, amelyek abból fakadtak, hogy problémamentesen átlépheték a vasfüggönyt. Ezekkel a tapasztalatokkal könnyen válhattak a kereskedőturisták vezetőivé az 1989 utáni időkben.

A kenőpénzt vagy az idegenvezető, vagy valamely hozzá közel álló személy szedi be. Az aktuális tarifát a busz hangszóróján át közlik. Ez rendszerint egy-két amerikai dollár poggyásztételenként. Ha az árat mindenki elfogadta, az idegenvezető vagy valamelyik női segítője körbejár az ülések között, és beszedi a kenőpénzt.

Mivel a busz körülbelül negyven utasa közül mindenkinek egyenként öttételnyi áruja van hatalmas sporttáskákban, az összegyűjtött kenőpénz összege buszonként 200-400 dollár között mozog. A poggyászok össz súlya mintegy 4-6 tonna (talán több is), az áruk értéke 10 ezer és 40 ezer dollár között van. Az áruk főleg textilművekből állnak. Tehát a dolog úgy fest, hogy a teljes busz – a poggyásztartó rekeszek, a rácsos polcok, az ülések alatti helyek, az ülések közötti folyosók és az utolsó négy sor ülés – tömve van sportszatyrokkal és kisebb táskákkal, az útra való élelmiszerekkel, vízzel teli műanyag palackokkal, kólás dobozokkal és művirág csokrokkal, amiket a buszt megrohamozó török utcai árusok a berakodás utolsó pillanataiban adtak el az utasoknak. A rengeteg csomag miatt igen nehéz ki- és bejárni a buszban, de az egész csoport számára a legnagyobb büntetés a be- és kipakolás.

A kényyszerű le- és felpakolás azonban egyike azon fő eszközöknek, amelyekkel az ellenőrző hatóságok (a bolgár és török vámtiszték) kimutatják hatalmukat. Ha úgy döntenek, hogy élnek ezzel a hatalmukkal, akkor az ellenőrző vizsgálatot végző tisztviselők kiadják a parancsot, hogy a poggyászokat ki kell rakni a buszból, és az utasoknak fel kell sorakozniuk a saját csomagjaik mögött. Erre rendszerint késő éjszaka kerül sor, mivel az utazás logisztikája úgy kívánja, hogy a nappalokat a vásárlásra és az áruk bepakolására fordítsák.

Kutatócsoportunk részese volt néhány ilyen éjjeli megpróbáltatásnak. Különösen arra emlékszem, amikor ez egy fagyos márciusi éjszakán történt meg velünk 1993-ban. Az egyik női utas elájult, és két közvetlen szomszédja két oldalról álló helyzetben tartotta, míg végre a vámtiszték megjelentek. Az üzenet teljesen világos: számos módja van annak, hogy hivatalos eljárások ürügyén büntessék az utasokat, akiket eleve bűnözőknek minősítenek, legyenek bár roma vagy bolgár kereskedők, románok, oroszok, albánok, macedónok vagy szerbek; akik hamis vámáru-nyilatkozatot tesznek, azokat szélhámosként vagy kalandorként kezelik. A vámosokat megkísértik – elcsábítják, büntársakká teszik őket –, de mivel ők a hivatalos hatalom, továbbra is ők az erősebbek.

A vámosok hatalma részben a rendelkezésükre álló normatív eszközökből ered, de elsősorban abból, hogy széles határok között rájuk van bízva, hogy minden egyes esetben saját belátásuk szerint döntsék el, ki számít turistának, és kit kezeljenek kereskedőként.

A határzóna

A kereskedőturista színjáték utolsó felvonása fizikailag a határzóna területén játszódik. E tevékenység választása eredetileg a bolgároknak – és közülük is különösen a korábbi bürokratáknak – volt a legnehezebb; tehát a határon ők élik át a legnagyobb feszültséget. Egy hallomásból megismert történet szerint egy 1993. augusztusi utazás során egy középkorú bolgár férfi, aki korábban gyárigazgató volt, roma dalra fakadt néhány roma asszonnyal, akik közül többen annak idején ugyanabban a gyárban takarítónőként dolgoztak. E dalra fakadás láthatólag az újszerű és némileg ijesztő kereskedőturistává válással való kiegyezés megrázkódtatása alóli felszabadulás kirobbanó érzését fejezte ki. Sok bolgár kereskedőturistának három-négy évvel korábban még semmi köze sem volt a kereskedelemhez, de mostanra átlépték azt a vonalat, amely elválasztja őket a rosszul fizetett állami állásban levő vagy egyenesen munka nélkül maradt emberektől. Azoktól, akik a busz utasainak kifejezésével élve „élősködők”. Az utasok pedig nagyon büszkék arra,

hogy bátran „fejst ugrottak” a kereskedőutazó lét „mélyvizébe”, ami nem csekély talpraesettséget igényel tőlük. Ugyanakkor még mindig nem tudnak belenyugodni abba, hogy kisztílv bűnözőkként kezeljék őket a határokon, és minden alkalommal aggódniuk kelljen a bizonytalanság és a vámtisztek pillanatnyi szeszélyei miatt.

Ha az utóbbi öt évben ez a fajta kereskedelem ekkora méreteket öltött, vajon miért nem ésszerűsítették és szabályozták az egész folyamatot?

A folyamat valóban tömeges méretű: nem hivatalos adatok szerint a bolgár állampolgárok évente százezer kereskedőturista utat tesznek meg, és éves szinten mintegy ötezer tonna árut importálnak, helyi forgalmi értéken százmillió dollár összegben (ami nagyjából az ország bruttó nemzeti terméke 0,9 százalékának felel meg (OECD, 1994: 102). A vámtiszteknek a szárazföldi utak során adott kenőpénzek becsült éves összege 500 ezer dollár körül lehet. Ha ezeket a számokat kivetítjük a Kelet-Európától Oroszország távol-keleti vidékéig terjedő működési területre, akkor valószínűsíthető, hogy összességében több millió kereskedőturista útra kerül sor, és az áruk értéke, súlya, illetve az adott kenőpénzek összege is ezzel arányosan alakul.

Mivel ilyen óriási mennyiségű árut visznek át az országhatárokon, felmerül a kérdés: vajon az utazók miért nem vesznek igénybe hatékonyabb szállítóeszközöket, például vasutat, hajót vagy kamiont? Noha a vasúti szállítást korlátozott mértékben igénybe veszik, a hangsúly általában a buszon és a kézipoggyászon (a „sporttáskán”) van. Éppen ezért hívják ezt a tevékenységet „bőröndkereskedelemnek”. A kereskedőturizmusnak gazdaságilag csak akkor van értelme, ha a kereskedők el tudják hitetni, hogy turisták. Ez azt jelenti, hogy emberek úgy hoznak-visznek árukat, mintha az csupán a saját személyes holmijuk lenne. Ez a rendszer csupán addig működik, amíg fenntartható a látszat, amelyre épül. [...]

A határon a hatóságok és a kereskedőutazók között folyó játékban mindkét fél kifelé álcázza magát, miközben az igazi párbeszéd közöttük egy közvetítő (az idegenvezető) segítségével folyik. A nyílt tranzakciók szemmel láthatóan nem lehetségesek. Ez különösen akkor meghökkentő, ha összehasonlítóképpen megjegyezzük, hogy a határ török oldalán folyó tranzakciók teljesen átláthatóak: a török vámtiszt belép a buszba, a kenőpénzt mindenki szeme láttára fogadja el, majd széles mosollyal, az első üléseken ülő utasok barátságos tréfákozásai közepette távozik. A határ bolgár oldalán a kereskedőturisták és a vámtisztek közötti tranzakciók szigorúan titokban folynak. Sokatmondó közjátékra került sor tavalyi (1994. augusztusi) utunk során: a bolgár busz idegenvezetője és a vámtisztviselő eltűnt az éjszaka sötétjében néhány busz mögött, ahol a másodperc töredéke alatt cserélt gazdát a kötegyeni bankjegy, mielőtt visszatértek volna a csoporthoz.

Ebből nyilvánvalóan adódik a következtetés, hogy az intézményessé tett megvesztegetés elfogadása nem számít normális dolognak, és szükség van az erkölcsi tisztaság látszatára. A valóság leplezése azért is fontos, mert normatív hivatkozási pontot szolgáltat a résztvevőknek hősköltevényeik előadásához. A nyílt (a gazdasági cselekvés nyelvezetében szokásos) hivatkozás nem lehetséges; a diskurzus hivalkodóan költői marad. Ami más módon bár, de elég egyszerűen azt fejezi ki, hogy ez a gazdasági tevékenység minden jel szerint egy olyan társadalmi viszonyrendszerben gyökerezik, amely összefűzi egymással a saját és az feltételezett kollektív véleményt, hogy a vállalkozás, a vámfizetés alóli kibúvás és a vesztegetés erkölcsstelen.

Az út hazafelé

A kereskedőturisták rendszerint egy-két napot töltenek Isztambulban, majd hazatérnek. Ezt a logisztikát két elsődleges szempont vezérli. Egyrészt az idegenvezetőnek elég időt kell hagynia számukra a bevásárláshoz és a busz megpakolásához (ami óriási feladat, és akár több órát is igénybe vehet), másrészt pedig úgy kell az utazást ütemeznie, hogy a busz éppen akkor érjen a határállomásra, amikor az ő vámos brigádja van szolgálatban.

Egy-egy váltás két vámtisztviselőből áll, akik hatórási munkát végeznek. A busznak tehát akkor kell a határra érnie, amikor az idegenvezetővel kapcsolatban álló vámosok teljesítenek szolgálatot.

Az Isztambulban töltött feszült és kimerítő napok után – miután elvégezték a herkulési feladatot: mindent bepakoltak a buszba, és még a negyven utasnak is maradt hely – következik a vidámság, a jókedv második fordulója. Az utazók történeteket mesélnek arról, hogy előző útjaik során milyen mérhetetlen mennyiségű csomagot tömtek a buszba: „Ez semmi ahhoz képest, amit egy hónappal ezelőtt vittünk haza! Amikor a vámtisztnek kinyitottuk az ajtót, hogy felszálljon, a csomagok rázuhantak és maguk alá temették!”

A másik népszerű téma, ami körbejár az utazók között, sikeres (vagy éppen sikertelen) bevásárlásaikról szól. A kereskedők rögtönzött árubemutatót tartanak, és elmondják, milyen áron szereztek be portékáikat. Az utazók nagyon büszkék arra, hogy egy-egy holmit milyen olcsón sikerült megvásárolniuk: „Ez a női kosztüm csak két márka volt!” Az árakat minden esetben szinte kivétel nélkül német márkában vagy amerikai dollárban adják meg, mivel a török líra árfolyama erősen ingadozó, és általában az eladók is – akárcsak a vevők – megbízhatatlannak tartják. Az útnak ez a része az összegzés, a beszámolás időszaka, ami nagyon fontos az információáramlás szempontjából: az újoncok ekkor tanulják meg az áruk valós értékét, és ekkor születik a közösség szájhagyománya, ekkor alakítják ki majdani közös emlékeiket.

Ahogy Orr a másológép-javító technikusok esetében leírja, ezek a történetek arra is szolgálnak, hogy a kereskedők identitását celebrálják (Orr, 1990: 186–187). Az Orr (1990) és Meyerhoff (1986) tanulmányában bemutatott anyag azt sugallja, hogy az útnak ez a része erősen emlékeztet a tábortüzet körülülő vadászok beszélgetéseire, melyek célja, hogy megértsék „az alapvetően kétértelmű tényeket” (Orr, 1990: 186), és hogy e narratíva segítségével létrehozzák a kollektív tekintély és megerősítés érzését.

Az Orr megfigyeléseivel való összehasonlítás egyúttal azt sugallja, hogy ezek a történetek nemcsak sikerekről, hanem – talán még gyakrabban – kudarcokról és megpróbáltatásokról szólnak: „Te ezt két márkáért vetted? – Akkor engem már megint átverték! Én mindig négy márkát fizettem érte!” A lényeges mozzanat ebben az, hogy a kereskedők tetteik által válnak azzá, amik, vagyis azáltal, hogy mennyire képesek nyerni, veszíteni, örülni és szenvedni. A szerencséjüket és balsorsukat leíró narratív szövegek közös fórumot hoznak létre, és az e fogalmak szerinti gazdasági tevékenységük költői megfogalmazása visszahat a kereskedők identitására.

Az önmagáért való és önmagára korlátozódó gazdasági tevékenység nem teremtene olyan légkört, amilyent itt bemutatunk, ha a gazdasági ésszerűség lenne az egyetlen motiváló tényező, ha a benne résztvevők nem folytatnának kollektív beszélgetést, ha nem osztanák meg egymással tapasztalataikat, s nem celebrálnák közösen identitásukat, hanem tartózkodóan és csendben a helyükön maradnának.

Az egész utazás csúcspontjára – a bolgár vámtiszt képében megjelenő ellenőrzéssel való szembenézésre – irányuló előkészületek ideje könyörtelenül közeledik, ahogy a busz elhagyja (a bolgár határtól mintegy ötven kilométerre

fekvő) Edirné. A vidámság kezdeti óráit követően a kedélyek lassan lecsillapodnak, fokozatosan nő a feszültség. Az utasoknak az jár a fejükben, hogy vajon a sok kínlódás, fáradozás, pénzkidás és izgalom nem bizonyul-e hiábavalónak. Másfelől nagyon remélik, hogy az idegenvezető megint csodát tesz, és a csoport tagjai úgy lépik át a határt „mint a diplomaták”: csak kitöltik vámáru-nyilatkozataikat, mialatt az idegenvezető átadja a kenőpénzt a vámtisztviselőnek, aki pedig int a busznak, hogy máris elhagyhatja a határzónát.

Az utazókat a kudarc félelme gyötri (hátha a vámtiszt nem fogadja el a kenőpénzt, hátha keménykedéssel akarja „tiszteességesnek” mutatni magát, hátha kirámoltatja a csomagokat, az utasokat felsorakoztatja mögöttük és megvizsgálja őket, hátha mindent bevitet a „csarnokba”, és a buszt szerelőaknára állíttatja). Mindeközben nekik ráadásul meg kell birkóznuk a vámáru-nyilatkozatok kitöltésének bonyolult feladatával.

A vámrendelkezések

A vámrendelkezések ezoterikus ismeretanyagból, homályos magatartási kódexből állnak. Az érintett szereplők közötti kapcsolat olyan párbeszéd formáját ölti, amelyben a beszélő egy távoli és titokzatos hatóság szerepében jelenik meg, míg a hallgató szerepe főleg abból áll, hogy zavarban van, és bűnösnek érzi magát „kalandor” volta miatt. A beszélő (az ellenőr) jogi nyelvezetű (nagyképű) megnyilatkozásai színelőadás-szerűek és mágikusak: a hallgatót (az utazót) a bűnös szerepébe helyezi, aki nem számíthat megértésre, és akit maradéktalanul megfoszt attól a lehetőségtől, hogy ártatlanságát bizonyítsa, személyes integritását vagy becsületét megvédje.

Az állam és az egyén között folyó párbeszédnek ez a része tehát a következőképpen illusztrálja a folyamatban lévő átmenet realitásainak lényegét: az átmenet nem más, mint általános újraértelmezése annak a korábbi totalitárius diskursusnak, amely már maga is az úgynevezett keleti despotizmus újraértelmezése volt. Ebbe az összefüggésbe helyezve nem meglepő, hogy e színjáték másik résztvevője – az utazó – ugyancsak kénytelen mágikus megnyilatkozásokhoz folyamodni.

Ennek az állami mágiát alakító és formáló folyamatnak a központi eleme az a tény, hogy a szabályok állandóan változnak, újrafogalmazódnak és módosulnak, méghozzá annál inkább, ahogy fentről lefelé haladnak az államigazgatási hierarchiában. Az adott jogszabályt a parlament körvonalazza, a kormány értelmezi a parlament döntését, a szakminisztérium hozzáadja saját szempontjait, majd egy bizottság is ugyanezt teszi. Az eredmény olyan jogi szövevény, amelynek szálait csak hivatásos jogi szakértő – a „tan” felszentelt papja – képes kibogozni. Hogyan is tudná mindezt kiböngészni az utazó a kézikönyvekből, amelyek ilyen címeket tartalmaznak: „A Bolgár Köztársaság államhatárain áthaladó áruk vámellenőrzésére vonatkozó szabályok 59. sz. (1991. április 15-i) minisztertanácsi rendelettel jóváhagyott, a Hivatalos Állami Közlöny 1991. április 16-i 30. számában közzétett, a 87/1991-es rendelettel módosított és az 1992/5., 20., 43. és 81., valamint az 1994/44. sz. változásokkal kiegészített szövege” (Zakon za mitnicite, 1994: 37).

Ennek a szakirodalomnak a hermetikus jellege arra sarkallja az utazókat, hogy anyanyelvi szövegmagyarázatot végezzenek, s annak eredményét az identitásról szóló történetek formájában adják körbe (Orr, 1990), a már említett „táború mellett” beszélgetések józanabb folytatásaként. Ebben a szakaszban, amikor a vámtiszt könyörtelenül közeleg, a történetek egyre inkább kudarcokról, óriási veszteségekről és egyéb csapásokról szólnak.

Az úrlapok kitöltésekor az összes kollektív ismeretet mozgósítják. Ez az a pillanat, amikor a csoport talán a legegységesebb. Az általános tanácstalanság érzése árasztja el a buszt, amikor az utasok hozzáfognak, hogy kitöltsék a gyatra kis papírt, az olvasólámpa gyöngye világa mellett, a térdükön írnak, olyan golyóstollakkal, amelyeneket az íráshoz nem szokott emberek használnak, ölükből különböző szögekbe állított napelemes kalkulátorokat egyensúlyoznak. A feszült hangulatban zötykölődő utasok egymást kérdeztetik a vámszabályok pillanatnyi állásáról. Az utazóknak mindenekelőtt azt kell „bizonyítaniuk”, hogy a náluk levő áruk „személyes használatra” és nem „kereskedelmi célra” szolgálnak. A „személyes használat” azt jelenti, hogy az áruk összértéke nem haladja meg a 300 dollár értéket, és ez bőven elegendő. A második és döntő pont azonban arra vonatkozik, hogy egy-egy utazó hány azonos tételt tün-tethet fel személyes használatúnak. 1993. május 10-e óta a hivatalos (minisztertanácsi, pénzügy-minisztériumi stb.) rendelkezések nem határozzák meg a felső határokat, ami azt jelenti, hogy a vámisztviselők saját belátásuk szerint dönthetnek. Így azután az utazók között különféle verziók keringenek a dolgok pillanatnyi állásáról e területen. Az általános vélemény szerint egy személy ugyanabból az árufajtából (például férfinadrágból) több tételt is hozhat, de legfeljebb három garnitúrát (egy garnitúra az összes méretet tartalmazza). E szerint az értelmezés szerint, ha egy nadrágfajta négyféle (kis, közepes, nagy és extra nagy) méretből áll, a „személyes használat” azt jelenti, hogy egy személy 12 (különböző méretű) nadrágot hozhat be személyes használatra, továbbá 12 inget, 12 inget stb., feltéve, hogy a bevallott összérték nem haladja meg a 300 dollárt.

Ez sok kibúvót tesz lehetővé, és az utazók – a mágikus diskurzusban használatos saját stílusukat hozzáigazítva ahhoz, amelyet az állam használ – könnyűszerrel meg is találják ezeket a kibúvókat. Először is, az utazók irreálisan alacsony árat adnak meg minden egyes általuk vásárolt tételre – például két kollekció férfi kőmosott selyemzakó (összesen 8 tétel) ára bevallásuk szerint összesen 25 dollár (tehát egy selyemzakó durván 3 dollár). Másodszor, az utazók a buszban elosztják egymás között az egyes árufajtákat: ha például A.-nak egy bizonyos árufajtából a megengedett-nél hattal több garnitúrája van, akkor hármat-hármat átad belőle B.-nek, illetve C.-nek. Viszonzásképpen A. is átvesz más holmikat a többi kereskedőtől mindaddig, amíg mindenkinél mindenből csak a megengedett darabszámú áru lesz, természetesen a „személyes használatra” megállapított 300 dolláros értékhatáron belül.

A gyakorlatban a kereskedők ettől a normától szerény mértékben eltérnek; árufajtaként nem pontosan három garnitúrát vallanak be, hanem négyet, esetleg ötöt. Vagy egyes tételeknél körülbelüli darabszámot adnak meg (például „20-30”). [...]

Az igazság pillanata

Miután a török útlevél- és vámvizsgálaton, valamint a bolgár útlevélvizsgálaton túl vannak (ez utóbbi rendszerint simán megy), a kereskedőturisták végül szembekerülnek a bolgár vámisztviselőkkel. Ezen a ponton – ahova rendszerint éjfélkor vagy még később érnek – mindenki csendben ül a buszon. Az idegenvezető összeszedi a vámárnyilatkozatokat, és a kenőpénzzel együtt eltűnik az éjszaka sötétjében. Senki sem szól; néhányan csendben imádkoznak. Végtelenül hosszúnak tűnő idő után az idegenvezető újra előkerül. Amit most mondani fog, azon áll vagy bukik az út.

Az 1992 és 1994 között megtett útjaim során készített helyszíni jegyzeteim alapján az alábbi tipikus forgatókönyvet állítottam össze. Eszerint az idegenvezető, amikor visszajön, a következőket mondja: „Mindenkinek szálljon le, a csomag-

jaival együtt! Nem akarja elfogadni (értsd: a vámos a kenőpénzt)”. A buszban mindenfelől nagy sóhajtozás hallatszik. A csomagokkal leszállni azt jelenti, hogy az utastérben és a poggyásztartókban szorosan összezsúfolt mintegy 4-6 tonnányi árut ki kell pakolni. Valaki mögöttem tv-antennákkal és tv-készülék javításához szükséges alkatrészekkel áll. Neki sincs „semmi elvámolnivalója”, és most néma kétségbeesésében az arcát a két kezébe temeti. Végül mindnyájan kint állunk az éjszakában a busz mellett, előttünk az utastérből kirakott tengernyi csomaggal. A busz poggyásztartóit nem ürítettük ki, csupán felemelt fedelük hívogatja az ellenőröket.

E pillanatban ijesztő gondolat száguld át az agyamon. A levéltárcámat és az útleveletem az előttem levő ülés támláján levő tartóhálóban hagytam. Visszarohanok a buszba (ilyenkor ez tilos, de vállalom a kockázatot), és a sötétben egy idősebb roma asszonyt pillantok meg, aki éppen sót szór az egyik ülésre, amely alatt egy sportszatyor dagadó formáit pillantom meg. Az idős asszony olcsó éttermekben látható műanyag sószórót használ ehhez a művelethez. „Mire való ez, mamikám?” – kérdezem tőle suttogva. „Hogy távol tartsa a vámost, fiam” – suttogja vissza.

A gonosz erők távoltartása sóval, akárcsak más rituális cselekedetek – amulettek használata, vagy hálaadó gyerityagyújtás a templomban a sikeres útért – szintén az ellenőrzést végző vámisztviselők és az utazók közötti mögöttes párbeszéd mágikus színjátékának megnyilvánulásai akkor, amikor ez a párbeszéd éppen nincs a konspirációs szakaszában (például amikor az idegenvezető átadja a kenőpénzt a vámisztviselőnek). A két beállítás – a vámosok és az utazók közötti megnevezhetetlen mágikus kapcsolat, valamint a vámos és az idegenvezető közötti személyes interakció – tulajdonképpen az utasok vámáru-nyilatkozata és a vámos pecsétnyomója közötti kölcsönhatást fejezi ki. A pecsétnyomó a megfellebbezhetetlen hatalom jelképe, ugyanis az utazók csak a bevallás lepecsételését – tehát érvényesítését – követően hagyhatják el a vámhatár ellenőrzési zónáját. Ha a vámáru-nyilatkozatról kiderül, hogy hamis, nem pecsételik le: helyette vám megfizetéséről szóló okmányt állítanak ki. A vámisztviselő – a pecsétnyomóval a kezében – a busztól úgy ötvenméternyire végül megjelenik a színen, és kézmozdulatokkal jelzi, hogy a busz alsó poggyásztartójában levő holmikát is ki kell rakni. Az idegenvezető szintén feltűnik, és az utasok suttogva adják tovább egymásnak, amit mond, tehát hogy a vámiszt még mindig nem akarja elfogadni a kenőpénzt. Terjed az a híresztelés is, hogy egy busznyi embert a „csarnokba” rendelték, egy román buszt pedig szerelőaknára küldtek.⁸ Az utazók látják is, hogy egy busz valóban az aknánál áll, mellette megtörtén sorakoznak a román utasok. Most végre a vámisztviselő felénk közeledik, a csomagokat ide-oda taszigálva szimbolikusan megvizsgálja a poggyászhalmot és kijelenti: „Ez a busz mehet, azzal a feltétellel, hogy maguk közül hárman önkéntes bevallást tesznek. A maguk viselkedése felháborító!” Ez azt jelenti, hogy a poggyász szemmel láthatóan jóval több annál, amennyit a vámáru-nyilatkozatokban feltüntettek. Ekkor az idegenvezető bebizonyítja, hogy mi „csirkefogók” sem vagyunk teljesen eszköztelenek. Látványosan „kiborul”, és hirtelen kiabálni kezd a vámisztviselővel, közli, tudomása van róla, hogy személy szerint ki mennyi kenőpénzt fogadott el, és ez bőven elég ahhoz, hogy börtönbe küldje az egész társaságot. A vámisztviselő

⁸ A büntetés fokozatai a következők: (a) szálljanak le, és álljanak sorba a kézi poggyászaikkal; (b) szálljanak le, és álljanak sorba az összes csomagjukkal; (c) vigyék valamennyi csomagjukat a vámvizsgálati helyiségbe (a „csarnokba”), ahol tételes vizsgálatnak vetik alá – ez a procedura akár nyolc órát vagy még több időt is igénybe vehet; (d) vigyék valamennyi csomagjukat a vámvizsgálati helyiségbe, a busz pedig álljon a szerelőakna fölé (ahol a buszt alulról is megvizsgálják, hogy nem rejtettek el rajta valahol kábítószert – ez az eljárás rendkívül hosszadalmas lehet).

mond valamit, amit mi nem hallhatunk, csak az idegenvezető hangja harsog az éjszakában. Végül a vámos elmegy, az idegenvezető visszatér hozzánk az összes vámáru-nyilatkozattal, amelyek egy kivételével mind le vannak pecsételve. A kompromisszumos megoldás szerint az „antennás ember” lett a bűnbak – neki kell vámot fizetnie. Kitörő öröm közepette a busz elhagyja a vámvizsgálati zónát, az „antennás” pedig megkapja járandóságát az őt ért veszteségért és a bűnbak szerepének vállalásáért, majd a busz megáll az első útba eső étteremnél. Az órára pillantok: hajnali négy van. A „kalandorok” salátával és szilvapálinkával ünneplik, hogy újra sikerült az átkelés (az ő saját „átmenetük”).

Következtetések: helyreáll az új egyensúly

A kereskedőturisták annak köszönhetik túlélési stratégiájuk sajátos formáinak működtetési lehetőségét, hogy a reform fő mozgatói, az új üzletemberek felülről kaptak segítséget ahhoz, hogy még a privatizáció megkezdése előtt kihasználhassák a gazdasági hatalom eredeti felhalmozásához szükséges adminisztratív, gazdasági és politikai változásokat. A kereskedőturisták számára két fő tényező elsődleges fontosságú: először is a korrupció szükségessége és következésképpen az állami tisztviselők megvesztegethetősége; másodsor pedig a meglévő, állami irányítású gazdaság lerombolásának szükségessége, és ennek megfelelően az importárúk kereskedelmének előnyben részesítése a hazai gyártásúakkal szemben. Az eredmény: az előző rend újrafogalmazása – a frissen kialakult törékeny rendszer (a demokrácia) helyett – a felszabadított nómenklatúra „deviáns normájaként”. Ebből igen zavaros és feszült helyzet keletkezik, amikor ezt a mintát elkezdik alkalmazni, lefelé haladva a még nagyon képlékeny társadalmi hierarchiában. [...]

Varga-Haszonits István fordítása

Irodalom

- ANDERSON, DAVID G. (1994): The Novosibirsk Stock-Market Boom of 1993: Privatization and Accumulation in Russia. *Anthropology Today*, 10(4): 10–16.
- Bank of Austria (1994): *Bulgaria: Recent Economic Development and Prospects*. Bank of Austria, November.
- BUGAJ, RYSZARD and TADEUSZ KOWALIK (1992): The Privatization Debate in Poland. In J. Pöschl, R. Sohns and A. Stadler (eds.): *Privatization in Eastern Europe*. Vienna, November 17–18, 1990. Friedrich Ebert Stiftung/Renner Institut, jegyzőkönyv, 140–157.
- CREED, GERALD (1995): An Old Song in a New Voice: Decollectivization in Bulgaria. In D. Kideckel (ed.): *East-Central European Communities: The Struggle for Balance in Turbulent Times*. Westview Press, Boulder, CO.
- DILLEY, ROY (1992): Contesting Markets: A General Introduction to Market Ideology, Imagery and Discourse. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1–37.

- GUDEMAN, STEPHEN (1992): Markets, Moral and Morality: The Power of Practices. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 279–295.
- HANN, CHRIS M. (1992): Market Principle, Market Place and the Transition in Eastern Europe. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 244–260.
- HANN, CHRIS M. and ILDIKÓ HANN (1992): Samovars and Sex on Turkey's Russian Markets. *Anthropology Today*, 8(4): 3–6.
- HART, KEITH (1992): Market and State after the Cold War: The Informal Economy Reconsidered. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 214–228.
- HERZFELD, MICHAEL (1985): *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- HERZFELD, MICHAEL (1987): *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HUMPHREY, CAROLINE (1991): „Iceberg”, Barter and Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*, 7(2): 8–13.
- JAKOBSON, ROMAN (1960): Linguistics and Poetics. In T. A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. Institute of Technology Press, Cambridge, Mass., 350–377.
- KIDECKEL, DAVID A. (1993): *The Solitude of Collectivism: Rumanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Cornell University Press, Ithaca, NY and London.
- KONSTANTINOV, JULIAN (1994): Hunting for Gaps through Boundaries: Gypsy Tactics for Economic Survival in the Context of the Second Phase of Post-Totalitarian Changes in Bulgaria. *Innovation: The European Journal for Social Sciences*, 7: 237–248.
- MEYERHOFF, BARBARA (1986): „Life Not Death in Venice”: Its Second Life. In V. W. TURNER and E. M. BRUNER (eds.): *The Anthropology of Experience*. University of Illinois Press, Urbana and Chicago.
- NELSON, DANIEL N. (1991): *Balkan Imbroglia: Politics and Security in South-eastern Europe*. Westview Press, Boulder, CO.
- OECD (1994): *Bulgaria: An Economic Assessment*. OECD, Paris.
- OFFE, CLAUS (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, 58: 865–893.
- OFFE, CLAUS (1993): The Politics of Social Policy in East European Transition: Antecedents, Agents and Agenda of Reform. *Social Research*, 60: 649–685.
- ORR, JULIAN E. (1990): Sharing Knowledge, Celebrating Identity: Community Memory in a Service Culture. In D. MIDDLETON and D. EDWARDS (eds.): *Collective Remembering*. Sage, London, 169–190.
- OVERING, JOANNA (1992): Wandering in the Market and the Forest: An Amazonian Theory of Production and Exchange. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 180–203.
- POULTON, HUGH (1991): *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. Minority Rights Publications, London.
- SAMPSON, STEPHEN L. (1993): Money Without Culture, Culture Without Money: Eastern Europe's Nouveaux Riches. *Anthropological Journal of European Cultures*, Spring.

- SCHÖPFLIN, GEORGE (1993): Culture and Identity in the Post-Communist Europe. In S. WHITE, J. BAU and P. G. LEWIS (eds.): *Developments in East European Politics*. Macmillan, London, 16–28.
- SMITH, ADAM (1976 [1759]): *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford University Press, Oxford.
- STEWART, MICHAEL (1992): Gypsies at the Horse-Fair: A Non-Market Model of Trade. In R. DILLEY (ed.): *Contesting Markets: Analyses of Ideology, Discourse and Practice*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 97–115.
- SUTHERLAND, ANNE (1975): *Gypsies: The Hidden Americans*. Tavistock, London.
- VERDERY, KATHERINE (1994): The Elasticity of Land: Problems of Property-Restitution in Transylvania. *Slavic Review*, 53: 1071–1110.
- Zakon za mitnicite (1994): Zakon za mitnicite [Vámtörvény]. Fencya, Szófia.

KIVONULÁS, TILTAKOZÁS ÉS A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG SORSA: EGY ELMÉLETTÖRTÉNETI ESSZÉ¹

„A közelmúlt ritkán tárgya érdeklődésünknek. Vagy a jelen ragad meg minket erőnek erejével, vagy eltévelyedünk a messzi múltban, és megkíséreljük (...) újrateremteni azt, ami végleg elveszett.”

Goethe: *Vonzások és választások*

Az 1989-es év csendes unalommal köszöntött be. Első felét a francia forradalom kétszázadik évfordulójának választékos, szélesen hömpölygő és végtelenül bőbeszédű megünneplése fémjelezte. Mindent jó előre megterveztek, s szigorúan követték az eseménynaptárt a kijelölt csúcspontig, a párizsi július tizennegyedikéi ünnepségig. Azután a tömeges rendezvények, konferenciák és beszédek múltával az emberek visszatérhettek szokásos foglalatosságukhoz. Ám ekkor, mintha a forradalom felzavart szelleme önálló életre kelt volna, bekövetkezett az év meglepetése, az „isteni csoda”: teljesen váratlanul politikai és népi mozgalmak egész sorozata robbant ki gyors egymásutánban Kelet-Európában – Lengyelországban, Magyarországon, Kelet-Németországban, Csehszlovákiában, Bulgáriában és Romániában – megdöntve a kommunista pártok addig megkérdőjelezhetetlen hatalmát, és ezáltal alapvetően megváltoztatva a megelőző negyvenöt év stabil kétpólusú „világrendjét”.

A legradikálisabb változásokra a Német Demokratikus Köztársaságban került sor, ahol a belső megrázkódtatás rövid úton és teljesen felszámolta azt a politikai entitást, amelynek keretében kiobbant. A keletnémet állam nem élhette túl a kommunista hatalom összeomlását: a berlini fal 1989. november 9-i megnyitásától számított egy éven belül felszippantotta (vagy a gyakorta használatos és igen kifejező szóval élve „lenyelte”) őt nagy ikertestvére, a Német Szövetségi Köztársaság.

A nagy cikk- és könyváradat – köztük számos kulcsszereplő önéletrajzi írásai – ellenére ezeknek az eseményeknek a nagy részéről ma is vajmi keveset tudunk. Az a tény, hogy mind a szemlélők, mind a résztvevők számára teljesen váratlanul következtek be, arra utal, hogy nem vagyunk képesek maradéktalanul megérteni a nagy léptékű politikai és társadalmi változásokat.

Ebben a helyzetben nagyon kapóssá vált minden olyan fogalmi eszköz, amely az események megértésére alkalmasnak ígérkezett. Ez történt Németországban a „kivonulás” és a „tiltakozás” fogalmával, amelyet az *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* [Kivonulás, tiltakozás és lojalitás: cégek, szervezetek és államok hanyatlására adott válaszok] című könyvemben (Hirschman, 1970) vettem fel.

¹ Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An essay in Conceptual History. *World Politics*, 45, January 1993, pp. 173–202.

A könyv német fordítása 1974-ben jelent meg, szó szerint azt jelenti, hogy „kivándorlás és ellentmondás”. Ez igen merész – noha megfelelő – szabad fordítása a „kivonulás” és a „tiltakozás” fogalomnak, amelyet a fordító feltehetőleg azért választott, mert akkoriban még a kivándorlás vagy a szándékolt kivándorlás az ellenállás jellegzetes alternatívája volt az NDK-ban. Így a cím, amely a kivándorlásra mint a kivonulás elsődleges formájára helyezi a hangsúlyt, hozzájárult ahhoz, hogy különösen jelentősnek tüntesse fel a könyvet az 1989-es megmozdulás szempontjából. Mindenesetre alig hat nappal a berlini fal 1989. november 9-i látványos megnyitása után, Németország legtekintélyesebb napilapja, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* cikket közölt a társadalomtudományi rovat vezetője tollából, (...) mely szerint a kelet-németországi politikai földrengés gyakorlati próbának vetette alá 1970-es tézisemet. Azóta számos politológus és szociológus széles értelemben – és esetenként ellentmondásos módon – használja a kivonulás, a tiltakozás és a lojalitás fogalmát az 1989-es események értelmezésében, amelyeket ma általában a „fordulat”² szóval jelölnek. A kifejezés történetesen még bizonyos fokú hivatalos megerősítést is kapott azáltal, hogy a Német Szövetségi Köztársaság egyik vezető kutatóintézete (...) a „fordulat” elemzésének „kivonulás-tiltakozás” megközelítését felvette az általa támogatható kutatási programok listájára. [...] A Berlinben töltött 1990–91-es tanév során (...) arra a véleményre jutottam, hogy a kivonulás-tiltakozás perspektívája valóban hozzásegíthet egyes események újszerű megvilágításba helyezéséhez, és a bonyolult történelmi próbaterepen az elmélet tovább finomítható. [...]

A kivonulás és a tiltakozás kölcsönhatása

[...] 1970-es könyvemben (Hirschman, 1970) a kivonulást és a tiltakozást úgy definiáltam, mint két ellentétes választ a fogyasztók vagy szervezeti tagok részéről arra, hogy az általuk vásárolt áruk és szolgáltatások minősége romlik. A kivonulás azt jelenti, hogy kilépnek az adott termék fogyasztóinak táborából, mert azt remélik, hogy egy másik cég jobb árukkal, szolgáltatásokkal és juttatásokkal látja el őket. Közvetve és nem szándékoltan a kivonulás hozzájárulhat ahhoz, hogy a romló teljesítményű szervezet javítsa teljesítményét. A tiltakozás azt jelenti, hogy a fogyasztók reklamálassal és szervezett tiltakozó akciókkal megkísérelik elérni a romló minőség helyreállítását. [...]

Azt állítottam, hogy a kivonulás és a tiltakozás (...) kizárják egymást, az egyik alkalmazása kizárja a másik alkalmazásának lehetőségét, különösen a kivonulás a tiltakozását. Ha a kivonulás könnyen megvalósítható, az csökkenti a tiltakozás esélyét, hiszen a kivonuláshoz képest a tiltakozás több fáradságba és időbe kerül. Továbbá ahhoz, hogy a tiltakozás eredményes legyen, gyakran csoportos cselekvésre van szükség, ami a jól ismert szervezési és képviseleti nehézségekkel jár. Ezzel szemben a kivonulást, ha mód van rá, nem kell mással egyeztetni. Ebből fakad az a feltételezésem, hogy a kivonulás választásának lehetősége elsorvaszthatja a tiltakozás képességét.

² Számomra a legöszönzőbb hatású hozzájárulást Detlef Pollack, a Lipcsei Egyetem vallásszociológusának cikkei jelentették (Pollack, 1990). Pollack éles szemű megfigyelőként számol be az 1989-es összeomlás lipcsei eseményeiről; azoknak nyilvánvalóan nagyon közeli tanúja volt. Rámutat, hogy az események ellentmondanak az én modellemnek, amely szerint a társadalmi folyamatokban a kivonulás és a tiltakozás közötti kapcsolatra egyáltalán nem egymás kiegészítése, hanem elsősorban egymás kiszorítása a jellemző. Számos későbbi cikkében is visszatér erre a kérdésre (lásd még Pollack és Heinze, 1990).

Ez a kivonulás és a tiltakozás közötti fordított irányú kapcsolat a gazdasági és a társadalmi életből vett számos példával alátámasztható. Így például az a körülmény, hogy a részvények az értékpapírpiacra könnyen és gyorsan eladhatók, igencsak megnehezíti a részvényesek számára, hogy a tiltakozás eszközével akár a legcsekélyebb tényleges befolyást gyakorolják a menedzsmentre. Ha a házasság könnyen felbontható, a felek kevesebb erőfeszítést tesznek a viszony helyreállítására tiltakozás alkalmazásával, vagyis a problémák megbeszélése és egyeztetése útján. [...]

A kivonulás sok esetben azért is lehetetlenné teszi a tiltakozást, mert a kivonulás legmarkánsabb és legbefolyásosabb tagjaiktól fosztja meg a potenciális megszólalókat. Egyik legutóbbi tanulmányomban szoltam az „eltávozás-tiltakozás” ingatermészetéről. Ez a minta egyszerű „hidraulikus” modellként is leírható: a romlás kiváltja az elégedetlenség nyomását, amely tiltakozással vagy kivonulással vezetődik el; a nagyobb nyomás inkább kivonulással szűnik meg, a kisebb nyomás inkább tiltakozást vált ki.

Igen figyelemre méltó, hogy egy ilyen egyszerű modell alkalmas mindazoknak a legkülönbözőbb helyzeteknek vagy tapasztalatoknak a kezelésére, amelyekkel jómagam és mások találkoztak. Egyetemes érvényességet azonban nem várhatunk tőle, és valóban, az 1989-es NDK-beli események a kivonulás és a tiltakozás között egészen eltérő viszonyt rajzoltak fel. Amint arra egy keletnémet szociológus rámutatott, ez esetben a kivonulás (kivándorlás) és a tiltakozás (tiltakozó megmozdulások a rendszer ellen) párban működött, egymást erősítve, együtt érték el a rezsim összeomlását (Pollack, 1990).

Én már a kivonulás és a tiltakozás e látványos együttműködésének bekövetkezte előtt is tisztában voltam az ingatermészetű, illetve a hidraulikus modell problematikus voltával. Megjegyeztem például, hogy mióta a kivonulás és a tiltakozás „a demokratikus szabadságjogok két alapvető, egymást kiegészítő összetevője, mint ilyenek, együtt bővíthetők és szűkíthetők” (Hirschman, 1986: 79). Továbbá, az iskolai utalványok témájának újragondolásakor arra jutottam, hogy a korábban elérhetetlen választási és kivonulási lehetőségek megnyílása nyomán a szülők is magabiztosabbnak érezhetik magukat, és ennek köszönhetően a korábbinál jobban hajlanak arra, hogy részt vegyenek az iskolai ügyekben, és ott megszólaljanak (Hirschman, 1986).³ Ez a nagyobb kivonulási lehetőség és a nagyobb tiltakozási hajlandóság közötti pozitív kapcsolat olyan struktúrára enged következtetni, amely bonyolultabb, mint az ingamodell. Az történik, hogy az újonnan megszerzett kivonulási jog ténylegesen megváltoztatja az érintett embereket. Minél több választási lehetőségük van, annál tudatosabban ki is akarják használni a kínáló lehetőségek teljes körét. Az emberek, ha megszerezték a jogot, hogy szabadon mozogjanak, ahova kedvük tartja, felnőtté és így közösségük megszólaló tagjaivá válnak.

Ezen ponton tehát általában ésszerű arra gondolni, hogy a kivonulás lehetőségének bővítése esetenként inkább erősíti, mintsem gyengíti a részvételt és a tiltakozást. Ez valóban közelebb áll ahhoz, ahogyan a dolgok 1989-ben az

³ Scott a kubai rabszolgák tizenkilencedik század végi emancipációs folyamatának leírásakor kimutatja, hogyan alkalmazták a rabszolgák a kivonulás és tiltakozás kombinált stratégiáját, a szerző megfogalmazásában „a kivonulást szolgáló tiltakozást”. 1880 után, amikor az új alkotmány bizonyos kötelezettségeket rótt a rabszolga-tulajdonosokra a rabszolgamunka végeztetésével és fizetésével kapcsolatban, sok rabszolga az abolicionisták segítségével ennek az alkotmánynak az alapján erőszakkal vádolta gazdáját. Felszabadulásukat többnyire így érték el, és nem úgy, hogy egyszerűen „elmentek” (Scott, 1986: 274).

NDK-ban működtek. Ám ennek az államnak a negyvenéves fennállása során lezajlott események a kivonulás-tiltakozás viszony igen nagy változatosságával szolgáltak. Egyes esetek pontosan megfeleltek eredeti leírásomnak, mások többé-kevésbé abból indultak ki ugyan, de új értelmezést igényeltek.

A kivonulás mint a tiltakozás ellentéte: 1949–1988

A Német Demokratikus Köztársaság stabilitását megalapításának napjától fogva aláásta egymás mellett élése a Német Szövetségi Köztársasággal. Az a lehetőség, hogy valaki ugrásszerűen javíthatta helyzetét a pusztán kivonulással – a másik, nagyobb, szabadabb és nagyon hamar virágzóbb Németországba –, alapvetően megkülönböztette a háború utáni Kelet-Németország helyzetét a lengyelországi, csehszlovákiai és magyarországi körülményektől, ahol ez az alternatíva nem létezett. [...]

Ez az alapvető különbség a Német Demokratikus Köztársaság és a többi, viszonylag fejlett kelet-európai szovjet szatellitállam között jórészt magyarázattal szolgál az NDK eltérő politikai történetére is. Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon legendás harcokat vívtak a kommunista hatalom ellen, a budapesti 1956-os forradalomtól az 1968-as prágai tavaszig és a lengyel Szolidaritás 1980-as létrejöttéig. Miután ezeket a megmozdulásokat erőszakkal leverték, azonnal létrejöttek az ellenállás és a másként gondolkodás új formái, és új mozgásteret hoztak létre a „civil társadalom”, vagy ahogyan Václav Havel nevezte, „a független társadalmi élet” számára (Havel, 1986). A Német Demokratikus Köztársaságban ezzel szemben az elégedetlenség egyetlen jelentős megnyilvánulása a korai és gyorsan elfojtott 1953. június 16–17-i munkásfelkelés volt. Ezt követően az ellenállás (a kivonulási kísérletektől eltekintve) és a másként gondolkodás minimális volt – egészen az 1989. őszi elsöprő erejű megmozdulásig.

A fentiekben bárki joggal láthatja az egyszerű hidraulikus kivonulás-tiltakozás modell fényes bizonyítékát: a kivonulás választásának valós vagy vélt lehetősége a Német Demokratikus Köztársaságban megakadályozta a tiltakozás technikáinak kifejlődését. Sok éven keresztül az NDK volt a legmegbízhatóbban nyugodt és közönyös szovjet szatellitállam. Az ellenállás és a másként gondolkodás Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában is óriási akadályokba ütközött, de az ottani mozgalmaknak legalább nem kellett megküzdeniük a kivonulás csábításának romboló hatásával. Ezt az első, igen általános megállapítást össze kell vetni annak részletesebb vizsgálatával, hogyan működött a kivonulás-tiltakozás a Német Demokratikus Köztársaságban. A kivonulás történetét illusztrálja az *1. táblázat*, amely a kelet–nyugati irányú migráció éves adatait mutatja 1949-től 1989-ig.

A migráció lényegi szerepet töltött be az új állam létezésének első tizenkét évében. Különösen magas – az 1989-es rekordot közelítő – szintet ért el 1953-ban, a rövid és szerencsétlen véget ért június 17-i berlini felkelés évében. Nem nehéz megérteni, hogy e tiltakozási kísérlet sikertelensége hogyan vezetett kivételes méretű kivonuláshoz. De még e kezdeti időszak többi évében is jelentős arányú volt a migráció a tizenhétmillió körüli lakossághoz viszonyítva.

1. táblázat: Az NDK-ból (és Kelet-Berlinből) az NSZK-ba (és Nyugat-Berlinbe) vándorlók és menekülők száma

Év	Menekülők	Engedéllyel kivándorlók	Kiváltott politikai foglyok	Összesen
1949	129 245	–	–	129 245
1950	197 788	–	–	197 788
1951	165 648	–	–	165 648
1952	182 393	–	–	182 393
1953	331 396	–	–	331 396
1954	184 198	–	–	184 198
1955	252 870	–	–	252 870
1956	279 189	–	–	279 189
1957	261 622	–	–	261 622
1958	204 092	–	–	204 092
1959	143 917	–	–	143 917
1960	199 188	–	–	199 188
1961	207 026	–	–	207 026
1962	16 741	4 624	–	21 365
1963	12 967	29 665	8	42 632
1964	11 864	30 012	880	41 876
1965	11 886	17 666	1 160	29 552
1966	8 456	15 675	400	24 131
1967	6 385	13 188	550	19 573
1968	4 902	11 134	700	16 036
1969	5 273	11 702	850	16 975
1970	5 047	12 472	900	17 519
1971	5 843	11 565	1 400	17 408
1972	5 537	11 627	730	17 164
1973	6 522	8 667	630	15 189
1974	5 324	7 928	1 100	13 252
1975	6 011	10 274	1 150	16 285
1976	5 110	10 058	1 490	15 168
1977	4 037	8 041	1 470	12 078
1978	3 846	8 271	1 480	12 117

folytatódik

Év	Menekülők	Engedéllyel kivándorlók	Kiváltott politikai foglyok	Összesen
1979	3 512	9 003	900	12 515
1980	3 988	8 775	1 010	12 763
1981	4 340	11 093	1 584	15 433
1982	4 095	9 113	1 491	13 208
1983	3 614	7 729	1 105	11 343
1984	3 651	37 323	2 236	40 974
1985	3 484	21 428	2 676	24 912
1986	4 660	21 518	1 536	26 178
1987	6 252	12 706	1 247	18 958
1988	9 718	27 939	1 083	37 657
1989	–	–	–	343 854

Forrás: Thomas Ammer: Stichwort: Flucht aus der DDR. *Deutschland-Archiv*, 22 (November 1989), 1207; és Hartmut Wendt: Die deutsch-deutschen Wanderungen. *Deutschland-Archiv*, 24 (Ápril 1991), 390.

A két német állam egymás mellett létezése figyelemre méltó történelmi tapasztalattal szolgált a migráció terén. Hiszen itt olyan egymással szomszédos területekről volt szó, ahol azonos nyelvet beszélő, közös történelmű és kultúrájú lakosság élt. A keletről nyugatra vándorlás egyszerűségét és vonzerejét csak tovább fokozta a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye vagy alkotmánya (Grundgesetz), amely kimondta, hogy a nyugatra települő NDK-állampolgárok automatikusan megkapják az NSZK állampolgárságát. Ezzel egyúttal jogosulttá válnak a Szövetségi Köztársaság széles körű és magas szintű szociális és jóléti szolgáltatásaira és juttatásaira is.

Egy ilyen helyzet jelentős kivándorlási hullámot válthat ki még akkor is, ha a gazdasági és politikai körülmények között igen csekély a különbség. Esetünkben azonban természetesen ezek a különbségek igen nagyok voltak, hiszen a két ország homlokegyenest ellenkező gazdasági és politikai elvek szerint szerveződött. Ráadásul az ötvenes és a hatvanas években Nyugat-Németországban jelentős és tartós gazdasági növekedésre került sor, amely gazdasági csoda néven vált ismertté, miközben a keletnémet gazdaság, amely nemcsak hogy nem részesült a Marshall-terv Nyugat-Németországot segítő jótéteményéből, hanem még a Szovjetunióknak fizetett jóvátétel terheit is viselte, és a központi tervezés sztálinista modelljében működött, csak igen szerény eredményeket ért el a második világháború súlyos pusztításainak helyreállításában.

Az emberek eláramlása keletről nyugtalanságot váltott ki a Német Demokratikus Köztársaságban. Kezdetben a keletnémet hatóságok csak vállvonogatással fogadták, hogy állampolgáraik szép számmal a „lábukkal szavaznak”, sőt talán még örültek is neki. Ahogy később Fidel Castro érzett a Miami távozó kubaiakkal kapcsolatban, úgy az NDK hatalomgyakorlói is valószínűleg úgy gondolhatták, hogy előnyös számukra, ha megszabadulnak az elégedetlen és kibékíthetetlen „osztályellenségtől”: a kisajátított földbirtokosoktól, üzletlajdonosoktól és más „burzsoá” elemektől. Hamarosan azonban a megalégedettség helyébe aggodalom, majd riadalom lépett: világossá vált, hogy az ilyen

szintű tömeges emigrációra már nem használható a „biztonsági szelep” metaforája, amelyet a kezdeti időszakban tapasztalt kivándorlásra oly szívesen alkalmaztak. A keletnémetek – köztük sok magasan képzett szakember – ilyen méretű nyugatra vándorlása már az életveszélyes „vérvészteséghez” vált hasonlatossá, amelyet meg kellett állítani. A berlini fal felépítése 1961-ben ezt a célt szolgálta.

A fal révén sikerült döntő mértékben visszafogni a kiáramlást. 1961-től kezdődően a statisztikák kétféle kiáramlást különböztetnek meg: az egyik a keletnémet hatóságok engedélyével történő nyugatra település, ami többnyire idős embereket érintett, akik korábban kijutott fiatalabb családtagjaikhoz csatlakoztak; a másik, számbelileg kisebb, de még mindig ezekben mérhető kiáramlást azok alkották, akiknek a fal és az egyéb szigorú határellenőrzés ellenére is sikerült nyugatra szökniük.

Az 1. táblázat bemutatta a kivándorlók számának drasztikus zuhanását – évi mintegy 200 ezerről átlagosan évi 32 ezerre – a fal felépítését követő első öt évben. Az összes kivándorlók száma ezt követően is tovább hanyatlott, míg nem a hetvenes években a mélypontra jutott, amikor is az éves átlag 15 ezer körül mozgott. A nyolcvanas években a kiáramlás újra erősödni kezdett, különösen 1984-ben, amikor igen sok kiutazást kérelmező megkapta a kilépési engedélyt. Azután a kapu újra bezárult.

1988-ban az eltávozni kívánók részéről érezhetően erősödött a nyomás, ami a hatóságokat a szigorú enyhítésére kényszerítette, miközben az illegálisan távozók száma is vészjóslóan emelkedett. Így 1989-ben a kapukat erővel szélesre tárták, és az emberek kiáramlása hamar meghaladta a fal felépítése előtti exodus mértékét. [...]

Az 1961-től 1989-ig terjedő időszak statisztikáiban ma az a legmeglepőbb, hogy sem a berlini fal, sem a drákói szigorúságú határellenőrzés nem volt képes véget vetni a disszidálásnak. Noha a kivándorlók száma csökkent, a kivándorlás mértéke így is ötjegyű számmal volt kifejezhető, ami az összlakossághoz képest nem sok, de mindenképpen jóval több, mint amit „elszívárgásnak” lehetne nevezni. Ennek eredményeként a nyugatra menekülés vágyát évről évre emberek ezrei tényleges élettapasztalatként élték meg. Így mind a háború utáni első években ténylegesen bekövetkezett tömeges emigráció, mind pedig a későbbi években a távozás iránti szakadatlan vágy (és az az illúzió, hogy ez lehetséges), részben megmagyarázza a tiltakozás viszonylag alacsony szintjét.

Továbbá, a tényleges nyugatra távozáson kívül a modem kommunikációs technológia – a nyugatnémet televízió – ha csak időlegesen is, tömeges kivonuláspótlóként működött. Christoph Hein hívja fel a figyelmet erre a körülményre, az NDK-beli rendszerbíráló mozgalom gyengeségének magyarázataként:

„Az NDK-ban nehéz dolgunk volt, mert (...) az egész lakosság elhagyhatta az országot, és nyugatra mehetett – minden este nyolctól, a televízió segítségével. Ez levezette a nyomást. Ez nagy különbség Lengyelországhoz, Csehszlovákiához és a Szovjetunióhoz képest. Ott a tartós nyomás ellennyomást váltott ki. [...] Ez az, amiért én mindig is irigyeltem az oroszokat és a lengyeleket. [...] Nekünk nem volt szamizdatunk, mert hozzáférhettünk a nyugatnémet kiadókhöz.” (Hein, 1986)

Ennyit az NDK-ban és a szovjet blokkbeli szomszédainál létezett kommunista rezsimekkel szembeni ellenállás különbségeinek kivonuláscentrikus számbavételéről. [...] Tény, hogy a kivonulás alternatívája sokkal elérhetőbb, ígéretesebb és hívogatóbb volt Kelet-Németországban, mint bárhol másutt a szovjet megszállás alatt álló Kelet-Európá-

ban. Ugyanakkor viszont a tiltakozás bizonyos formái megjelenésének az esélye sokkal kisebb volt, mégpedig három fő okból.

Először, mert a lengyelekkel, csehekkel és magyarokkal ellentétben a keletnémet töredékállam polgárai mögött nem állt saját történelem, nemzeti hagyomány, amelyből erőt meríthettek volna, továbbá nem rendelkeztek semmilyen, többé-kevésbé független intézménnyel (mint amilyen a katolikus egyház Lengyelországban), amely támogathatta volna őket a mindenható kommunista párttal és állammal szemben némi autonómiáért vívott harcban. A keletnémet protestáns egyház csak egy késői szakaszban és csak bizonyos mértékig tudta ellátni ezt a funkciót (Rein, 1990; Neubert, 1990).

Másodszor, kezdetben valószínűleg sok keletnémet elfogadta az új állam ideológiáját, mégpedig olyan okoknál fogva, amelyek szorosan összefüggtek az általuk éppen csak átélt katasztrofális történelmi epizóddal. Ráadásul a kommunista párt azon káderei és tagjai mellett, akik túléltek a náci rezsimit és a háborút, ott voltak azok is, akik, miután a nemzeti szocializmus először magához csábította, később kiábrándította, majd talán elrettentette őket, most mohón kaptak az ideológiapótlék után, amelyet az antifaszizmus és az „igazi” szocializmus képében kínáltak nekik.⁴ Az új hit elfogadása azt jelentette, hogy szinte megváltásszerűen elfeledhették a múltat, vagy vezekelhettek érte. A háború utáni első időszakban ez a reakció ugyanazt a funkciót töltötte be Kelet-Németországban, mint a munka és a gazdagodás utáni szakadatlan hajsza nyugaton. Kelet-Európa eltérő történelmű többi országában az újonnan létrehozott kommunista rezsimnek nem rendelkeztek ezzel a kezdeti ideológiai előnnyel.

Harmadszor, és talán ez a legfontosabb, Kelet-Németország abban is különbözött a kommunista uralom alatt álló többi kelet-európai országtól, hogy a kiterjedt szovjet birodalom frontvonalát alkotta annak a nyugattal vívott küzdelmében. Kelet-Németországban vonták össze a legtöbb szovjet csapatot és harckocsit, később pedig itt telepítették a szovjet rövid és közép-hatótávolságú atomrakétákat. Így elképzelhetetlennek látszott, hogy a szovjetek valaha is lazítanának azon a pórázon, amellyel a keletnémet rezsimit kézben tartották. „Minél jobban közeledett az újraegyesítés napja, az elméleti (politológus) szakemberek annál jobban egyetértettek abban, hogy az újraegyesítés lehetetlen, veszélyes és haszontalan” (de Bruyn, 1991). Még legvadabb álmaiban se tudta elképzelni egyikünk sem, hogy a szovjet birodalom úgy széthullik, ahogy az végül 1989-ben (és 1991-ben) megtörtént. Így Kelet-Németország némi mozgásszabadságának visszaszerzésére az egyetlen elképzelhető forgatókönyv, a Szovjetunió veresége a két szuperhatalom közötti atompárbajban, túlságosan rémisztő volt ahhoz, hogy számításba vegyék, és általában mindenki ki is zárta látóköréből vagy érveléséből. Következésképpen a sikeres tiltakozás lehetősége igen csekélynek látszott Kelet-Németországban, sokkalta kisebbnek, mint a stratégiaileg kevésbé fontos térségekben, ahol elképzelhető volt a birodalmi ellenőrzés lanyhulása.

Összefoglalva, a tiltakozás – tehát bármilyen politikai ellenállás vagy másként gondolkodás – előtt tornyosuló közvetlen akadályok óriásiak voltak. Ehhez adódott a nyugatra távozás valós vagy vélt lehetőségének a tiltakozást közve-

⁴ Christa Wolf, aki tizenhat éves volt 1945-ben, amikor a náci rezsim összeomlott, 1987–88-ban egy interjúban így beszélt élményeiről: „Ma – legalábbis néhányan közülünk – látjuk, az a veszély fenyegetett minket, hogy az egyik megváltó doktrínát a másikra cseréljük; mindig sokkal nehezebb a hit és a gondolkodás új formáit kifejleszteni, mint a régi hittételeket újakra cserélni (bár ez sem oly nagyon egyszerű)” (Wolf, 1990: 74).

tett módon gyengítő hatása. Ezeknek a tiltakozást közvetlenül vagy közvetve gátló tényezőknek az együttes hatására olyan tiltakozás-kivonulás egyensúly alakult ki, amely a tiltakozás számára sokkal hátrányosabb volt, mint a szovjet ellenőrzés alatt álló többi kelet-európai területen, és ami a már ismert, alapvetően eltérő kelet-németországi politikai magatartást eredményezte.

Továbbá, az NDK negyvenéves fennállása alatt a hatóságok szemmel láthatóan teljesen tudatában voltak a kivonulás és a tiltakozás ingatermészetének. Ez jól kitűnik gyakori próbálkozásaikból is, hogy manipulálják és kihasználják e jelenséget. Különösen miután a fal felépítése lényegesen korlátozták a kivonulás lehetőségét, rájöttek, hogy úgy gyengíthetik a belső ellenállást, ha szelektív politikával egyeseknek engedélyezik a kivonulást, illetve nyíltan eltávolítják azokat, akik általuk veszélyesnek vagy elfogadhatatlannak ítélt kritikai hangot ütnek meg. A kivonulás-tiltakozás e libikókája tudatos manipulálásának legismertebb esete az volt, amikor Wolf Biermann satirikus költőt és dalénekest megfosztották állampolgárságától, miközben Nyugat-Németországban turnézott. Ezzel az 1976. november 16-án hozott intézkedéssel lehetetlenné tették Biermann hazatérését. Így gyakorlatilag kiiktatták azt a kritikus és ironikus hangot, azaz tiltakozást, amely a lelkes csodálók egyre nagyobb csoportját gyűjtötte maga köré. Biermann kitiltása a tiltakozás ritka megnyilvánulásához vezetett: tizenkét kiemelkedő NDK-beli író, művész és értelmiségi nyilatkozatot írt alá, amelyben tiltakoztak a hivatalos eljárás ellen, és annak visszavonását kérték. A nyilatkozatot néhány napon belül még százan aláírták.

Ez az epizód véget vetett azoknak a reményeknek, hogy a keményvonalas Walter Ulbrichtot 1971-ben követő Erich Honecker türelmesebb lesz a rendszerbírákkal és a másként gondolkodókkal szemben. A következő években a rendszer szisztematikusan alkalmazta a kényszerű eltávoztatást a tiltakozás elfojtása érdekében. A sajátos „*abschieben*” (kiutasítás vagy határon túlra toloncolás) kifejezést kezdték használni annak a döntésnek a megjelölésére, amely egyes bírálókat úgy kívánt elhallgattatni, hogy megengedte nekik, ösztönözte vagy kötelezte őket, hogy a Szövetségi Köztársaságba távozzanak. Günter de Bruyn maró gúnnyal így fogalmazta meg a jelenséget:

„A legkreatívabb, legkritikusabb, vagy egyszerűen csak legkalandvágyóbb emberek gyakran életük kockáztatásával átkeltek a német–német határon, s ezzel hozzájárultak a stagnálás és a középszerűség állandósításához (keleten). Az ország vezetői, akik teljesen tisztában voltak az elvándorlás gazdaságra gyakorolt negatív hatásával, csak akkor jöttek rá, hogy az elvándorlás elősegíti a politikai stabilitást, és elkezdtek az abschiebungot nyugtatóként alkalmazni, amikor a rendszerbírálok a pusztító kivonulás helyett az NDK-ban szükséges változások mellett kezdtek agitálni. Ezzel elárulták: az ország középszerűsége az ő hibájuk is. (de Bruyn, 1991: 36)

[...] Ily módon az NDK hatóságai rendszeresen idejekorán lefejezték az ellenálló csoportokat, anélkül hogy a fokozott belső elnyomás nyílt eszközeihez kellett volna folyamodniuk egy olyan időszakban, amikor erősödött az emberi jogok megsértésének nemzetközi figyelemmel kísérése. Más módot is találtak arra, hogy megszabaduljanak a börtönbe került politikai ellenállóktól: nem sokkal a fal felépítése után az NDK elkezdte rendszeresen „eladni” ezeket az embereket a Szövetségi Köztársaságnak, amely busás váltságdíjat fizetett értük. A tiltakozás átváltása kivonulássá ezen az árfolyamon, amely állítólag gyakran elérte a személyenkénti 40 ezer nyugatnémet márkát, a keményvaluta-

szerezés egyik fontos forrásává vált az NDK számára. Amint az 1. táblázat mutatta, ez a visszaszítói kereskedelem a nyolcvanas évek közepén érte el csúcspontját.

A tiltakozás-kivonulás libikóka manipulálásának e változatos formái más oknál fogva is vonzóak voltak az NDK számára. A kiváltott, elűzött, „eltávozott” és távozásra bírta emberek nem alkottak olyan egységes, konspiratív és ezért fenyegető emigráns közösségeket, mint a tizenkilencedik században az olaszok és az oroszok Párizsban és Londonban. Az eltávozott írók és értelmiségiek könnyen letelepedhettek bárhol a Szövetségi Köztársaságban. Igyekeztek elvegyülni környezetükben és megszabadulni az emigráns csoportkénti összetartozástól. A keletnémet hatalom birtokosai igen hamar és jogosan hitték, hogy a szelektív eltávolítási politikájuk kockázatmentes, és hatékonyan csökkenti a nemkívánatos tiltakozásokat.

Hosszú távon persze ez a politika rombolónak bizonyult az NDK túlélése szempontjából. Nagyon tanulságos az összehasonlítás Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Magyarországgal, ahol ilyenfajta kivonulási alternatíváról nem lehet beszélni. Itt a rendszerbírálok helyben maradtak. És noha gyakran „elhajlóként” kezdték (vagyis olyan kommunistaaként, aki nem volt megelégedve a párt irányvonalával), végül a meggyőződések oly széles spektrumán helyezkedtek el, amely a nacionalizmustól a liberalizmuson át a különféle szociáldemokrata irányzatokig terjedt. Ily módon a pluralista politikai diskurzus ezekben az országokban még a kommunista rezsim 1989-es összeomlása előtt kibontakozhatott. Az NDK-ban nem így történt. Azoknak a többségét, akik szót emeltek a rezsim ellen, kiutasították a Szövetségi Köztársaságba, ahol csatlakoztak a létező politikai csoportosulásokhoz, és vajmi kevés érdeklődést mutattak az iránt, hogy visszatérjenek az NDK-ba. Az NDK-ban 1988–89-ben hallható bíráló tiltakozások főleg a reformszellemű kommunisták szűk rétegéből származtak, akik a párton belülről, kizárólag az „igazi” marxizmus és szocializmus nevében bírálták a „létező szocializmust”. Amint a jól ismert másként gondolkodó, Bärbel Bohley mondta 1989 közepén, a keletnémet és a cseh helyzetet összehasonlítva: „Nálunk az alulról jövő változás nem kétséges. [...] Túl sokan elmentek azok közül, akik helyzetüknél fogva politikai felelősséget vállalhatnának” (Bohley et al., 1989). Jórészt a vezetői rétegben és a politikai életben ennek nyomán létrejött vákuum magyarázza az NDK mint önálló képződmény végleges megszűnését és gyors beolvadását a Szövetségi Köztársaságba.

A kivonulás és a tiltakozás mint szövetségesek: a kommunista rezsim összeomlása 1989-ben

Az NDK rövid fennállásának első harminckilenc éve alatt a kivonulás-tiltakozás libikóka sokarcú és kiterjedt következményekkel járó kemény realitás volt. Mi történt hát 1989-ben, amitől a kivonulás és a tiltakozás a libikókaműködés, az ingamozgás helyett hirtelen a rendszer közös sírója lett?

Mielőtt feltenném e kritikus kérdést, szeretnék visszakanyarodni egy, az előző időszak kirakójátékából még hiányzó összetevőhöz. Már szoltam arról, hogy a három szomszédos, szovjet megszállás alatt álló országgal ellentétben, az NDK-ban a kivonulás létező választási lehetőség volt a háború utáni időszakban, akár mint realitás, akár mint remény és képzelgés, akár mint a hatalom durva stratégiája. Az állampolgárok szemszögéből azonban a fal 1961-es felépítése a kivonulást a kivihető megoldások köréből nagymértékben áthelyezte a remény és a fantázia világába. Vajon nem

volt-e várható, hogy ez az áthelyeződés fölerősíti a tiltakozást, a kivonulás-tiltakozás libikókaműködése vagy hidraulikus modellje értelmében?

Némi bíráló tiltakozásra sor került, különösen a hatvanas évek végén és a hetvenes években. Mint már említettük, a legismertebb eset Wolf Biermann énekesé volt, akinek 1976-os kitiltása nyomán vezető értelmiségiek is tiltakoztak. Ám a lengyelországi és csehszlovákiai tartós ellenállási mozgalmakkal összehasonlítva meghökkentő, hogy az 1961 utáni években elmaradt a bírálat és az elégedetlenség felerősödése. Úgy tűnik, a kivonulásnak a fal felhúzásával fémjelzett brutális elnyomását a tiltakozás elnyomása is követte. Ha innen közelítjük a kérdést, szinte tapintható a libikókaműködés hiánya. Az a döntés, hogy Berlin városát 165 kilométer hosszú fallal két egymástól elszigetelt részre osztják, az állam hatalmának rendkívüli megnyilvánulása volt, ami jelezte, hogy az NDK teljes mértékben készen áll agresszívabb eszközök alkalmazására az „állam ellenségeivel” szemben. Más szavakkal, a fal nemcsak a kivonulás lehetőségét kurtította meg, hanem kifejezésre juttatta a tiltakozás ellenőrzés alatt tartására irányuló akaratot is. Ilyen feltételek között a kivonulási lehetőségek megnyirbálása esetén rendszerint várható erőteljesebb tiltakozás nem következett, és nem is következhetett be.

A kivonulás és a tiltakozás 1961 utáni egyidejű elnyomásának ellenkezője történt huszonnyolc évvel később: a kivonulás és a tiltakozás egyszerre robbant, és földig rombolta az NDK épületét. Első pillantásra az 1989-es eseménysorozat pont a fordítottja annak, ami 1961 augusztusa után történt, illetve pontosan az, ami akkor nem történt meg. 1989 tavaszától az NDK képtelen volt megakadályozni, hogy állampolgárai Magyarországon, Lengyelországon vagy Csehszlovákián keresztül Nyugat-Németországba távozzanak, ami az államhatalom új, komoly és általános hanyatlásának a jele volt. Ez magával hozta a tiltakozás elfojtására irányuló készenlét és képesség hasonló hanyatlását, aminek eredményeként az állampolgárok 1953 júniusa óta először elkezdtek tüntetni a rezsim ellen. A keletnémet rezsim hatalma próbakövének tekintette a kivonulás megakadályozását, ezért amikor hirtelen képtelenné vált e szabály érvényesítésére, olyan tekintélyvesztést szenvedett el, amely felbátorította az embereket más szabályok áthágására is.

1989-ben a korábban elérhetetlen kivonulási lehetőségek megnyílásakor az emberek megtapasztalták a szabadság érzését. Fontolóra vehettek más lehetőségeket is, köztük azt is, hogy – a tiltakozás segítségével – megkíséreljék megváltoztatni a gyűlöletes berendezkedést, ahelyett hogy hátat fordítanak neki és kilépnének belőle. A kivonulás és a tiltakozás ilyenén összekapcsolódása kivételesen erőssé vált a németek esetében, és néha egészen meghökkentő formát öltött. Ezek néhány részletét vázoljuk most fel.

A kivonulás eleinte főszerepet játszott a drámában. Már 1988-ban érezhetően növekedett az NDK elhagyására irányuló nyomás, amit az is mutat, hogy a megelőző három év huszonkétezeres átlagával szemben a távozók száma elérte a harminckilencezres rekordot (lásd 1. táblázat). Amint a 2. táblázat hónapokra lebontott adataiból kitűnik, 1989-ben a tavasz közeledtével nőtt a kivonulási aktivitás, különösen miután Magyarország május 2-án úgy döntött, hogy Ausztriával közös határán eltávolítja a szögesdrót kerítést. Ez azt jelentette, hogy a Magyarországra érkező keletnémet „turisták” az elfogatás korábbinál sokkalta kisebb kockázatával mehettek át Ausztriába és onnan Nyugat-Németországba. Sok keletnémet állampolgár gyorsan ki használta ezt a lehetőséget, és augusztus tizenkilencedikén, a Páneurópai Unió magyarországi ülése alkalmával több mint hatezer keletnémet „lépett át” Ausztriába. Ugyanakkor a budapesti, prágai, varsói és kelet-berlini nyugatnémet nagykövetség megtelt menedéjkjogot kérő és valamilyen nyugatra utazási lehetőséget remélő keletnémetekkel.

2. táblázat: A Kelet-Németországból Nyugat-Németországba vándorlók száma, 1989

Hónap	Fő
Január	4 627
Február	5 008
Március	5 671
Április	5 887
Május	10 642
Június	12 428
Július	11 707
Augusztus	20 955
Szeptember	33 255
Október	57 024
November	133 429
December	43 221
Összesen	343 854

Forrás: Harmut Wendt: Die deutsch-deutschen Wanderungen, *Deutschland-Archiv*, 24 (April 1991), 390.

A nemzetközi érdeklődés és a sajtó figyelme arra az emberi drámára és tömeges menekülésre összpontosult, amely pont akkor érte el csúcspontját, amikor a keletnémet rezsim Gorbacsov látogatására és alapítása negyvenedik évfordulójának megünneplésére készült. Szeptember 10-én a magyar kormány tovább könnyítette a kivonulást azzal, hogy hivatalosan engedélyezte a területén tartózkodó összes keletnémet állampolgárnak, hogy Ausztriába távozzon. Szeptember végére több mint huszonötezer „Ausreiser” (kiutazó) használta ki ezt a menekülési lehetőséget. Eközben a többbezer tömegek betódulása nyomán a nagykövetségeken kialakult helyzet mindinkább kezelhetetlenné vált. Magas szintű tárgyalások eredményeként a két német állam külügyminisztere megállapodott abban, hogy vonaton Nyugat-Németországba szállítják ezeket az embereket. A keletnémetek szépségtapaszként elérték azt az „engedményt”, hogy ezeknek a vonatoknak az ő területükön kellett áthaladniuk, vagyis úgy állíthatták be, mintha a keletnémet állam engedte, illetve utasította volna ki elidegenedett állampolgárait. Mint majd röviden rámutatunk, a ragaszkodás ehhez az intézkedéshez figyelemre méltó, előre nem látott következményekkel járt. Így a különleges lepecsételt vonatok mintegy tizennégyezer Ausreisert vittek Lengyelországból és Csehszlovákiából Nyugat-Németországba október 1-jén, 4-én és 5-én, groteszk színezetet kölcsönözve az október 6-i és 7-i negyvenedik évfordulós ünnepeknek. Alig egy hónappal később, az egyre tömegesebbé váló tüntetések csúcspontjaként, leomlott a berlini fal.

Egészen röviden összefoglalva, ez az NDK-ból történt 1989-es kivonulás krónikája.

Most engedjék meg, hogy hasonló tömörséggel kísérletet tegyek a tiltakozás alakulásának áttekintésére. Ha visszapillantunk, akár csak a kivonulás esetében, a tiltakozás esetében is felfedezzük a közelgő robbanás előjeleit. Az 1980-as évek elejétől a Lipcse központjában álló templom, a Nikolaikirche hétfő délutánonként a „békéért könyörgők” találkozóhelyévé vált (Grabner, 1990). 1988-ban ezen alkalmakkor gyűltek össze az Ausreiserek vagy az Ausreisewillige, a kiutazni kívánó emberek, akik a hivatalos engedélyre vártak. 1989. január 15-én nem engedélyezett néma felvonulásra került sor Lipcsében Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolásának évfordulóján (akik széles körben az ellenkultúra valóságos hőseivé váltak azon mondásuknak köszönhetően, miszerint „a szabadság mindig szabadság azok számára is, akik másként gondolkoznak”); a rendőrség 150 tüntetőt őrizetbe vett. Május 7-én helyi választások voltak; amikor a hatalmon levő párt 98 százalékos győzelmét bejelentették, példátlan méretű tiltakozás robbant ki a szabálytalanságok és csalások ellen, csak Kelet-Berlinben 120 személyt vettek őrizetbe. Május–júniusban a lipcsei Nikolaikirchében tartott hétfő délutáni összejövetelek mindinkább tiltakozó gyűlés jelleget öltöttek, amelyeken egyre több és nagyobb Ausreiser-csoport vett részt. A komoly rendőri jelenlét ellenére gyakran skandálták jelmondatukat: „*Wir wollen raus*” (ki akarunk menni).

Júniusban, a pekingi Tienanmen téri vérengzés után a Honecker-kormány ünnepélyesen kinyilvánította hajthatatlanságát azzal, hogy feltétlen szolidaritást vállalt a kínai kommunista rezsimmel. Ekkorra azonban már széles körben ismertté vált a Magyarországon át vezető tömeges exodus. Ez az NDK tekintélyvesztéséhez vezetett, amelyet ekkor kezdtek a Der Dumme Rest (= DDR, „az ostoba maradvány”) gúnynéven emlegetni.

Rövid nyári visszaesést követően a hétfő délutáni templomi gyülekezés folytatódott Lipcsében, és szeptember 4-én az Ausreiserek kórusára („ki akarunk menni”) válaszként először hangzott el valaki szájából a kiáltás: „*Ich bleibe hier*” („én itt maradok”) (Grabner, 1990). Szeptember 11-ére pedig már „*Wir bleiben hier*” („mi itt maradunk”) kórusa alakult át, és a gyülekezet rivális jelszavává lett. Mint a résztvevők rámutatnak, ennek többféle burkolt értelme volt: „maradunk, hogy a dolgok ne maradjanak úgy, ahogy vannak”; vagy „maradunk, noha nem tetszik, ami itt van”, vagy „nem fogsz megszabadulni tőlünk”. Az általános feszültség és félelem ellenére az egymásnak felelgető két jelszó – a „ki akarunk menni” és az „itt maradunk” – némi szórakoztató utcai színház jelleget kölcsönzött a tüntetésnek, amely ekkor a templomból elindult a szomszédos utcák felé. Itt tekintélyes rendőri erők várták a tüntetőket, erőszakkal feloszlatták a tüntetést, és sok embert őrizetbe vettek.

Egy időre a kivonulás hívei, az Ausreiserek és a tiltakozás hívei, a Bleiberek bizonyos mértékig egymással is szemben álló külön-külön csoportot alkottak. Esetenként a „*Wir sind das Volk*” („mi vagyunk a nép”) jelszó alatt egyesültek, amely, különösen, ha az első szót megfelelően hangsúlyozzák, határozottan tagadja a kommunista állam alapvető szerkezeti és ideológiai tanait, miszerint teljes nézet- és érdekezonság állna fenn a hatalmat birtokló kommunista párt és a lakosság között. Ez a megragadó jelszó olyan, mint Bertolt Brecht 1953. június 17-i felkelésről írott költeményének vitriolos befejezése, amelyben azt ajánlja a kormánynak, hogy oszlassa fel a népet és válasszon helyette másikat (Brecht, 1998).

A tiltakozás másik fontos pólusa Drezda városa, ahol különösen sokan voltak a reménybeli Ausreiserek (Bahr, 1990). Egy (paradox) magyarázat szerint azért voltak olyan sokan, mert a nyugatnémet televízió adása nem jutott el a távol fekvő drezdai körzetbe, amelyet Tal der Ahnungslosenként (a kívülállók völgyeként) emlegettek. Az itteniek így nem voltak tisztában a nyugati élet néhány kellemetlen realitásával – állatlanság, kemény munka stb. –, miközben rutin-

szerűen nem hittek az NDK rádió- és tévéműsoraiból áradó propagandának. Ám Drezda földrajzi fekvésének más jellegzetességei ennél is jobban megmagyarázzák a kivándorlásban reménykedők nagy számát. Ez a város volt az NDK legnagyobb vasúti kapuja Csehszlovákia, azon keresztül Magyarország és a Nyugat felé. Szeptemberben megtelt az NDK északi és nyugati részéről érkezett emberekkel, akik célja az ország elhagyása volt. Ekkor gyors egymásutánban két fontos esemény történt. Október 3-án a hivatalos keletnémet hírügynökség bejelentette, hogy a Csehszlovákiával közös határt „időlegesen” lezárják, és azt csak az útlevéllal és érvényes vízummal rendelkező NDK-állampolgárok léphetik át. (Addig az NDK-állampolgárok szabadon utazhattak Csehszlovákiába, amelyet keményvonalas rezsimje miatt a „legtestvéribbnek” tekintettek az összes szocialista ország között.) Ennek eredményeképpen rengeteg ember Drezdában rekedt, és a bezártság miatt erősen frusztrálva érezték magukat. Másnap, október 4-én elterjedt a hír, hogy lepecsételt vonatok haladnak át a városon, amelyek a Szövetségi Köztársaság varsói és prágai nagykövetségéről Ausreisereket szállítanak Nyugat-Németországba. A hír hallatán reménybeli Ausreiserek népes csoportjai gyűltek össze a főpályaudvar környékén, azt remélve, hogy valahogy feljuthatnak ezekre a vonatokra. A rendőrséget riadóztatták, amely brutálisan megtisztította a pályaudvar környékét. Ezzel azonban ellenállást és zavargást váltott ki, az állomásépület jelentős károkat szenvedett, újabb tüntetések kezdődtek, amelyekben egyaránt hallani lehetett a „*Wir wollen raus*” és a „*Wir bleiben hier*” kiáltásokat.

Ez egyébként a másik történet arról, hogy ezekben a napokban honnan is eredt a „*Wir bleiben hier*” csatakiáltás. Még a rendőrség beavatkozása előtt, egy vasúti tisztviselő – egy nő – abban az igyekezetben, hogy rábíra az Ausreiserek tömegét a drezdai pályaudvar épületének elhagyására, azt mondta nekik: „Polgártársak, menjenek haza, ígérjük, valamennyiüknek engedélyezni fogják, hogy a kiutazzanak (ausreisen)”. Erre a tömeg jó része, amely nem hitt az efféle ígéreteknek, és nem akarta elhagyni az állomásépületet, azt kiabálta vissza: „*Wir bleiben hier*” – itt maradunk! (Nowak, 1990). E szerint a történet szerint a jelszó értelme csak később nyerte el azt a kifinomultabb jelentést, hogy „azért maradunk itt, mert meg akarjuk változtatni a dolgokat”. Vagyis a tiltakozásra nem a kivonulás szándékával való szembefordulásként került sor, hanem nyelvi kétértelműség és csúsztatás eredményeként.⁵

Bárhogy volt is, a drezdai pályaudvar környéki zavargásokat naponta több mint tízezer résztvevőt mozgósító tüntetések követték. Minderre az október 7-i negyvenedik évfordulóval kapcsolatos ünnepek kellős közepén került sor. A rendőrség, talán mert nem akarta túlságosan megzavarni ezt az alkalmat, csak szórványosan alkalmazott erőszakot. Így október 8-án a tiltakozók egy népes csoportja ülősztrájkot tartott a pályaudvar körül, és egy fiatal pap igyekezett meggyőzni egy rendőrtisztet, hogy tegye lehetővé, hogy a tömeg kijelölje azokat a képviselőit, akik követeléseiket megtárgyalná a hatóságokkal. Valahogy sikerült kiválasztani a küldötteket, és amikor felálltak, a tömeg tapssal hagyta jóvá megbízatásukat. Így jött létre a drezdai „húszak csoportja”, amely másnap találkozott a drezdai polgármesterrel, és

⁵ Az ezzel ellentétes jelszó, a „*Wir wollen raus*” ugyancsak szó szerinti értelméről 1992-es lipcsei látogatásom alkalmával hallottam beszámolót. Eszerint a tüntetők, amikor látták, hogy a rohamrendőrök bekerítették őket, egyszerűen azért kiabálták, hogy „ki akarunk menni”, hogy jelezzék szándékukat: ki akarnak kerülni a rendőrség csapdájából. Ebben az esetben azonban a mondat tágabb értelme (szabadon ki akarunk utazni az NDK-ból) ennél a verziónál korábbra datálódik. Ennek ismeretében valószínűsíthető, hogy a tágabb értelem inspirálta a tüntetőket arra, hogy a jelszót ezúttal szűkebb értelemben használják. Ezzel szemben az „itt maradunk” esetében lehetséges, legalábbis Drezdában, hogy a szűkebb értelmű használat megelőzte a tágabb értelmű használatot.

olyan engedményeket ért el, amelyek enyhítették a feszültséget. Rövid öt nap alatt a drezdai tömeg végigjárta a teljes utat a kétségbeesett kivonulásvágytól a szervezett tiltakozásig, amelyet képvisellel és küldöttséggel tett teljessé.

Ebben az időszakban a berlini tiltakozás még le volt maradva a drezdai és a lipcsei mögött, ám október 7-én, a hivatalos ünnepek után, több ezer fiatal gyűlt össze az Alexanderplatzon, és ott első ízben felhangzott a „*Wir bleiben hier*” jelszó, válaszként azoknak, akik eleinte a „*Wir wollen raus*” jelszóval pusztán eltávozni kívántak. Ekkor az egész csoport a közeli Köztársasági Palota felé indult, ahol éppen Gorbacsov és számos más kommunista „baráti” országból érkezett magas rangú vendég tartózkodott. Itt azt kiáltozták: „*Gorbi hilf uns*” (Gorbi, segíts rajtunk!), vagy egyszerűen csak: „Gorbi, Gorbi!”

A vízválasztó eseménynek a következő hétfői, október 9-i lipcsei tüntetés bizonyult, amelyet sorsdöntő napként emlegetnek. A megelőző napokban baljós hírek terjedtek el – kétségkívül hivatalos ihletésre – arról, hogy küszöbön áll a „kínai megoldás”. A legolvasottabb lipcsei napilap, a *Leipziger Volkszeitung* közzétette kommunista párttagok egy csoportjának harcias nyilatkozatát. A csoport támadta az „ellenforradalmi cselekményeket”, amelyeknek „egyszer s mindenkorra véget kell vetni, ha kell, fegyverrel a kézben”. Történetek keringtek arról, hogy kórházi osztályokat ürítették ki a várható sebesültek fogadására, és vérkonzerveket helyeztek készenlétbe. Az aggodalom olyan méreteket öltött, hogy hat prominens személyiség, köztük három magas rangú pártfunkcionárius és Kurt Masur karmester felhívásban sürgette az önmérsékletet és a párbeszédet a felek között. Ekkor, október 9-én délután került sor talán a legnagyobb tüntetésre, amely a korábbi hétfői megmozdulásoktól eltérően nemcsak a Nikolaikirchéből indult ki, hanem előre egyeztetett három másik belvárosi templommal. A mintegy hetvenezer résztvevő békésen vonult fel, a „*Wir sind das Volk*” és a „*Keine Gewalt*” („erőszak nem!”) fő jelszavakat hangoztatva. Az erőszak elkerülésének szándékát más jelszavak is kifejezték, így a „*Widerrede ist nicht Widerstand*”, amit úgy lehetne lefordítani, hogy „a tiltakozás nem jelent ellenállást”. Azon a délutánon a feszült helyzet ellenére a rendőrség nem lépett közbe, vérontásra nem került sor, és az NDK tekintélye végleg darabjaira hullott. Ahogy egy szemtanú később megfogalmazta: „Október 9-én késő délután az NDK valami más lett. Ez minden résztvevő számára világos volt” (Wielepp, 1990).

Ezután – miközben folytatódott ezrek és ezrek nyugatra vándorlása (a Csehszlovákia felé történő kilépés október elején bevezetett tilalmát a hónap közepén feloldották) – az események felgyorsultak, és központjuk átveddött Kelet-Berlinbe. Október 18-án az NSZEP Központi Bizottsága már komolyan aggódott a rezsim jövője miatt, és mert a pártvezetés nem tett semmit, hogy lemondásra kényszerítse Erich Honeckert mindenható párt- és kormányvezetői tisztségéről. A legnagyobb tiltakozási eseményt november 4-én jegyezték fel: egy Kelet-Berlinben több mint félmillió résztvevővel lezajlott tiltakozó tüntetést. Ezt pedig rövidesen a leglátványosabb kivonulási esemény követte: november 9-én megnyitották a berlini falat, és keletnémetek millió mentek át nyugatra, élve frissen megszerzett mozgásszabadságukkal.

Mint annyi más kelet-németországi tüntetés, a novemberi berlini demonstráció két fő követelése is a szabad választások (több tiltakozás) és az utazás szabadsága (szabad kivonulás) volt. Amint egy német kommentátor egy finctorral megjegyezte, a sokat emlegetett „kommunizmus utolsó szakasza”, amelyben az állam állítólag fokozatosan „elhal”, szemmel láthatóan ezekben a hónapokban következett be, amikor az NDK, egykor oly kiváló rendőrségei együtt, szép lassan kilehelte lelkét (Dieckmann, 1991). Az NDK 1990. október 3-án szűnt meg létezni, amikor a terület öt új tartományként csatlakozott a Szövetségi Köztársasághoz.

Értelmezés

Az 1989-es történések áttekintése, a kivonulás és a tiltakozás szoros összekapcsolása és egymást ösztönző kölcsönhatása talán nem tűnik különösen problematikusnak az olvasó számára. Rögtön nagyon is azzá válik azonban, amint az 1989-es évet összehasonlítjuk a megelőző harminckilenc éves időszakkal. Azokban az években, mint rámutattunk, a kivonulás nagymértékben a tiltakozás rovására történt, és gyakorta „felülről” irányították, pontosan ezzel a céllal. Ez a klasszikus hidraulikus modell működött az 1989-es események során is, amikor a cseh határ október 3-i lezárása – a kivonulás megtiltása nagymértékben hozzájárult a tiltakozás erőteljes megnyilvánulásához a drezdai főpályaudvar környékén. Összességében azonban a kétféle erő együtthatása jellemezte az 1989-es eseményeket. A helyzet e különleges jellegének vizsgálata igen hasznos, mindenekelőtt azért, mert felhívja a figyelmet a kivonulás és a tiltakozás néhány megkülönböztető sajátosságára.

A kivonulás – legyen bár szó arról, hogy másik kereskedőt, illetve szolgáltatót keresünk, aki megfelelőbb árut, illetve szolgáltatást nyújt, vagy arról, hogy kivándorlunk egy megfelelőbb országba – mindig magánjellegű, és tipikusan csendes döntés és tevékenység. Bárki egyedül megteheti: nincs rá szükség, hogy bárkivel is megbeszélje. A kivonulás ezért az elégedetlenség kifejezésének minimalista módja: nem kell másokkal egyeztetni, szép csendben, „az éj leple alatt” lehet távozni. Senki sem mehet ki helyettünk, ugyanakkor a tény, hogy mások kimennek, minket is befolyásol, hogy ugyanazt tegyük, de más nem hozhatja meg helyettünk ezt a döntést. Ezért a kivonulás nemcsak magándöntés, hanem egyfajta magánvagyon is, amely nem szereshető meg mások erőfeszítéseinek kihasználásával, afféle potyautasként.

A tiltakozás jellemzői ettől a lehető legnagyobb mértékben különböznek. A tiltakozás tipikusan közösségi tevékenység. Noha nem feltétlenül igényel szervezettséget, másokkal egyeztetett akciót, képviselőt vagy a kollektív cselekvés egyéb jegyeit, valójában azokon alapul. A tiltakozási cselekményekben, például a követelésekben és a tüntetéseken való részvétel ezért a jegy nélküli utazás jól ismert kockázatával jár.

A kivonulás és a tiltakozás indítékai nagymértékben különböznek egymástól, a két jelenség igen eltérő körülmények között jelentkezik, úgy tűnik, mintha külön világokhoz tartoznának. Hogyan kapcsolódhattak össze mégis oly szorosan egymással az 1989-es események idején?

Ki kell emelnünk, hogy a kivonulás – amelyet a keletnémetek nyugatra utazásként éltek meg – kezdetben pontosan az itt leírt formában zajlott. Például az 1984-es kivonulási hullám idején, amikor az NDK hatóságok szokatlanul sok – főleg fiatal – kérelmezőnek engedélyezték a kivándorlást, Heinrich Ratke mecklenburgi protestáns püspök azt mondta: „Ezekben a napokban sok ember hagy el bennünket titokban, csöndben és némán.” Ugyanakkor egy másik pap szóvá tette a „beszéd hiányát” a fiatalok részéről (Büscher, 1984). A beszéd hiánya azoknak a jól ismert jellemzője, akik 1989 tavaszán Magyarországon vagy Csehszlovákián keresztül távoztak. Robert Darnton tanúja volt a csendes kivonulás jeleneteinek a prágai nyugatnémet nagykövetségen:

„Különösen megrázott egy fiatal pár, amely kisgyermekével taxin érkezett. Az anya kiszállt. Gyerekkocsit vett ki az autóból, kinyitotta, és beletette a kisgyermeket. Elindult, maga előtt tolvá a kocsit, férje két nagy bőröndöt

cipelve meredten nézte a nagykövetség bejáratát. Amikor megálltak az ajtó előtt, az asszony könnyekben tört ki. Én is közel voltam hozzá, hogy elsírjam magam.” (Darnton, 1991)

Az események másokat is hasonlóan megráztak. Christa Wolf, a kiváló író, Cassandra-szerűen attól tartva, hogy katasztrófális fordulat következik be, az október 9-i lipcsei tüntetés előestéjén titokban kiment Nyugat-Berlinbe, egy rádióinterjúra Gerhard Reinnel. Az utolsó pillanatban tett kísérletet, hogy segítsen elkerülni egy új „Tienanmen teret”. Először hosszasan beszélt arról a mélységes fájdalomról, amit ő és barátai az elmúlt hetekben éreztek az NDK-t elhagyó fiatalok láttán:

„Az elmúlt napokban az emberekkel beszélgetve mindenütt ugyanazokkal a kérdésekkel találkoztam, amelyekre én is feltettem magamnak: Ismerjük-e igazán ezeket a fiatalokat? Miért mennek el olyan könnyen? Egy részük miért annyira hallgatag? Miért olyan nehéz számukra, hogy kifejezésre juttassák, mi az, ami nem tetszik nekik itt, és mi az, amit másutt keresnek? [...] Az utóbbi négy-öt hétben az NDK-ban valamennyien e képek hatása alatt voltunk, nem tudtunk aludni, kétségbe voltunk esve.” (Wolf, 1993: 77)

Az interjú további részében szenvedélyesen tiltakozott az NSZEP vezetésének a tömeges exodusra adott válasza ellen:

„Itt nincs helye gúnyolódásnak. Senkinek sincs joga, hogy erről a sokakat, köztük engem is mélyen megrázó eseményről így nyilatkozzon: »Nem fogunk egyetlen könnyet sem ejteni azokért, akik eltávoznak«. Ez rettenetes. Rettenetes illet mondani, amikor negyvenezer fiatal ember elhagyja országunkat.” (Wolf, 1993: 83)

Christoph Hein, egy másik ismert NDK-s író hasonlókról számolt be szeptember elején-közepén. Ő is felháborodott az „egyetlen könnyet sem ejteni” nyilatkozaton⁶, és kijelentette, hogy éppen ellenkezőleg: egy olyan országban élni, amelyet folyamatosan elhagynak a polgárai, „fizikailag és lelkileg beteggé tesz” (Steul, 1989). Jens Rein, egyike azoknak, akik 1989 szeptemberében az „Új Fórum” polgárjogi mozgalmat alapították, így reagált: „Ez a kivándorlás már sok év óta gyötör bennünket (...) különböző okoknál fogva számos barátunkat elveszítettük (...) olyan keserű érzés ez, mint ülni egy vasútállomás várótermében, miközben minden tovatűnik körülöttem. A végén már kibírhatatlan volt” (Rein, 1989).

Volt valami különösen romboló ebben a csöndes magánkivonulásban, amely néhány öntudatosabb, otthon maradó állampolgárt, mint Christa Wolf, Jens Reich és Christoph Hein, szenvedélyes tiltakozásra ösztönzött, arra, hogy hangot adjanak aggodalmuknak és kétségbeesésüknek. Nem lett volna túl bátor dolog a háttérben meghúzódva találgatni, hogy mi lesz velünk e hónapok vártnál is nagyobb és kiterjedtebb döntésképtelensége közepette. Vajon a legkeményvonalasabb keleti rezsim miért nem követte a kínai példát, amelyet alig néhány héttel korábban üd-

⁶ A nyilatkozat a *Neues Deutschland* című pártlap október 2-i számában jelent meg, s azt széles körben Honeckernek tulajdonítják.

vözölt? Miért nem védte magát „fegyverrel a kézben”, ha már annyiszor fenyegetőzött vele? Az e kérdésekre adott magyarázatok közül kiemelkedik a feltételezett *deus ex machina*, az az elképzelés, miszerint októberi látogatása alkalmával Gorbacsov ellenezte az efféle megoldásokat. Ám valószínűnek tartom, hogy a nyári tömeges kivándorlás nemcsak Christa Wolfot és Jens Reichet rázta meg: magukban a kommunista vezetőkben is kételyek támadtak, nem bírták idegekkel, és végül képtelenek voltak – vagy nem akartak – újabb szörnyűséget elkövetni.

Tény, hogy Günter Schabowski, az NSZEP politikai bizottságának tagja, aki később, talán akaratlanul, november 9-én megadta a jelet a berlini fal lebontására, visszaemlékezéseiben az exodusról hasonló szavakkal beszél, mint Christa Wolf és Jens Reich: „gyötrelmesnek” és egyre „szégyenletesebbnek” látja a helyzetet (Schabowski, 1990). Elbeszélése szerint a Honeckerrel és a többi keményvonalas vezetővel szemben a politikai bizottságon belül szeptember–októberben kialakult szembenállás, amely végül október 18-án Honecker eltávolításához vezetett, valójában akkor kezdődött, amikor Krenz és Schabowski megállapodott, hogy állásfoglalást tesznek közzé, amelyben bírálják „az egyetlen könnyet sem ejteni” nyilatkozatot. Állásfoglalásukban aláhúzzák, hogy az exodus nagyon aggasztó az NDK számára, és minden egyes kivonulást veszteségnek kell tekinteni.

Ez a történet adja az első kulcsot annak megértéséhez, hogy az 1989-es összeomlások a magánkivonulás miatt ösztönözte a kollektív tiltakozást ahelyett, hogy aláasta volna, mint korábban. A közelebbi vizsgálat feltárja, hogy ezek az eseménysorozatok eltérnek a kivonulás feltehetőleg szokásos működésétől, amikor felhívják a „vezetés” figyelmét saját gyengeségeire. A normál menet a következő: amikor a fogyasztók elfordulnak egy cégtől, vagy amikor egy politikai pártot elhagynak a tagjai, e szervezetek vezetői a csökkenő eladásokból vagy más hasonló következményekből hamar rájönnek, hogy valami hiba van, megkeresik az okot, és lépéseket tesznek kiküszöbölésére, bármi is okozza a fogyasztók vagy a tagok elégedetlenségét. Az NDK esetében ez a pozitív visszacsatolási mechanizmus igen gyengén működött, mert az NDK vezetői így szokták meg – lásd az „egyetlen könnyet sem ejtünk” mondatot –, és mert eleve érzéketlen és hajlíthatatlan társaságot alkottak. A tömeges exodus azonban elég megrázó, lesújtó és riasztó volt ahhoz, hogy tiltakozásra bírjon néhány olyan lojálisabb állampolgárt, akik nem is gondoltak a kivonulásra. Ezeknek az állampolgároknak a megmozdulása és tiltakozása így olybá vehető, mint ami az NDK vezetői részéről elmaradt választ helyettesítette, illetve a második ébresztőjelet adta nekik. A kivonulás feltételezett szokásos menete egyszerűen kerülőútnak bizonyult.

Az 1989-es események során a kivonulás és a tiltakozás között kialakult együttműködés a könyvemben tárgyalt lojalitási koncepcióra hivatkozva is magyarázható. Itt a lojalitás abban nyilvánul meg, hogy valaki, aki egy adott szervezethez tartozik, noha érzékeli e szervezet teljesítményének hanyatlását, halogatja a kivonulást (vagy a tiltakozást). Ha viszont a hanyatlás átlép egy bizonyos küszöböt, a lojális tagok tiltakozása különösen erőteljes lesz. Mindamellet abból a leegyszerűsítő feltételezésből indultam ki, hogy valamikor rendszerint minden szervezet (család, politikai párt, nemzet stb.) ébreszt bizonyos mértékű szolidaritást a tagjai között. [...] Ha most ezt a feltevést tovább bonyolítjuk, és elképzelünk egy szervezetet, amelynek kétféle, egymástól nagyon különböző tagjai vannak, az egyik csoport nagyon lojális, a másik alig, vagy egyáltalán nem, akkor a hanyatlásra, a romlásra adott válasz is kétféle lesz: akik mentesek a lojalitásérzés terhétől, a kivonulást választják, a lojálisak viszont a tiltakozást. Noha e két különböző csoport egyidejű megjelenése az én lojalitási modellem csekély továbbfejlesztésével így előre látható lett volna, valójában azonban a történelem találékonyasága kellett hozzá, hogy sugallja a továbbfejlesztést és rádöbbsen fontosságára.

Az 1989-es eseményekben az igazán titokzatos az, ahogyan egy tisztán magánjellegűnek indult és annak is szánt tevékenység – egymástól elszigetelt egyének erőfeszítése, hogy keletről nyugatra menjenek – átváltozott széles körű kollektív tiltakozó mozgalommá. Hogyan és mikor hatoltak be ezek a kollektív elemek a magánszférába? Hogyan és mikor kerekedtek felül a résztvevők eredeti szándékán? A válasz benne van a bemutatott történelmi számvetésben. Eredetileg az 1989-es Ausreiserek kivonulásukat az NDK-ból teljesen magánügyként fogták fel: ahogy 1984-ben, most is titokban, csöndben, lábujjhegyen akartak elmenni. Ezt a szándékot azonban két körülmény meghiúsította: túl sok embernek támadt ugyanaz az ötlete, valamint az olyan külső események eredményeként, mint az ellenőrzés enyhítése a magyar–osztrák határon, olyan sikeressé vált ez a mozgás, hogy nem maradhatott titokban, és nem őrizhette meg magánjellegét. Az exodus képei hamar megjelentek a tévéképernyőkön, aminek eredményeként nemcsak Christa Wolf és Jens Reich megalapozott kritikája éleződött ki, hanem a hosszú ideje passzív állampolgárok is átalakultak aktivistákká. Amint egy protestáns pap mondta 1989 novemberében Lipcsében, a város sorsdöntő szeptemberi eseményeire visszatekintve:

„Miközben a többiek nyugatra mentek, a nép itt azt mondta: [...] Nem akartunk messzebbre menni. Negyvenöt, ötven-, ötvenöt éves emberek, akik korábban a kisujjukat sem mozdították, akik addig teljesen közömbösek voltak, akik talán magukban mérgelődtek, mert világosan látták, hogyan jut minden ebek harmincadjára, most attól félték, hogy a következő napon saját gyermekeiket fogják látni a tévében, amint Prágából vagy Budapestről ki özönlének. Ez motiválta őket.” (Rein, 1993: 180)

A kivonulás más, közvetlenebb módon is kiváltotta a tiltakozást. Mivel az Ausreiserek bizonyos kulcspontokon (határátkelőhelyeken, vasútállomásokon, nagykövetségeken) gyűltek össze, rájöttek, hogy nincsenek többé egyedül, felismerték egymás hasonló szándékát, és szinte önkéntelenül közösségbe tömörültek. Az egyik ilyen legfigyelemreméltóbb epizód a drezdai pályaudvar elfoglalása volt azok által az eltávozni kívánók által, akik fel akartak jutni a menekültszállító vonatokra, amelyeknek ott kellett áthaladniuk. Miután jól megnézték egymást, és főleg miután fel szólították őket a pályaudvar kiürítésére, az addig magánemberként viselkedő drezdai Ausreiserek közösséggé váltak. A „ki akarunk menni” közös skandalása magánemberből egy pillanat alatt közösségi emberré tette őket, akiknek az ügye közös. Ekkor a tömegnek az a része, amely nem gondolt a kivonulásra, kényszerítve érezte magát, hogy ezzel szemben kórusban hangoztassa, hogy „mi itt maradunk”. Egy keletnémet író szavaival: mindez elkerülhetetlenné vált (Dieckmann, 1991). Így a magánkivonulás kollektív kivonulássá változott, ami viszont kollektív tiltakozást generált, küldöttség felállításához és a hatóságokkal folytatott tárgyalásokhoz vezetett – és mindez alig néhány nap alatt megtörtént.

Eleinte a „mi itt maradunk” jelszó lehetett pusztán reflex, ötletes nyelvi lelemény, spontán válasz – kezdetben minden különösebb tartalom nélkül – az Ausreiserek kivonulási jelszavára. Miközben utóbbiak pontosan tudták, hogy mit akarnak, nevezetesen „kimenni”, addig azok, akik zsigerileg elutasították ezt a megoldást, nem bírtak ilyen bizonyossággal. Miután kifejezésre juttatták azt a szándékukat, hogy itt maradnak, elő kellett állniuk valami jó okkal is, hogy miért teszik. Bár lassan és akadozva, reformista hangokat kezdtek hallatni. Talán a „mi itt maradunk” éppen azért

válhatott jelszóvá, mert homályos és kétértelmű volt – mindenki, aki hangoztatta, a saját verziója szerinti értelmet tulajdonított neki.

A jelszó e nyelvészeti értelmezése jelentős bizonyítékot tartalmaz. Valójában a két előző értelmezés között foglal helyet, miszerint (1) e jelszó kezdettől fogva jelentős reformista üzenetet hordozott; illetve (2) teljesen véletlenül keletkezett, eleinte csupán annyit jelentett, hogy a tüntetők nem voltak hajlandók engedelmeskedni annak az utasításnak, hogy ürítsék ki a drezdai főpályaudvart, és csupán félreértés vagy félreértelmezés volt, amikor utólag mélyebb politikai értelmet tulajdonítottak neki.

Hogy a „*Wir bleiben hier*” („mi itt maradunk”) pusztán az Ausreiserek „*Wir wollen raus*” („ki akarunk menni”) jelszára adott spontán verbális válasz volt, az nagy valószínűséggel kiderül a „*Wir sind das Volk*” („a nép mi vagyunk”) jelszóból, amely végül kiszorította az egymásnak feszülő kivonuláspárti és tiltakozáspárti jelszót. A „*Wir sind das Volk*” örökölte a „*Wir bleiben hier*” kétértelműségét, és legalább annyira talányos és homályosan fenyegető volt. Ennyi kétértelműség azonban nem tartható fenn hosszú ideig. Végül, mint az jól ismert, egy csekély megfogalmazásbeli módosítás a *Volk* mottót teljesen konkrét jelentéssel ruházta fel. Ahogy a „*Wir wollen raus*” elvezetett a „*Wir bleiben hier*”-hez, a „*Wir sind das Volk*”-ból úgy lett „*Wir sind ein Volk*” („mi egy nép vagyunk”) – vagyis a két Németország egyesülését és így burkoltan az NDK megszűnését követelő jelszó.

Ez a végkifejlet egy újabb oldala az 1989-es eseményeknek, amelyet össze kell vetni az eredeti írással, különösen, ami a hepiend-forgatókönyvet illeti. Könyvem azzal a „konstruktív” céllal íródott, hogy bemutassam, a kivonulás és a tiltakozás hogyan tudja feltölteni és visszatérlni a botladozó szervezetet az elviselhető teljesítményhez és állapothoz. Mind a kivonulás, mind a tiltakozás elsősorban olyan mechanizmusnak tűnik, amely „felhívja a vezetés figyelmét hibáira”, amikor az „kijavítható botlásokat” követ el. Nincs viszont kibontva az a lehetőség, amikor egy szervezet, ahelyett hogy összeszedné magát, összeomlik a kivonulás és a tiltakozás csapásai alatt (vagyis saját gyöngesége következtében). Értelmem szerint a kivonulás és a tiltakozás csak akkor hozhatja meg a kívánt konstruktív eredményt, ha mérsékelt formában jelentkezik, és ezáltal nemcsak „figyelmezteti” a vezetést, hanem megadja neki a szükséges időt is arra, hogy kijavítsa működését.

Akár az üzleti vállalkozások, akár a politikai szervezetek túléléséhez, és ahhoz, hogy összeszedjék magukat, az éber és a fásult polgárok vagy fogyasztók keveréke sokkal jobban megfelel, mint akár a totális és állandó aktivizmus, akár a teljes apátia. Ez a megállapítás rámutat a sok közül az egyik okra, amiért a tömeges kivonulás és a tumultuózus tiltakozás kombinációja 1989-ben az NDK halálához, nem pedig újjászületéséhez vezetett: a kettős „kritika”, amelyet oly sokáig elfojtottak, egyszerűen sokkal pusztítóbb volt, semhogy bármilyen „helyrebillentő” mechanizmust beindíthasson. Történt kísérlet a folyamat megállítására, mint például az elhíresült november 26-i „Országunkért” kezdetű felhívás, amelyet Christa Wolf fogalmazott és NDK-s írók és értelmiségiek egy csoportja, közöttük számos jól ismert másként gondolkodó írt alá. Ők a megreformált, de szocialista és „humanista” NDK mint önálló entitás megtartása mellett érveltek – teljesen hatástalanul. A fejjel az egyesítésnek rohanás nem állt meg. Valójában a Német Demokratikus Köztársaság megszűnését úgy tekinthetjük, mint végső büntetést a kivonulás és a tiltakozás oly hosszan tartó elfojtásáért.

Befejezés

[...] Az NDK-t és elmúlását abban a reményben vizsgáltam, hogy új mintákat, fontos összefüggéseket és tökéletesebb értelmezéseket találok elméletem igazolására. Ezért számomra a lényeg a történet részleteiben van, amelyet mindazonáltal két általános megjegyzéssel kívánok lezárni.

Először is, az 1989-es felkelés az NDK-ban pont az ellenkezője volt annak a mozgásnak, amelyet általában a német történelemre jellemzőnek – mégpedig katasztrofálisan jellemzőnek – tartanak. Nagyon sok írás született már a németek azon hajlandóságáról, hogy különféle történelmi helyzetekben kivonuljanak a közszférából és visszahúzódnak a szoros értelemben vett magánszférába. [...] Az ilyen irányú mozgás talán túl könnyen is ment a németeknek, különösen azért, mert a közszférában katasztrofális és visszataszító eseményekkel találták szemben magukat. Az a gyakran Lutherig visszavezethető elgondolás, miszerint a belső világ, a magánszféra végtelenül becses, őseredeti és sérthetetlen valami, valójában akadályozhatja az olyan közéleti emberek megjelenését, akik felelősséget vállalnak közösségük politikai életéért. Ebből a szempontból az itt elmondott történet örvendetes ellentétet szolgál: ez a krónika lényegében arról szól, hogy a keletnémetek hogyan találták meg a kivonulástól és az apátiától a tiltakozáshoz vezető utat, hogyan jutottak el a visszahúzódnástól és a tisztán magánreakcióktól a közös cselekvésig. Noha kezdetben ez a mozgás nem volt tudatos, mégis erőteljes és sikeres polgári mozgalommá nőtte ki magát. Így elűt azoktól a „bukott forradalmaktól” és a zsarnoksággal szembeni sikertelen megmozdulásoktól, amelyek a német történelmet a reformációtól kezdődően jellemezték. Ebből a szempontból talán sajnálatos, hogy a nyelvhasználat, a mozgalmat kitörése után nem sokkal, „békés forradalomból” „fordulattá” fokozta le. Különös módon a németek, miután végül nem kevés kockázat vállalásával, de vérontás nélkül sikeresen megdöntötték az elnyomó és kártékony rezsimet, ezt az eseményt olyan fogalommal jelölték meg, amely szinte szándékosan bagatellizálja annak jelentőségét. Hasonlatosan viselkednek, mint azok, akik saját korábbi ballépéseik miatt kevésre tartják magukat, és ezért amikor valamely erőfeszítésük sikerrel jár, késztetve érzik magukat arra, hogy a szokatlan élményt átértékeljék újabb kudarcra, vagy a legjobb esetben „szóra sem érdemessé”. Ezzel szemben Richard von Weizsacker, német szövetségi elnök magasabbra értékelte az 1989-es eseményeket, amikor egyik beszédében azt mondta: „Erőszakmentes akcióikkal az 1989-es forradalmárok új szabadságtudatot adtak minden németnek. A múltat és következményeit nem törölték el, de új, döntő fontosságú fejezetet nyitottak történelmünkben.”

Második megjegyzésem a módszerre vonatkozik. Kísérletet tettem arra, hogy valamilyen formát adjak a rövid életű Német Demokratikus Köztársaság történetének azáltal, hogy a magánkivonulás és a kollektív tiltakozás ellentmondó kategóriáinak fogalmait felhasználva újrafogalmaztam e történetet. Egy ilyen vállalkozás azzal a kockázattal jár, hogy túlságosan elméleti jellegű konstrukciót hoz létre. 1909-ben Robert Hertz francia antropológus cikket publikált a jobb kéz–bal kéz dichotómia furcsa kivetítődéséről a nyelvben és a kultúrában, mind több olyan ellentétpár körülhatárolására, mint helyes–téves, jó–rossz, isteni–profán, és így tovább (Hertz, 1960). Már jó ideje ismerjük az emberi (a nyugati?) lélek hajlamát arra, hogy eltúlozza a különbségeket, hogy áthidalhatatlan kétpólusú szembenállássá nagyítsa azt, amit Hertz „szinte jelentéktelen aszimmetriának” nevez, más szóval, hogy a természetes bolhából társadalmi elefántot csináljon. Talán én magam is effajta időtöltésre adtam a fejemet, amikor meggyőző bizonyítékokat kezdtem gyűjteni arra, hogy sok területen alapvető antagonizmus áll fenn a magánkivonulás és a kollektív tiltakozás között.

E ponton az 1989-es német történet arra a sportbölcsségre emlékeztet, miszerint „nem mindig a papírforma jön be” – vagy kellő elméleti szerénységgel fogalmazva: arra utal, hogy a társadalomtudósok kevésbé számolnak ezzel az eshetőséggel. Mint láthattuk, létezhetnek olyan különleges konstellációk, amelyekben kivonulás és tiltakozás együtt működik egymással, a tiltakozás kinőhet a kivonulásból, és a kivonulás erősítheti a tiltakozást. [..]

Varga-Haszonits István fordítása

Irodalom

- BAHR, ECKHARD (1990): *Sieben Tage im Oktober: Aufbruch in Dresden*. Forum, Leipzig.
- BOHLEY, BÄRBEL et al. (1989): *40 Jahre DDR*. Büchergilde Gutenberg, Frankfurt.
- BRECHT, BERTOLT (1988): *Werke, Berliner und Frankfurter Ausgabe*. Hrsg.: W. Hecht et el. Aufbau, Berlin; Suhrkamp, Frankfurt.
- BÜSCHER, WOLFGANG (1984): Warum bleibe ich eigentlich? Reaktionen der evangelischen Kirchen in der DDR auf die Austreisewelle. *Deutschland-Archiv*, 17, Juni.
- DARNTON, ROBERT (1991): *Berlin Journal, 1989–1990*. WW Norton, New York.
- DE BRUYN, GÜNTER (1991): *Jubelschreie, Trauergesänge*. S. Fischer, Frankfurt.
- DIECKMANN, FRIEDRICH (1991): *Glockenlauten und offene Fragen*. Suhrkamp, Frankfurt.
- GRABNER, WOLF-JÜRGEN (1990): *Neues Forum Leipzig, Jetzt oder nie: Demokratie*. Bertelsmann, Munich.
- HAVEL, VACLAV (1986): *The Power of the Powerless*. Trans.: P. Wilson. In V. HAVEL: *Living in Truth*. Ed.: Jan Vladislav. Faber and Faber, London.
- HEIN, CHRISTOFER (1990): *Texte, Date, Bilder*. Hrsg.: Lothar Baier. Luchterhand, Frankfurt.
- HERTZ, ROBERT (1960): *Death and the Right Hand*. Trans.: R. and C. Needham. Free Press, Glencoe.
- HIRSCHMAN, ALBERT O., (1970): *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard University Press, Cambridge.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (1986): *Exit and Voice: An Expanding Sphere of Influence*. In A. O. HIRSCHMAN: *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays*. Viking, New York.
- NEUBERT, EHRHART (1990): Eine protestantische Revolution. *Deutschland-Archiv*, 23, Mai.
- NOWAK, KURT (1990): *Jenseits des mehrheitlichen Schweigens: Texte vom Juni bis Dezember des Jahres, 1989*. Union, Berlin.
- POLLACK, DETLEF (1990): Das Ende einer Organisationsgesellschaft. *Zeitschrift für Soziologie*, 19, August.
- POLLACK, DETLEF and CHRISTIANE HEINZE (1990): Zur Funktion der politisch alternativen Gruppen im Prozess des gesellschaftlichen Umbruchs in der DDR. In W. Grabner et al.: *Leipzig im Oktober*. Wicher, Berlin.
- REIN, GERHARD (Hrsg.) (1989): *Die Opposition in der DDR*. Wichem, Berlin.
- REIN, GERHARD (1990): *Die Protestantische Revolution, 1982–1990*. Wichern, Berlin.
- SCHABOWSKI, GÜNTER (1990): *Das Politbüro*. Rowohlt, Hamburg.

- SCOTT, JAMES (1986): Dismantling Repressive Systems: The Abolition of Slavery in Cuba as a Case Study. In A. FOXLEY et al. (eds.): *Development, Democracy, and the Art of Trespassing: Essays in Honor of Albert O. Hirschman*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind.
- STREUL, IRENE CHARLOTTE (1989): Die Kulturszene der DDR im Autbruch. *Deutschland-Archiv*, 22, Dezember.
- WIELEPP, CHRISTOPH (1990): Montags abends in Leipzig. In T. BLANKE and R. ERD (Hrsg.): *DDR: Ein Staat vergeht*. Fischer, Frankfurt.
- WOLF, CHRISTA (1990): *Wolf im Dialog*. Luchterhand, Frankfurt.